

14

WROCŁAWSKO- ВРОЦЛАВСЬКО-
LWOWSKIE ЛЬВІВСЬКИЙ
ZESZYTY PRAWNICZE ЮРИДИЧНИЙ ЗБІРНИК

14

WROCŁAWSKO- BROЦЛАВСЬКО-
LWOWSKIE ЛЬВІВСЬКИЙ
ZESZYTY PRAWNICZE ЮРИДИЧНИЙ ЗБІРНИК

Redakcja Редакція

Maciej Marszał Мацей Маршал
Wołodymyr Burdin Володимир Бурдін

Wrocław 2023 Броцлав 2023

KOMITET REDAKCYJNY

Maciej Marszał (redaktor naczelny)
Wołodymyr Burdin, Sylwia Wójtowicz-Marszał
(sekretarz naukowy)

RADA REDAKCYJNA

Włodzimierz Gromski, Ołeksandra Jaworska,
Wołodymyr Kossak, Ludmyła Luc,
Jacek Mazurkiewicz, Wasyl Nor, Pytyp Pytypenko,
Petro Rabinowycz, Krzysztof Wójtowicz

Nora Chronowski (Węgry), Noel Cox (Wielka
Brytania), Gabriela Dobrovičová (Słowacja),
Selin Esen (Turcja), Andreas Janko (Austria),
Jan Kudrna (Czechy), Friedrich-Christian
Schroeder (Niemcy), Miruna Tudurescu (Rumunia),
Caridad Velarde (Hiszpania)

TŁUMACZENIE NA J. UKRAIŃSKI

Oleh Beley

Projekt okładki i makiety: Agnieszka Mastalerz
Zdjęcia na okładce: Uniwersytet Wrocławski —
Paweł Wierzchowski, Dreamstime.com; Narodowy
Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie —
MARELBU, CC BY 3.0

ISSN 2082-4939

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel.: +48 71 375 24 74
e-mail: wydawnictwo@uwr.edu.pl

Wydawnictwo „Szermierz” sp. z o.o.
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel.: +48 71 375 24 74
e-mail: sekretariat@wuwr.com.pl

© Autorzy, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
i Wydawnictwo „Szermierz” sp. z o.o., 2024

Publikacja udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa 4.0 (CC BY 4.0). Pewne prawa
zastrzeżone na rzecz autorów oraz Wydawnictwa
Uniwersytetu Wrocławskiego i Wydawnictwa „Szermierz”
sp. z o.o. Treść licencji jest dostępna pod adresem
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.pl>

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЧАСОПІСУ

Мацей Маршал (головний редактор)
Володимир, Бурдін, Сильвія Вуйтовіч-Маршал
(науковий секретар)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Влодзімеж Громські, Олександра Яворська,
Володимир Косак, Людмила Луць, Яцек
Мазуркевіч, Василь Нор, Пилип Пилипенко,
Петро Рабінович, Кжиштоф Вуйтовіч

Нора Хроновський (Угорщина), Ноель Кокс
(Велика Британія), Габріела Добровічова
(Словаччина), Селин Есен (Туреччина), Андреас
Янко (Австрія), Ян Кудрна (Чехія), Фридрих-
Кристиан Шродер (Німеччина), Міруна
Тудуреску (Румунія), Карідад Веларде (Іспанія)

ПЕРЕКЛАД УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Олег Белей

Обкладинка і макет: Агнешка Масталєж
Фото на обкладинці: Вроцлавський університет
— Павел Вежховські, Dreamstime.com;
Львівський національний університет ім. Івана
Франка — MARELBU, CC BY 3.0

ISSN 2082-4939

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel.: +48 71 375 24 74
e-mail: wydawnictwo@uwr.edu.pl

Wydawnictwo „Szermierz” sp. z o.o.
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel.: +48 71 375 24 74
e-mail: sekretariat@wuwr.com.pl

© Автори, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
i Wydawnictwo „Szermierz” sp. z o.o., 2024

Видання доступне за ліцензією Creative Commons
Attribution 4.0 (CC BY 4.0). Певні права зберігається за
авторами та видавництвами: «Wydawnictwo Uniwersytetu
Wrocławskiego» i «Wydawnictwo „Szermierz” sp. z o.o.». Зміст ліцензії доступний за адресою: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.pl>

Spis treści

Artykuły

Tomasz Kruszewski Pochodzenie rodu Branickich herbu Gryf. Pogląd historyka ustroju i prawa	11
Józef Koredczuk Aspekty proceduralne sprawy Gorgonowej	31
Jakub Skrzyaniarz Komunistyczna rewolucja w Niemczech w ujęciu teorii rewolucji permanentnej Lwa Trockiego	45
Rafał Czachor Ewolucja ustawodawstwa i orzecznictwa Sądu Konstytucyjnego Ukrainy w kwestii języka państwowego	59
Edyta Włodarczyk-Czech „Uprzejmie donoszę” — metody pracy tajnych informatorów wobec kleru katolickiego w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na terenie Dolnego Śląska	75
Wojciech J. Kosior Wpływ prawa rzymskiego na kształtowanie się wybranych instytucji prawa ukraiń- skiego — uwagi na marginesie art. 291 k.p.k.	95
Marian Bedrii, Mariana Syrko Klasyfikacja zwyczajów prawnych ludu ukraińskiego: aspekt historyczno-prawny	115
Petro Rabinowicz, Diana Sadowska Prawo do pamięci i prawo do zapomnienia: ogólna analiza teoretyczna	127
Oksana Stasiv Warunki przeniesienia pracownika i jego małżonka w inne miejsce pracy	139
Tomasz Kalisz Więzienie jako kara kryminalna. Kilka uwag o współczesnych problemach izolacji penitencjarnej	153
Katarzyna Błaszczak Analiza wybranych zmian wprowadzonych na mocy Polskiego Ładu w zakresie tworzenia i funkcjonowania podatkowych grup kapitałowych	171
Anna Ćwiąkała-Małys, Monika Mościbrodzka Związek między bezrobociem a inflacją w Polsce w kontekście krzywej Phillipsa — czas pandemii i wojna na Ukrainie	185
Paweł Borszowski Determinanty kształtu nowej definicji budowli w podatku od nieruchomości	207
Adam Krychowski Uproszczenie przy imporcie towarów wynikające z art. 33a ustawy o podatku od towarów i usług	219

Paulina Bieś-Srokosz, Jacek Srokosz Kilka uwag o hybrydowości w polskim prawie administracyjnym na przykładzie prawnych form działania	229
Krzysztof Horubski Pojęcie instrumentu administracyjnoprawnego — zarys tematyki	241

Зміст

Статті

Томаш Крушевські Походження шляхетського роду Браніцьких гербу Гриф. У перспективі історика державного ладу і права	11
Юзеф Коредчук Процесуальні аспекти справи Ґорґонової	31
Якуб Сксиняж Комуністична революція в Німеччині у світлі теорії Лева Троцького про перманентну революцію	45
Рафал Чахор Еволюція законодавства та правосуддя Конституційного Суду України у справі державної мови	59
Едита Влодарчик-Чех «Про сексотів», або ж про методи роботи таємних інформаторів на священнослужителів в період Польської Народної Республіки на території Нижньої Силезії	75
Войцех Й. Косьор Вплив римського права на формування окремих інститутів українського права: зауваги на полях ст. 291 КПК	95
Мар'ян Бедрій, Мар'яна Сирко Класифікація правових звичаїв українського народу: історико-правовий аспект	115
Петро Рабінович, Діана Садовська Право на пам'ять і право на забуття: загальнотеоретичний аналіз	127
Оксана Стасів Особливості переведення працівника разом із підприємством у іншу місцевість в умовах воєнного стану	139
Томаш Каліш Ув'язнення як кримінальне покарання. Деякі зауваження щодо сучасних проблем пенітенціарної ізоляції	153
Катажина Блацак Аналіз вибраних змін, запроваджених в контексті урядової програми «Польський лад» у сфері створення та податкового функціонування холдингових компаній	171
Анна Цвйонкала-Малис, Моніка Мосьцібродзка Взаємозв'язок між рівнем безробіття та рівнем інфляції в Польщі в контексті кривої Філіппса в умовах пандемії та війни в Україні	185

Павел Боршовскі Детермінти форми нового визначення будівлі в податках на нерухоме майно	207
Адам Криховскі Спрощення при імпорті товарів на основі 33-ї статті Закону про оподаткування товарів і послуг	219
Пауліна Бєсь-Срокош, Яцек Срокош Декілька зауважень щодо гібридності в польському адміністративному праві на прикладі правових форм дії	229
Кшиштоф Горубскі Поняття адміністративно-правового інструменту — окреслення проблематики	241

Artykuły Statti

Tomasz Kruszewski
ORCID: 0000-0003-3202-2805
Uniwersytet Wrocławski
tomasz.kruszewski@uwr.edu.pl

Pochodzenie rodu Branickich herbu Gryf Pogląd historyka ustroju i prawa

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.1>

Origins of the House of Branicki (Gryf):
Viewpoint of the historian of political system and law

Abstract

The author redefines the subject of origins of the magnate House of Branicki (Gryf) due to the despicable manner in which his views were criticized. Ultimately, he argues that the origins of the House of Branicki are more likely to be descendants from Pomeranian Dukes through the House of Griffin.

Disputes over the methodology of researching knightly families in Poland will most probably continue. In this context, views of Jan Adamus are worth mentioning, albeit distantly considered by Krzysztof Mosingiewicz. Mosingiewicz perceived in Adamus's views a dangerous tendency to draw opposing conclusions from what he was discussing. Although Adamus could not find more relevant arguments, which could be used against the ancestral tradition, he still stated that "tradition is not to be trusted equally as a tradition reaching a distant time segment." As we can see, the scholar attached importance only to the facts resulting from existing, remaining sources.

In the House of Branicki (Gryf), it is precisely visible how the cited author was mistaken. Teresa Zielińska found in the Central Archives of Historical Records an important document treating about the appointment of Jan Klemens Branicki for the Great Crown Ensign in 1724, when the origins of the House of Branicki from the Dukes of Pomerania were pointed. The views of T. Zielińska — outstanding scholar — cannot be treated as unquestionable, and it results from a simple ascertaining that this time

it is not a certificate from a private magnate's office, but a legal act application. As the office of Augustus II the Strong did not certify any such reasoning, it can lead to various conclusions. According to the rule, the accuracy of applied tradition is denied. In this case it would have to be proven that the mentioned origins of the House of Branicki in the nomination were different.

The article concludes with a discussion regarding the ancestors of the House of Branicki.

Keywords

Pomeranian Dukes, Middle Ages, the House of Branicki, crest of Griffin

Nie mamy wyboru, musimy zmierzyć się z ciemnościami Morii.
Gandalf we *Władcy pierścieni*

Mordor już bardzo blisko. Tu nie ma bezpiecznych miejsc.
Gollum we *Władcy pierścieni*

Bertold Schwarz był niewątpliwie pierwszym człowiekiem, którym poparzył sobie rękę prochem strzelniczym. Pojawili się teraz ludzie, którzy chcą go pozbawić tego wątpliwego zaszczytu.
Georg Christoph von Lichtenberg

— Gandalfie, to nie jest przyjemne miejsce...
— Nie!
Radagast i Gandalf w *Hobbicie*

Nazwijmy go wiernym sługą zła.
Gandalf w *Hobbicie*

Wprowadzenie

W niniejszym artykule wracam do tytułowego problemu za sprawą jego wagi¹. Chodzi o pochodzenie książąt pomorskich, a także o to, czy pozostawili po sobie potomstwo w postaci rycerskich rodów. Problem leży w uznawaniu wiarygodności tradycji, a nie jestem pierwszym, który ją uwzględnia.

¹ T. Kruszewski, *Rodowód pierwszych Piastów wielkopolskich (potomstwo Mieszka III Starego i jego synów) na tle rodowodu książąt pomorskich. Studium historycznoprawne i genealogiczne*, Wrocław 2017.

W każdym jednak razie tradycja rodowa zasługuje — zdaniem naszym — na szersze i szersze niż dotąd w nauce uwzględnienie [wyr. T.K.]. Tradycja bowiem ściśle związana z kultem przodków jest duszą ożywczą ustroju rodowego, jest tą „arką przymierza między nowymi i dawnymi laty” [cytat z Paprockiego — T.K.], toteż ród każdy strzeże jej jak cennego klejnotu i przekazuje z pokolenia w pokolenie. [...] I niektóre z naszych sławnych rodów rycerskich posiadały pisane kroniki rodowe (np. Toporczycy), inne poprzestawały na ustnej tradycji. Nie ulega wątpliwości, że taka ustna tradycja musiała w ciągu wieku ulec poważnym zmianom, ale i to pewna, że w każdej tradycji tkwi jakieś pierwotne jądro prawdy historycznej, do której zadaniem jest dotrzeć krytyce naukowej. Ale nie wolno nam tej tradycji odrzucać *a limine* i twierdzić, że jest dla historyka bezużytecznym materiałem; im starsza ona, tym na większe zasługuje poszanowanie, tym poważniej powinna być uwzględniona².

Spory w kwestii metodologii badań rodów rycerskich w Polsce zapewne będą jeszcze trwałe³. W tym kontekście trzeba wspomnieć Jana Adamusa, do którego poglądów podszedł z dystansem Krzysztof Mosingiewicz⁴. Ten ostatni dostrzegł u Adamusa niebezpieczną skłonność do wyciągania odmiennych wniosków z tego, co omawiał. Badacz ów nie potrafił bowiem znaleźć istotniejszych argumentów, które można by wykorzystać przeciwko tradycji rodowej, a jednak stwierdził, że „tradycja jest tak mało zasługująca na zaufanie jak wszelka tradycja sięgająca w jakiś odległy odcinek czasowy”⁵. Jak widać, uczony wagę przywiązywał tylko do faktów pewnych, wynikających z zachowanych źródeł.

Właśnie w rodzie Branickich herbu Gryf widać, jak bardzo cytowany autor był w błędzie. Teresa Zielińska znalazła w Archiwum Głównym Akt Dawnych ważny dokument nominacji Jana Klemensa Branickiego na chorążego wielkiego koronnego w 1724 roku, w którym czytamy:

Griffonum sanguine a serentissimo Lescone tertio monarcha Poloniae per Jaxam filium eius, supremum Serbiae principem, originem ducente, per Samborios et Suantepolcos, duce Pomeraniae derivato, tum a Sulislao comite in Branice et Ruszcza, palatino Cracoviensi per comitem Clementem filium suum, itidem palatinum Cracoviensem, directo rivo in se transfuso⁶.

Poglądów Zielińskiej — wybitnej uczzonej — na ten cytat nie sposób traktować jako niepodważalne, a wynika to z prostej konstatacji, że tym razem nie jest to akt prywatnej kancelarii magnata, lecz akt stosowania prawa⁷. Skoro kancelaria Augusta II Mocnego

² W. Semkowicz, *Ród Pałuków*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 24, seria II, 1907, s. 159–160.

³ J. Pakulski, *Z metodologii i metodyki badań nad rodami rycerskimi w średniowiecznej Polsce*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” 8, 1973, z. 54, s. 23 n.

⁴ K. Mosingiewicz, *Ród Gryfów w Małopolsce do połowy XV wieku. Wybrane problemy*, praca magisterska napisana w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii pod kierunkiem prof. dra Kazimierza Jasińskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 1978, mpis, sygn. 33828, *Szkic czwarty. Arcybiskup Jan. Próba weryfikacji tradycji rodowej*, s. 85 n.

⁵ J. Adamus, *Polska tradycja rodowa*, Wrocław 1958, s. 169.

⁶ T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej*, Wrocław 1977, s. 141.

⁷ Na tej samej stronie w przypisie 15 badaczka słusznie podważa pochodzenie Radziwiłłów od niejako Dowszprunga, nie rozumiejąc zupełnie, kim on był. Kombinatorstwo tego rodu polegało na tym,

nikomu podobnych wywodów nie poświadczyła, możemy wyciągać z tego różne wnioski. Z reguły odmawia się prawdziwości wykorzystanej tradycji. W tym wypadku trzeba by udowodnić, że wspomniane w nominacji pochodzenie rodu Branickich było inne. Tego uczone krytyk nie udowodni, bo — jak pisał Gerard Labuda — gdzie nie ma dowodów, nie ma też. To bliski prawniczemu sposób rozumowania. Mocne jest oczywiście założenie, że dokument królewski poświadcza nieprawdę, ale jest to gołosłowne. Teraz dokument z 1724 roku dla sądzących co innego może stać się koroną dowodów, a wąpiących wysłać do Afryki, a dokładnie do sceny w filmie *Korzenie*, w której bohater, potomek Kunta-Kinte, wysłuchuje ustnej wyliczanki przodków przez szamana.

Trzeba oczywiście skomentować kręactwo dokumentu z 1724 roku. Leszek III żył być może w IV wieku po Chrystusie. Zdaniem Franciszka Piekosińskiego był przodkiem Jaksy (XII wiek), lecz także całego rodu Piastów i książąt pomorskich; za Sambora trzeba wstawić Świętobora, ten zaś był ojcem Świętopełka, przodka Gryfitów, czyli też Branickich⁸. Chyba że potraktujemy imiona dosłownie — wtedy będzie podobnie, ale z konstatacją tradycji pomieszanej, zlanych z sobą dawnych książąt pomorskich z książętami gdańskimi. Całość sprawia wrażenie jednak zgodności z prawdą⁹. Nie można wszak zrównywać aktu z 1724 roku z nonsensami nadwornego genealoga ostatniego monarchy, któremu herb Ciołek zlał się z herbem rodziny Torelli, a ród Poniatowskich wywiódł od niejakiego Torello Toremlego, komtura wojskowego z czasów cesarza Wespazjana.

Od wzniosłości do śmieszności jeden tylko krok — mawiał Napoleon. To ostatnie zdanie pasuje do poglądu, że wszyscy magnaci fałszowali swoich przodków. Owszem, ale w dokumentach prywatnych, i były to nie lepsze bzdury jak Poniatowscy. Skoro ostatni z rodu Branickich korzystał jeszcze z tradycji, to jest ona wiarygodna.

Proces poszlakowy

Świętej pamięci Grzegorz Białuński w recenzji wydawniczej swojej pierwszej książki spodziewał się dalszych argumentów. Oto one, tyle że prawnicze. Mamy do czynienia z jednym z najważniejszych dokumentów urzędowych XVIII stulecia. Jest to proces poszlakowy nad sprawdzeniem, czy zawiera on treści zgodne z rzeczywistością.

że chcieli dorobić sobie pochodzenie od dynastii litewskiej, a ta pochodziła właśnie od Dowszprunga. Negowanie tej postaci przez Zielińską jest oczywiście zrozumiałe; dopiero 10 lat po publikacji jej książki wykazano, że był to syn króla Anglii Harolda, poległego pod Hastings. Zob. *ibidem*.

⁸ T. Kruszewski, *Rodowód pierwszych Piastów wielkopolskich (potomstwo Mieszka III Starego i jego synów) na tle rodowodu książąt pomorskich*, s. 84–85, 100.

⁹ Literatura dotycząca tej kwestii znajduje się w innych moich publikacjach, tam też podano pełną argumentację; zob. T. Kruszewski, *Rodowód pierwszych Piastów wielkopolskich (potomstwo Mieszka III Starego i jego synów) na tle rodowodu książąt pomorskich*; T. Kruszewski, *Ród Gryfów (Gryfitów), rycerscy potomkowie książąt pomorskich. Studium historycznoprawne* [w druku]; T. Kruszewski, *Rycerscy spadkobiercy księcia Świętopełka „nakielskiego” z rodów Lisów i Wierzbnow. Studium historycznoprawne*, Wrocław 2018; T. Kruszewski, *Władza książęca na Pomorzu (do Warcisława I)*, „Prawo” 328, 2019, s. 41–65; T. Kruszewski, *Wpływ wojen polsko-pomorskich na status prawny Pomorza do XIII wieku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 21, 2018, s. 15–42; por. przyp. 3.

Zasadniczo skupia się na postaciach realnie istniejących: Świętobór I (błędnie nazywany Samborem) to według Corneliusa Hamsforta (za Helmoldem) ojciec Sławiny, mrocznej postaci — żony Kruta, a potem, gdy ogarnął ją amok seksualny związany z Henrykiem Gotszalkowicem, z jego udziałem morderczyni męża i później żony mordercy. Nieanonimowi są bracia Sławiny: Świętobór II, przodek książąt zachodniopomorskich, oraz wspomniany w akcie nominacji jego brat Świętopełk II. Te wydarzenia opisałem niedawno¹⁰. Ostatni „pochodził z rodu, który nigdy nie dochował panom polskim wierności” (Gall), czyli kwedlinburskiej linii Piastów. Ten motyw zemsty w naszym procesie poszlakowym jest koroną dowodów.

Krzywousty, gruchocząc wschodniopomorskie władztwo Świętopełka, jego ziemie związał na zawsze z Polską. Uwięzienie tego władcy z rodziną w Małopolsce rozstrzyga sprawę. Od jego syna Mściwują pochodzą Lisowie i Wierzbnowie, od Bodzęty i jego syna Smiła lub Śmiła (to mój domysł) — powracający pokrętną drogą książęta Pomorza Wschodniego, a od Klemensa — Gryfici. Marek L. Wójcik wskazał jeszcze jednego syna — ojca Jaksy z Miechowa = z Kopanicy, słynnej postaci, z którą związki potomkowie Lisów i Gryfitów podnoszą jeszcze w obecnym wieku; nie dziwi więc, że związek ten eksponował w 1724 roku Jan Klemens Branicki¹¹. A Leszek III? Jeszcze Piekosiński widział w tej Kadłubkowej postaci Samona, przodka wszystkich władców słowiańskiej Europy¹². To ostatnie ciągle gdzieś krąży. Wszystkie te poszlaki zebrane razem potwierdzają prawdziwość aktu z 1724 roku, a o Sulistawie i Klemensie będzie mowa dalej.

Ważne są jeszcze inne okoliczności, mianowicie zachowanie Lisów i Gryfitów w Małopolsce, którzy cały czas coś mაცაყილი. Lisowie postawili jednak na złego protektora — Henryka Brodatego — i wraz z nim poszli na wygnanie. Gryfici, mając „zapewne krew Leszka Białego na rękach” (Semkowicz)¹³, za dziecko — Pudyka — przejęli faktyczną władzę jako wojewodowie „z Bożej łaski” (dla niepoznaki *divini misericordia*). Czy Sieciech lub Skarbimir tak się tytułowali? Jakich jeszcze trzeba dowodów? Kto w procesie poszlakowym nie umie w pokręconym materiale dowodowym dojść do prawdy materialnej, mimo że umożliwia to materiał dowodowy, obnaża swoje braki w wiedzy z nauk prawnych. Oczywiście krytycy mogą sądzić inaczej.

Sąd, ustalając fakty, zacząłby od rzeczy najprostszej, czyli tożsamości rodowej Lisów-Wierzbnow z Gryfitami. Wynika to z falsyfikatu z 1186/1187 roku i choć Franciszek Piekosiński nie dawał mu wiary, lista świadków jest pewna. Wpierw Krzysztof Mosingiewicz z Błażem Śliwińskim z różnych kombinacji poprawnie wyodrębnili Lisów od Gryfitów, potem Marek L. Wójcik już niezbyt trafnie wskazał stopień ich pokrewieństwa. Problem bierze się stąd, że w dokumencie członków obu rodów nazywano braćmi. Już Kazimierz Jasiński zwracał uwagę na nieprecyzyjność średniewiecznych określeń pokrewieństwa. Wójcik widział tu braci stryjecznych, jednak jego kombinację grzebie pewne ustalenie Śliwińskiego, że już sami Lisowie z tego

¹⁰ T. Kruszewski, *Władza książęca na Pomorzu (do Warcisława I)*; por. T. Kruszewski, *Wpływ wojen polsko-pomorskich na status prawny Pomorza do XIII wieku*.

¹¹ T. Kruszewski, *Rycerscy spadkobiercy księcia Świętopełka „nakielskiego” z rodów Lisów i Wierzbnow*.

¹² F. Piekosiński, *Rycerstwo polskie wieków średnich, t. II obejmuje dwanaście pierwszych pokoleń rycerstwa polskiego wieków średnich*, Kraków 1896, s. 7 n.

¹³ W. Semkowicz, *Ród Pałuków*, s. 154.

dokumentu są braćmi stryjecznymi. Wynika z tego, że braćmi byli dopiero dziadowie. I tu sąd musi wrócić do mocnego poglądu Edwarda Rymara, że przodkiem Lisów jest Mściwuj, dobroczyńca klasztoru w Lubiniu, w związku z tym mamy braci: Mściwuj — przodka Lisów, Bodzotę — ojca Śmiła, a także Klemensa — przodka Gryfitów. Za Wójcikiem dorzucimy jeszcze jednego brata — ojca Jaksy i Mikory. To nie budzi większych kontrowersji.

Sąd wróci teraz do *Translacji św. Barbary*, w której zapisano, że książęta wschodniopomorscy są z rodu rycerskiego z ziemi sieradzko-łęczyckiej, a to byli raczej Lisowie. Trafny ogląd wskaże rozwiązanie — tylko Śmił wchodzi w rachubę jako ojciec Sobiesława I. Dokument z 1724 roku pośrednio czynił Świętopełka „nakielskiego” ojcem tej czwórki braci. Nauka — oprócz Rymara — to odrzuca, ale logika lektury Galla (wpierw oddanie w zastaw najstarszego syna, potem upadek władzy i uwięzienie przez Krzywoustego) potwierdza poprawność zapisu z 1724 roku.

Dla uczonych dużą wartość poznawczą ma przy tym informacja o rycerskim rodowodzie książąt wschodniopomorskich, ale nie dostrzegają oni, że autor *Translacji św. Barbary* (jak sugeruje Tomasz Jasiński — Piotr z Dusburga) widział tylko stan ówczesny, nie dociekając, skąd pochodzili Lisowie. A byli to panowie z Łąki, z arcybiskupem Pełką na czele, co grzebie pogląd sędziwego Janusza Bieniaka, że arcybiskup to nie Lis. Z kolei Jan Tęgowski, darzony przeze mnie ogromnym szacunkiem, powiedział mi, że w mojej teorii nie pasuje mu, że „moi” rycerze jako upadli książęta dalej powinni się posługiwać tytułem. Ale przecież tak było — Jaksza, domniemany wnuk Świętopełka, konsekwentnie zwie się księciem.

Inny argument głoszono w czasach Oswalda Balzera i później Kazimierza Jasińskiego — władcy pomorscy to żeńscy potomkowie Piastów poprzez jakiegoś księcia ochrzczonego przez św. Wojciecha. Już Rymar wątpił w jego istnienie, a ostatecznie 20 lat temu jego istnienie odrzucił Śliwiński. Pozostał Wójcik z argumentem, że nasi rycerze musieli być od dawna w Małopolsce z racji liczby dóbr; przeczy temu chronologia — rody są znane dopiero po upadku Świętopełka. O pierwszym pokoleniu Lisów i Gryfitów słyszymy po obaleniu ich prawdopodobnego ojca i nie ma ich jeszcze przed tym upadkiem. Trzeba dostrzec też tożsamość imion książąt pomorskich, Lisów i książąt wschodniopomorskich — wszędzie spotykamy imiona Świętopełk i Mściwuj. Inaczej jest z Gryfitami, w wypadku których powtarza się imię Dytryk = Teodoryk.

Postaci prowadzące do rodu Branickich

1. Klemens

O Klemensie, protoplaście rodu Gryfitów, wiemy niewiele. Jan Długosz pisze, że miał żonę Annę¹⁴. Wójcik nie widzi tu czeskiej proveniencji jego imienia. Klemens, syn

¹⁴ J. Długosz, *Catalogus episcoporum Wratislaviensium*, [w:] J. Długossi, *Vitae Episcoporum Poloniae*, Kraków 1887, s. 119. Długosz przy okazji przedstawiania życiorysu syna tej pary, Jana II — biskupa wrocławskiego, pisze: „Hic ex terra Sandomiriensi, et ex vico, ut praescrpsimus, Brzesznicza ortam ducens, parentes habuit secundum carnem nobiles de domo et familia Griffonum, gryphum album in campo rubeo pro insigni deferentium ex patre Clementus et matre Anna genitus”.

Świętopełka „nakielskiego”, co pośrednio wynika z dokumentu z 1724 roku, pozostawił po sobie syna o tym samym imieniu oraz drugiego potomka — Jana, kanonika kruszwickiego, kanclerza, potem biskupa wrocławskiego, a na koniec arcybiskupa gnieźnieńskiego¹⁵. Od Klemensa pochodzi ród Gryfitów małopolskich, którego potomkowie żyją do dziś, choć nie Branicy¹⁶.

2. Klemens

Klemens był starszym synem Klemensa i Anny¹⁷. Pojawia się w dokumencie opactwa ołbińskiego z 22 czerwca 1149 roku, w którym Klemens występował wraz bratem Janem¹⁸. Szczególnie ważny jest dokument z 1153 roku samego arcybiskupa Jana, w którym Klemensa nazywa on swoim bratem („ego lohannes archiepiscopus et Clemens frater meus”)¹⁹. Klemens występował też w dokumencie z 21 maja 1161 roku wraz z bratem Janem jako arcybiskupem gnieźnieńskim²⁰. Istniały jednocześnie ścisłe związki obu braci z klasztorem jędrzejowskim, który ufundowali w 1140 roku Jan alias Janik, gdy był biskupem wrocławskim, i jego brat Klemens, dziedzice Brzeźnicy z rodu Gryfów. W *Słowniku historycznogeograficznym ziem polskich w średniowieczu* zauważono jednak, że dopiero Janowi Długoszowi zawdzięczamy wprowadzenie do źródeł Klemensa jako współfundatora klasztoru. Na dokumencie fundacyjnym Klemens był tylko świadkiem²¹. Warto jednak zwrócić uwagę na notę obituralną Klemensa w nekrologu jędrzejowskim, z której wynika, że był on wojewodą krakowskim („XVII. Kalendas Aprilis [16 III] Illustrissimus dominus Clemens palatinus Cracoviensis,

¹⁵ M.L. Wójcik, *Ród Gryfitów do końca XIII wieku. Pochodzenie — genealogia — rozsiedlenie*, Wrocław 1993, s. 116.

¹⁶ Rodowi Gryfitów wiele publikacji poświęcił Krzysztof Mosingiewicz; zob. K. Mosingiewicz, *Ród Gryfów w ziemi sądeckiej do połowy XV wieku*, „Studia Historyczne” 23, 1980, z. 3 (90), s. 343–364 (był to rozdział jego pracy magisterskiej); K. Mosingiewicz, *Mieleccy herbu Gryf*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 3, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1985, s. 253–278; K. Mosingiewicz, *Gryfowie Niesiechowscy. Ze studiów na rodem Gryfów w XIV–XV wieku*, „Studia Historyczne” 31, 1988, s. 167–189; K. Mosingiewicz, *Trestkowie z rodu Gryfów. Linia Paszka Trestki z Trestczyna*, [w:] *Personae — colligationes — facta*, Toruń 1991, s. 152–161 (dwie ostatnie publikacje zostały wydane pośmiertnie).

¹⁷ T. Kruszewski, *Rodowód pierwszych Piastów wielkopolskich (potomstwo Mieszka III Starego i jego synów) na tle rodowodu książąt pomorskich*, s. 107. Mosingiewicz poparł pogląd o przynależności arcybiskupa Jana do rodu Gryfów (Gryfitów); zob. K. Mosingiewicz, *Ród Gryfów w ziemi sądeckiej do połowy XV wieku, Szkic czwarty*, s. 89 n. Stronę dalej zaś przypomniał, że Franciszek Piekosiński dopuścił się mniejszej pomyłki, zaliczając Jana do rodu Lisów; por. F. Piekosiński, *Rycerstwo polskie wieków średnich*, s. 260.

¹⁸ *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae*, t. 1. Anno 971–1204, red. K. Maleczyński, Wrocław 1956, nr 25; w formie regestu zob. *Codex Diplomaticus Silesiae, Herausgegeben vom Vereine für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, t. 7. *Regesten zur schlesischen Geschichte*, cz. 1. *Bis zum Jahre 1250*, red. C. Grünhagen, Wrocław 1884, nr 33, s. 34.

¹⁹ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 2. 1153–1333, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1886 (dalej: KDMłp, t. 2), nr CCCLXXII, s. 2.

²⁰ *Ibidem*, nr CCCLXXIII, s. 4. Na podstawie imion obu braci czyni się Gryfitami. Zdaniem Mosingiewicza jest to pogląd słuszny; zob. K. Mosingiewicz, *Ród Gryfów w ziemi sądeckiej do połowy XV wieku, Szkic czwarty*, s. 90.

²¹ *Jędrzejów — Klasztor*, [w:] *Słownik historycznogeograficzny ziem polskich w średniowieczu*, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=7017> (dostęp: 21.01.2016).

frater Ioannis archiepiscopi fundatoris huius domus”)²². Pełnienie jednak funkcji wojewody było niejasne już dla wydawcy Wojciecha Kętrzyńskiego. Nie wiadomo też, czy Klemens dał cokolwiek klasztorowi ze swego majątku.

Z nieznaney żony Klemens pozostawił trzech synów: Klemensa, Jana i Bartłomieja. Odrzucam przy tym głoszony w nauce pogląd, jakoby to Klemens był ojcem przodków rodu Lisów i Wierzbnow (była o tym mowa w mojej pierwszej książce)²³. Jest to bowiem sprzeczne z wymową źródeł. Z kroniki Galla Anonima jednoznacznie wynika, że Świętopelk „nakielski” zostawił Krzywoustemu swojego pierwotnego syna jako zakładnika. Zapewne był nim Mściwuj, wraz z żoną dobrodziej klasztoru lubińskiego. Tylko ród Lisów — według *Translacji św. Barbary* — był blisko spokrewniony z rodem książąt wschodniopomorskich, co oznaczałoby nieco dalsze pokrewieństwo rodu Gryfitów (Gryfów) z tymi rodami. Chodzi jednak o politykę — Lisowie i Gryfici byli sługami innych Piastów. Nie można zatem falsyfikatu z lat 1186–1187 brać dosłownie, zresztą nawet jego komentatorzy, Mosingiewicz i Śliwiński, uważali Wita i Pełkę oraz Stefana odnośnie do Klemensa i Jana za braci stryjecznych; moim zdaniem generacje te rozeszły się jeszcze jeden szczebel wyżej, na poziomie dziadów²⁴.

3. Bartłomiej

W nadaniu wsi Potok klasztorowi cysterskiemu w Jędrzejowie (4 maja 1236 roku) wystąpił Sulisław, syn Bartłomieja („Sulislai filio Bartholomei”)²⁵. Wójcik jest przekonany, że ten właściwie nieznaną Bartłomiej był bratem Klemensa i Jana. Jest to domysł, ale z racji, że mówimy tu o rodzie Gryfitów, nie można nigdzie indziej przyporządkować tej postaci, od której wywodzi się ród Branickich herbu Gryf. Pozostawił po sobie syna Sulisława.

4. Sulisław

Sulisław został wspomniany 4 maja 1236 roku (zob. poprzedni biogram). Co ważne, dokument ten burzy całą konstrukcję genealogiczną Antoniego Małeckiego, który nie dostrzegł Bartłomieja²⁶. Natomiast Piekosiński postawił znak równości między tym Sulisławem a kasztelanem sandomierskim tego imienia²⁷. Ten ostatni występuje

²² *Liber Mortuorum Monasterii Andreoviensis Ordinis Cisterciensis*, „Monumenta Poloniae Historica” (dalej: MPH), t. 5, Lwów 1888, s. 779.

²³ T. Kruszewski, *Rodowód pierwszych Piastów wielkopolskich (potomstwo Mieszka III Starego i jego synów) na tle rodowodu książąt pomorskich*, s. 71 n.

²⁴ K. Mosingiewicz, B. Śliwiński, *Rycerstwo polskie z końca XII w. w falsyfikacie Kazimierza Sprawiedliwego*, „Kwartalnik Historyczny” 88, 1981, z. 3, s. 721; zob. też T. Kruszewski, *Rycerscy spadkobiercy księcia Świętopelka „nakielskiego” z rodów Lisów i Wierzbnow*.

²⁵ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski. 1178–1386*, [t. 1], wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876 (dalej: KDMłp, t. 1), nr XX, s. 26.

²⁶ A. Małecki, *Studia heraldyczne*, t. 2, Kraków 1890, s. 55 n. oraz tablice genealogiczne.

²⁷ F. Piekosiński, *Rycerstwo polskie wieków średnich, tom III obejmuje rycerstwo polskie w Małopolsce w dobie piastowskiej*, Kraków 1901, s. 25.

w dyplomie Leszka Białego z 1217 roku („Sulislaus Sudumiriensis”)²⁸, potem w kolejnym — z 23 maja 1224 roku („Hualislaus [lub luaislaus] castellanus de Sandech”)²⁹. Można go też dostrzec w innym dokumencie wydanym około tego roku („Comite hualisauo”)³⁰. Wcześniej, pod datą 19 czerwca 1205 roku, wymieniły go *Katalogi biskupów krakowskich* („Sulislaus castellanus Sandomiriensis”)³¹. Wzmianka ta jest związana z wyprawą Leszka Białego na Ruś Halicką, co przedstawili także Jan Długosz (pod rokiem 1206 i 1211) oraz Latopis Ipatjewski (Hipacki)³². Ten ostatni podał go jako Sudysława Bernatowica, co ostatecznie objaśnił Balzer, pisząc, że chodzi o Sulisława Bernatowica³³. Potwierdził to Stanisław Zachorowski³⁴. Świadczy to o braku tożsamości obu Sulisławów. Natomiast Mosingiewicz optował za utożsamieniem tego Sulisława z Sulisławem z Kargowa, który pojawił się w dokumencie księżnej Grzymiśławy z 12 maja 1228 roku („Sulislaus de Cargow”)³⁵.

Czy jest to pogląd słuszny? Nie wiadomo. Na pewno można mieć wątpliwości, czy chodzi o Kargów, będący częścią Potoku, jak chciał Mosingiewicz (tak też Wójcik)³⁶. Jednak wnioskowanie z faktu, że ta miejscowość jest poświadczona 200 lat po pojawieniu się Sulisława, czegoś więcej jak wątpliwości nie przynosi, tak że jest to naciągane. Wbrew Wójcikowi można powiedzieć, że mogło tak się zdarzyć, że nikt tej drobnej osady nie opisał źródłowo. W rzeczywistości Mosingiewicz ma rację (ale z zupełnie innego powodu), Wójcik zaś może ma rację, że wskazany przez tego pierwszego Kargów jeszcze nie istniał, aczkolwiek dla pochodzenia Sulisława odkrycie Wójcika nic nie znaczy — chodzi bowiem o zupełnie inny Kargów, leżący niegdyś obok Ostrowa i Positowa, a dziś będący łąką koło Proszowic (miasto powiatowe w województwie małopolskim), który był w tych latach własnością Gryfów, począwszy od Klemensa, wojewody opolskiego³⁷.

Sulisław pozostawił po sobie czterech synów: Klemensa, Sulisława (Sułka), Seze-
me i Tomasza (Tomka)³⁸.

²⁸ KDMłp, t. 2, nr CCCLXXXIV, s. 27.

²⁹ KDMłp, t. 1, nr X, s. 16–17, przyp. 5. Może nie chodzi tu Sandomierz, lecz o [Stary] Sącz?

³⁰ *Kodeks dyplomatyczny Katedry Krakowskiej św. Wacława*, t. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874 (dalej: KDKK, t. 1), nr XV, s. 22.

³¹ *Katalogi biskupów krakowskich*, MPH, t. 3, Lwów 1878, s. 353.

³² J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga piąta. Księga szósta*, red. K. Pieradzka, Warszawa 1975, ks. 6, s. 249, 265 n.; *Ипатьевская Лѣтопись*, Петербург [Ipat'evskaâ Lĕtopis', Peterburg'] 1908, http://imwerden.de/pdf/psrl_tom02_ipatjevskaya_letopis_1908.pdf (dostęp: 25.01.2016).

³³ O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 2005, s. 472.

³⁴ S. Zachorowski, *Studia do dziejów wieku XIII w pierwszej jego połowie*, wyd. J. Fijałek, *Małopolska*, cz. 1, „Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozoficzny” 37, seria II, 1921, s. 81. Chodziło ponadto o dokument z 12 kwietnia 1189 r. — świadkiem był tam „Zulizlaj bernatouiz”; zob. KDMłp, t. 1, nr IV, s. 9.

³⁵ KDMłp, t. 2, nr CCCXCV, s. 39.

³⁶ M.L. Wójcik, *Ród Gryfitów do końca XIII wieku*, s. 66.

³⁷ Kargów, [w:] *Słownik historycznogeograficzny ziem polskich w średniowieczu*, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=7295> (dostęp: 26.01.2016).

³⁸ O filiacji tych synów świadczy dokument z 1234 r., przywołany przez Helenę Polackównę, *Zapis Teodora Gryfity dla cystersów w 1196 r.*, Lwów 1938, s. 7.

5. Klemens

Klemens z Ruszczy jest jedną z najbardziej prominentnych postaci średniowiecza (jako właściciel Ruszczy i Branic przeszedł do historii jako założyciel jednej z najważniejszych rodzin magnackich Rzeczypospolitej — Branickich herbu Gryf). Jak podaje Długosz, był on synem Sulisława z Ruszczy³⁹. Dziejopis informuje także, iż Klemens pochodził z rodu Gryfitów⁴⁰. Pochodzenie Klemensa zupełnie błędnie przedstawił Małeki, mianowicie pomieszał on różne linie rodu i uczynił Klemensa synem innego Sułka, którego poprawił na Sulisława i „uśmiercił” w bitwie pod Legnicą⁴¹.

W datowanym bez oznaczenia dnia i miesiąca na 1231 roku dokumencie wdowy po Leszku Białym księżnej Grzymisławy świadkował Klemens z trzema braćmi („Clemens filius Sulislai cum suis tribus fratribus”)⁴². Imiona tych braci podają dwa dokumenty z 1236 roku. W pierwszym z nich, noszącym datę 4 maja, czytamy: „Clemens filius Sulislai et fratres eius Fulco, Sezima, Tomca”⁴³. To samo mamy w drugim dokumencie z tej daty⁴⁴. Wcześniej, w 1234 roku, dla odróżnienia go od innego Klemensa tamtego nazwano „większym”, a tego „mniejszym”, dodatkowo wymieniono jego brata Sezemę („Clemens maior atque minor et Sizema”)⁴⁵.

Jan Długosz twierdzi, że wojewodą krakowskim uczynił go Bolesław II Łysy Rogatka⁴⁶. Jako wojewoda Klemens świadkował 13 i 15 lipca 1243 roku („Clemente, Pallatino Cracouiensi, Clemente, Palatino Cracoviensi”)⁴⁷. W 1243 roku Bolesław V Wstydlivy zatwierdził nabycie wsi Mogilany (ówcześnie obwód wadowicki, teraz powiat krakowski) przez Teodora, palatyna od wdowy Mirosławy, a „Clemens palatinus cracouiensis” był świadkiem, wymienionym zaraz po biskupie Prandocie⁴⁸. Ponownie 30 marca 1244 roku odnotowano go jako świadka („Clemente palatino Cracouiensi”)⁴⁹; wymieniono go też w dokumencie z 2 maja 1244 roku („Clemens Palatinus Cracouien.”)⁵⁰. Znowu był świadkiem 30 czerwca tego roku⁵¹. Pojawia się także w dokumencie z 5 lipca 1244 roku („Clemens palatinus Cracoviensis”)⁵², 1 „pierwszego dosłownie

³⁹ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga siódma. Księga ósma. 1241–1249*, red. K. Pieradzka, Warszawa 1974, ks. 7, s. 34.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 48.

⁴¹ A. Małeki, *Studia heraldyczne*, s. 55 n. oraz tablice genealogiczne.

⁴² KDMłp, t. 1, nr XIII, s. 20.

⁴³ KDMłp, t. 2, nr XIX, s. 25.

⁴⁴ *Ibidem*, nr XX, s. 26.

⁴⁵ *Codex diplomaticus monasterii Tynecensis. Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, wyd. W. Kętrzyński, S. Smolka, t. 1, Lwów 1875 (dalej: KDKT, t. 1), nr XVII, s. 40.

⁴⁶ J. Długosz, *Roczniki*, ks. 7, s. 34. O próbach obalenia go przez księcia Konrada I mazowieckiego zob. M.L. Wójcik, *Ród Gryfitów do końca XIII wieku*, s. 66–67.

⁴⁷ KDKK, t. 1, nr XXIV, s. 34; *Diplomata monasterii Clarae Tumbae prope Cracoviam. Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego przy Krakowie*, wyd. E. Janota, Kraków 1865 (dalej: ZDKM), nr XVIII, s. 14. Data dosłownie w kończącym się dniu (*exeunte Julii*). Odwołano się do tego dokumentu 5 maja 1266 r. — *ibidem*, nr XXVII, s. 20.

⁴⁸ KDMłp, t. 1, nr XXVI, s. 32.

⁴⁹ KDMłp, t. 2, nr CCCCXXV, s. 74.

⁵⁰ *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 3, wyd. L. Ryzyszewski, A. Muczkowski, Warszawa 1858 (dalej: KDP, t. 3), nr XXIII, s. 47. Data dosł. w kończącym się dniu (*exeunte Maii*).

⁵¹ KDMłp, t. 1, nr XXVII, s. 33: „Clemens palatinus cracouiensis”.

⁵² KDP, t. 3, nr XXIV [pierwszy z takich samych numerów], s. 48.

wchodzącego” października 1244 roku („Clementis Palatini Cracoviensis”)⁵³ oraz 16 maja 1245 roku („Clemens palatinus Cracoviensis”)⁵⁴. Świadkiem na dokumencie z 30 marca 1246 roku był Klemens z Ruszczy, określony jako wojewoda krakowski („Clemens palatinus Cracouiensis”)⁵⁵. Świadcował też 15 lipca 1246 roku („comes Clemens pallatinus Cracouiensis”)⁵⁶. Widzimy go również w 1248 roku („Clemens pallatinus Cracouiensis”)⁵⁷. Rok później, 25 lipca 1249 roku, świadcował na dokumencie Bolesława V Wstydliwego („Clemens Palatinus Cracovie”)⁵⁸. W 1250 roku zaś występował w wymianie dóbr we wsi Potok z opatem jędrzejowskim Garinem⁵⁹. Z kolei 3 czerwca tego roku Bolesław V Wstydlivy wypowiedział się w sprawie bobrów w dobrach Klemensa (wymieniono Brzegi, Ruszczę i Branice)⁶⁰, 5 lutego 1251 roku opisano go jako „comitis Clementis palatini eiusdem [de Cracovia]”⁶¹, a 5 września 1251 roku wymienił go dokument Innocentego IV dla krakowskiego Kościoła⁶². W 1252 roku Bolesław V Wstydlivy nadał mu różne immunitety⁶³. Gdy Bolesław V Wstydlivy 27 lutego 1253 roku nadał Bochni prawo magdeburskie, Klemens świadcował na tym dokumencie⁶⁴. Występował także na dokumencie z 18 czerwca 1254 roku („Clemens palatinus cracouiensis”)⁶⁵. Ostatni raz świadcował 17 kwietnia 1255 roku („Clemens, palatinus cracouiensis”)⁶⁶, zaraz potem 18 kwietnia⁶⁷ oraz ponownie w dokumencie z tego roku (bez daty dziennej)⁶⁸. Według *Rocznika krakowskiego* zmarł w 1256 roku („obiit Clemens palatinus”)⁶⁹.

Piekosiński pomylił go z krewnym tego samego imienia⁷⁰.

Do pewnych dzieci Klemensa należą synowie Andrzej i Wierzbięta, do prawdopodobnych jedna córka (może dwie).

6. Wierzbięta

Zdaniem Wójcika Wierzbięta, syn Klemensa z Ruszczy, występował w dokumentach w latach 1276–1310, będąc kolejno kasztelanem czechowskim (1299 rok), wojewodą

⁵³ ZDKM, nr XXI, s. 16. Data dzienna: „primo de intrante Octobre”.

⁵⁴ KDP, t. 3, nr XXIV [drugi z takich samych numerów], s. 50.

⁵⁵ KDMłp, t. 1, nr XXVIII, s. 34.

⁵⁶ KDMłp, t. 1, nr XXIX, s. 35.

⁵⁷ KDMłp, t. 2, nr CCCCXXIX, s. 79.

⁵⁸ *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 1, red. L. Rzyszczewski, Warszawa 1847 (dalej: KDP, t. 1), nr XXXV, s. 55.

⁵⁹ KDMłp, t. 1, nr XXXIII, s. 39.

⁶⁰ KDMłp, t. 2, nr CCCCXXXI, s. 80.

⁶¹ KDMłp, t. 2, nr CCCCXXXIV, s. 84.

⁶² KDMłp, t. 1, nr XXXVI, s. 41.

⁶³ KDMłp, t. 2, nr CCCCXXXVI, s. 85.

⁶⁴ *Ibidem*, nr CCCCXXXIX, s. 91.

⁶⁵ KDKK, t. 1, nr XLI, s. 56.

⁶⁶ *Ibidem*, nr XLII, s. 59.

⁶⁷ KDMłp, t. 2, nr CCCCXLVI, s. 100.

⁶⁸ *Ibidem*, nr CCCCXLV, s. 99.

⁶⁹ *Rocznik krakowski*, MPH, t. 2, Lwów 1872, s. 838.

⁷⁰ F. Piekosiński, *Rycerstwo polskie wieków średnich, tom III*, s. 87–89.

krakowskim (1304–1306) i kasztelanem krakowskim (1306–1310)⁷¹. Filiację Wierzbęty („comitis Wirbentae filii Clementis”) poznajemy w dokumencie z 13 maja 1276 roku przy upoważnieniu go do przeniesienia wsi Przegini z prawa polskiego na niemieckie⁷². Z kolei w 1289 roku w dokumencie Władysława Łokietka jako świadkowie występują: Andrzej i Wierzbęta, synowie Klemensa („Andrea et Wirbenta, filii Clementis”)⁷³. Brakuje natomiast informacji, czy przed 1299 rokiem Wierzbęta sprawował jakiś urząd, dopiero 27 maja tego roku określono go kasztelanem [czechowskim?, krakowskim?]⁷⁴. Z dokumentu z 14 lutego 1309 roku wynika, jakoby tu — zdaniem Piekosińskiego — Wierzbęta był kasztelanem czechowskim, wpis jednak temu przeczy („Wyrbanta castellano [...] Cracouiensibus”)⁷⁵. Równie niejasny jest dokument z 29 grudnia 1310 roku („Wirbenta, castellano”)⁷⁶. Wcześniej, 11 stycznia 1304 roku, był wojewodą krakowskim („Comitis Wirbente Palatini Cracouiensis”)⁷⁷. Po raz ostatni został poświadczony na tym urzędzie 17 grudnia 1306 roku („Wyrbentam Cracouiensem [...] palatinos”)⁷⁸. Wierzbęta występuje też w kolejnym dokumencie Władysława Łokietka z 4 lutego 1307 roku („Wyrbete palatini cracouiensis”)⁷⁹. Także w dokumencie z 25 czerwca [„infra octavas Penthecostes”] 1308 roku odnotowano Wierzbęty jako kasztelana („Wirzbanta castellanus”)⁸⁰. Jako kasztelan krakowski występował ponownie 2 lipca 1309 roku („Vyrzbentha castellano [...] Cracoviensibus”)⁸¹.

Wierzbęta pozostawił po sobie syna Klemensa i córkę Uniesławę.

⁷¹ M.L. Wójcik, *Ród Gryfitów do końca XIII wieku*, s. 119.

⁷² KDKT, t. 1, nr XXVIII, s. 56.

⁷³ KDMłp, t. 2, nr DXIV, s. 176.

⁷⁴ Żadne zaklęcia Marka L. Wójcika nie sprawiają, że w tym dokumencie (KDMłp, t. 1, nr CXXXI, s. 157; por. M.L. Wójcik, *Ród Gryfitów do końca XIII wieku*, s. 67) znajdzie się Czechów — jest tam po prostu puste miejsce, które w jednym rękopisie kopista uzupełnił słowem „Kotów” (zob. KDMłp, t. 1, nr CXXXI, s. 158–159). Takiej kasztelanii nie było, natomiast Franciszek Piekosiński sam dopisał „Czechów”, bo tak rzekomo wynika z kolejnych dokumentów, do których zresztą Wójcik nie zaglądał. Natomiast w tytule dokumentu, chyba skutkiem jakiegoś lapsusu, Piekosiński napisał, że Wierzbęta był kasztelanem krakowskim. Może to prawda, co jednak świadczyłoby, że to Piekosiński popełnił poważny błąd, gdyż dokumenty, w których jakoby to Wierzbęta był kasztelanem czechowskim, nie zawierają takiej informacji, a jeden z nich podaje tytuł kasztelana krakowskiego.

⁷⁵ KDMłp, t. 1, nr CXLI, s. 170.

⁷⁶ KDKK, t. 1, nr CXVII, s. 152. Z kontekstu wynika, że chodzi o kasztelanę krakowską.

⁷⁷ *Kodeks dyplomatyczny Katedry Krakowskiej św. Wacława*, t. 2, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1882 (dalej: KDKK, t. 2), nr CCXLII, s. 2.

⁷⁸ *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 2, cz. 1, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczowski, Warszawa 1848 (dalej: KDP, t. 2/1), nr CXCIV, s. 175 — w M.L. Wójcik, *Ród Gryfitów do końca XIII wieku*, s. 67, przyp. 246 widnieje błędna informacja, jakoby chodziło o t. 2, nr 146. To samo podaje *Pommerellisches Urkundenbuch*, red. M. Perlbach, Gdańsk 1882, nr 650, s. 573.

⁷⁹ KDP, t. 2/1, nr CXCVI, s. 177. Tu znów należy zamieścić komentarz do pozycji M.L. Wójcika, który podał, że Wierzbęta był wojewodą do 1306 r. (to we wzmiankowanym już przypisie 246 na stronie 67), jednak zaraz sobie zaprzeczył, cytując w przypisie 247 ten dokument, pochodzący wszak już z 1307 r.

⁸⁰ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 3. *Annalecta Vaticana 1202–1366*, red. J. Ptaśnik, Kraków 1914, nr 121, s. 88.

⁸¹ *Ibidem*, nr 124, s. 99.

7. Klemens

To, że Klemens był synem Wierzbięty, podał — jako domniemanie — Adam Boniecki⁸². Zapewne milcząco akceptował to Krzysztof Mosingiewicz⁸³. Analiza dostępnych źródeł dotyczących osoby Klemensa pokrywa się z ustaleniami tego ostatniego autora⁸⁴. Klemens pojawił się 9 kwietnia 1342 roku, gdy Kazimierz III Wielki w Krakowie zatwierdził prośbę Sąda Pieniążka o nadanie prawa średzkiego wsiom: Iwanowice, Łęg, Klęczany, Kobylanka i Libusza. Świadkiem na tym dokumencie był „Clemente de Branicz camerario consortis nostre”, z tego dowiadujemy się, że Klemens był komornikiem królowej⁸⁵. Identycznie Klemens z Branic został określony przez Kazimierza III Wielkiego 21 maja 1342 roku w Krakowie, gdy król zatwierdził ugodę między Mikołajem Wojciechowicem, proboszczem w Karłowicach, a Wincentym Wawrzeńcycem z Grabowej i jego synami Wojciechem, Wawrzyńcem oraz Bokszą i jego żoną Szybką o część wsi Grabowa, zwaną Sędziszowskie⁸⁶. Później, 22 sierpnia 1347 roku, Kazimierz III Wielki poświadczył, iż Klemens z Branic nabył od Leonarda z Banowic tę wieś i nieistniejącą dziś Marcinową Wolę oraz Łąki koło Droginii za 200 grzywien⁸⁷. Klemens 26 grudnia 1351 roku świadkował („Clemente de Branicz”) na dokumencie klasztoru mogińskiego⁸⁸. Dokument ten w całości podał Stanisław Kuraś: Kazimierz III Wielki zatwierdził Mirosławowi z Zesławic zbycie części tej wsi opatowi Janowi i konwentowi w Mogile za 80 grzywien⁸⁹. Następnie 13 marca 1353 roku w Krakowie Kazimierz III Wielki zatwierdził zbycie przez Krystynę, wdowę po Paszku, i jej wymienione dzieci części wsi Zesławice w zamian za część Giebułtowa i 31 grzywien opatowi Janowi i konwentowi w Mogile. Klemens jako świadek był określony jako komornik („Clemente de Branicz camerario”)⁹⁰. Świadkował też, gdy Kazimierz III Wielki w Krakowie 8 maja 1353 roku zatwierdził zbycie kolejnej części wsi Zesławice za 80 grzywien wskazanemu opatowi i konwentowi („Clemente camerario herede de Branicz”)⁹¹. Po raz ostatni Klemens z Branic, komornik, świadkował na dokumencie Kazimierza III Wielkiego wystawionym w Krakowie 15 maja 1353 roku, w którym Włodzimierz Mikołajowicz sprzedał część wsi Zesławice temuż opatowi i konwentowi⁹².

Do jego potomstwa należy zaliczyć Wierzbiętę, Birowa i Marka Tyczkę oraz Katarzynę.

⁸² A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 2, Warszawa 1900, domysł na tablicy genealogicznej po s. 104.

⁸³ K. Mosingiewicz, *Ród Gryfów w ziemi sądeckiej do połowy XV wieku*, *Szkic czwarty*, s. 91 n.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 91, 108, przyp. 47–48.

⁸⁵ *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 1. *Dokumenty z lat 1257–1420*, wyd. S. Kuraś, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962 (dalej: ZDM, cz. 1), nr 42, s. 55 — w przypisie 13 widnieje informacja o występowaniu Klemensa w latach 1342–1353.

⁸⁶ *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 4. *Dokumenty z lat 1211–1400*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969 (dalej: ZDM, cz. 4), nr 928, s. 76–78.

⁸⁷ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 3. *1333–1386*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1887 (dalej: KDMt, t. 3), nr DCLXXXIII, s. 65–66.

⁸⁸ ZDKM, t. 1, nr LXVI, s. 56 (jeden z dokumentów na stronie).

⁸⁹ ZDM, cz. 1, nr 64, s. 83.

⁹⁰ *Ibidem*, nr 70, s. 91–92; ZDKM, t. 1, nr LXVI, s. 56.

⁹¹ ZDM, cz. 1, nr 72, s. 93–94.

⁹² *Ibidem*, nr 74, s. 96–97.

8. Wierzbęta

Wierzbęta z Branice jest postacią występującą tylko w jednym dokumencie. „Wierzbęta de Branice” był świadkiem na dokumencie z 25 czerwca 1360 roku, wystawionym w Koprzywnicy, w którym Kazimierz III Wielki transumował wcześniejsze przywileje dla klasztoru koprzywnickiego wydane przez Bolesława V Wstydliwego⁹³.

Filiacją tej postaci zajmowali się Boniecki i Mosingiewicz. Pierwszy uznał go za brata Klemensa⁹⁴. Pogląd ten odrzucił Mosingiewicz, argumentując to kwestiami chronologicznymi. Klemens zmarł bowiem zaraz po 1353 roku i był już w sędziwym wieku, a syn Wierzbęty o tym samym imieniu żył jeszcze w 1425 roku, co powoduje, iż jego ojciec musi być postacią z następnego pokolenia niż Klemens, który był ojcem lub stryjem tego Wierzbęty⁹⁵. Żaden brat Klemensa nie jest jednak znany, tak więc to jego trzeba uznać za ojca Wierzbęty, od którego pochodzi jedna z najważniejszych rodzin magnackich Rzeczypospolitej — Branicki herbu Gryf.

Wnioski

Zarysowany w artykule problem jest kontrowersyjny. Mimo wątpliwości można oczywiście podważyć doniosłość aktu z 1724 roku, czyli — jak podkreślił Białuński w ustnej

⁹³ KDMłp, t. 1, nr CCLVIII, s. 303–305. Zofia Leszczyńska-Skrętowa utożsamia go z Wierzbęta z Maluszowa (zob. *Małoszów*, [w:] *Słownik historycznogeograficzny ziem polskich w średniowieczu*, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=25510>, dostęp: 5.07.2017), występującym na dokumencie Kazimierza III Wielkiego z 26 lipca 1355 r., czyniącym nadanie dla Mikołaja Wierzyńka (zob. KDMłp, t. 1, nr CCXLI, s. 285–286), podpisanego jako „Wyrbantha de Malossow”. Następnie 8 maja 1357 r. w Krakowie Kazimierz III Wielki zezwolił Unisławowi z Brzeżnej wykupić z rąk „Wirzbetam heredem de Malozow” wymienionych nieruchomości w Brzeżnej i Podrzeczu (ZDM, cz. 4, nr 954, s. 102–103). „Virzbianta de Maloschow” świadczył także 7 czerwca 1358 r., gdy Kazimierz III Wielki potwierdził nadanie praw miejskich Staremu Sączowi (zob. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 4, Lwów 1873, nr II, s. 5–6). Kazimierz III Wielki zaś 9 maja 1363 r. zezwolił Mikołajowi Czocznarowi założyć wieś Harkłową na prawie magdeburskim, świadkował „Wyrzbyanta de Malosow” (ZDM, cz. 1, nr 103, s. 134–136). Na temat wystąpienia 29 sierpnia 1364 r. „Wyrzbantha de Malossow” świadcował także na dokumencie królewskim z 16 kwietnia 1365 r. (ZDM, cz. 4, nr 980, s. 133–134). Kazimierz III Wielki 13 maja 1365 r. ustanowił sołectwo we wsi Harkłowa oraz przeniósł ją z prawa polskiego na niemieckie, świadkował wtedy „Wierzbiatha de Malossow” (KDMłp, t. 3, nr DCCLXXXIII, s. 188–189). Następnie 27 sierpnia 1365 r. król nadał „Virbantae de Maleszow” wieś Łętownię (*ibidem*, nr DCCCCLXVI, s. 382–383). Podobnie też 28 sierpnia 1365 r. Kazimierz III Wielki potwierdził nadanie wsi Łętownii „Virzbienthae de Maleszow” (zob. odniesienie w *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contextuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski. P. 3, Alexandri regis tempora complectens (1501–1506)*, Warszawa 1908, nr 1937, s. 124). Tenże świadcował także 10 listopada 1366 r. w akcie sprzedaży części Krzyszowic: „Wyrzbentha de Malossow” (KDP, t. 3, nr CXLV, s. 297–298). „Wyrzbyantha de Malossoky” ostatni raz świadcował 22 lutego 1372 r. (KDMłp, t. 3, nr DCCCXLVII, s. 257–259). Wspomniana autorka informuje, że Wierzbęta miał za żonę Barbarę, córkę Geralda, wójta bocheńskiego. Najbardziej niejasny jest przy tym dokument Jana, księcia oświęcimskiego, z 1379 r., wystawiony w stolicy księstwa, w którym władca poświadczył, że „nobilis Wierzbiata haeres de Maleszow” sprzedał Piotraszowi z Kleczy wieś Świnną Porębę za 10 grzywien (zob. ZDM, cz. IV, nr 1053, s. 205). Może być to ostatnia wzmianka o starszym Wierzbęcie lub pierwsza o jego synu.

⁹⁴ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, tablica po s. 104.

⁹⁵ K. Mosingiewicz, *Ród Gryfów w ziemi sądeckiej do połowy XV wieku*, *Szkic czwarty*, s. 92.

rozmowie z piszącym te słowa — istotnej poszlaki na jedność rodową książąt pomorskich i ich rycerskich potomków. Można wszak głosić, że Branicy to wszystko zmyślili, co będzie zgodne z dialektyką mistrza z Trewiru, ale ponoć nauka jest już od niego uwolniona. Głoszone w tej publikacji poglądy są *a priori* odrzucane, co wynika z horyzontów badawczych. Jedni myślą, że tylko im wolno się tym zajmować, inni idą za utartymi koncepcjami. Odnośnie do pochodzenia książąt pomorskich nie można być jednak zwolennikiem „ciemności” Adolfa Hofmeistra i nie dostrzegać układanki: Świętopełk I Mieszkowic był ojcem Dytryka i Siemomysła, z tego ostatniego dziełem Świętobora I i pradiadem Świętobora II (prodka bocznej linii Świętoborzyców, a więc siłą rzeczy także linii głównej — Warcisława I i Racibora I) oraz Świętopełka II. Resztę już przeczytaliście.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, Lwów 1873.
- Codex diplomaticus monasterii Tynecensis. Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, t. 1, wyd. W. Kętrzyński, S. Smolka, Lwów 1875.
- Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae*, t. 1. Anno 971–1204, red. K. Maleczyński, Wrocław 1956.
- Codex Diplomaticus Silesiae, Herausgegeben vom Vereine für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, t. 7. *Regesten zur schlesischen Geschichte*, cz. 1. *Bis zum Jahre 1250*, red. C. Grünhagen, Wrocław 1884.
- Diplomata monasterii Clarae Tumbae prope Cracoviam. Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego przy Krakowie*, wyd. E. Janota, Kraków 1865.
- Długosz J., *Catalogus episcoporum Wratislaviensium*, [w:] J. Długosi, *Vitae Episcoporum Poloniae*, Kraków 1887.
- Długosz J., *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga piąta. Księga szósta*, red. K. Pieradzka, Warszawa 1975.
- Długosz J., *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga siódma. Księga ósma. 1241–1249*, red. K. Pieradzka, Warszawa 1974.
- Katalogi biskupów krakowskich*, „Monumenta Poloniae Historica”, t. 3, Lwów 1878.
- Kodeks dyplomatyczny Katedry Krakowskiej św. Wacława*, t. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874.
- Kodeks dyplomatyczny Katedry Krakowskiej św. Wacława*, t. 2, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1882.
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski. 1178–1386*, [t. 1], wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876.
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 2. 1153–1333, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1886.
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 3. 1333–1386, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1887.
- Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 1, red. L. Rzyszczewski, Warszawa 1847.
- Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 2, cz. 1, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1848.
- Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 3, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1858.
- Liber Mortuorum Monasterii Andreoviensis Ordinis Cisterciensis*, „Monumenta Poloniae Historica”, t. 5, Lwów 1888.
- Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski. P. 3, Alexandri regis tempora complectens (1501–1506)*, Warszawa 1908.
- Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 3. *Annalecta Vaticana 1202–1366*, red. J. Ptaśnik, Kraków 1914.
- Pommerellisches Urkundenbuch*, red. M. Perlbach, Gdańsk 1882.
- Rocznik krakowski*, „Monumenta Poloniae Historica”, t. 2, Lwów 1872.

Zbiór dokumentów małopolskich, cz. 1. *Dokumenty z lat 1257–1420*, wyd. S. Kuraś, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962.

Zbiór dokumentów małopolskich, cz. 4. *Dokumenty z lat 1211–1400*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

Źródła elektroniczne

Jędrzejów — Klasztor, [w:] *Słownik historycznogeograficzny ziem polskich w średniowieczu*, <http://www.sownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=7017>.

Kargów, [w:] *Słownik historycznogeograficzny ziem polskich w średniowieczu*, <http://www.sownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=7295>.

Małoszów, [w:] *Słownik historycznogeograficzny ziem polskich w średniowieczu*, <http://www.sownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=25510>.

Ипатьевская Лѣтопись, Петербургъ [Ipat'evskaâ Lĕtopis', Peterburg"] 1908, http://imwerden.de/pdf/psrl_tom02_ipatjevskaya_letopis_1908.pdf.

Inne źródła

Mosingiewicz K., *Ród Gryfów w Małopolsce do połowy XV wieku. Wybrane problemy*, praca magisterska napisana w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii pod kierunkiem prof. dra Kazimierza Jasińskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 1978, maszynopis, sygn. 33828.

Opracowania

Adamus J., *Polska tradycja rodowa*, Wrocław 1958.

Balzer O., *Genealogia Piastów*, Kraków 2005.

Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. 2, Warszawa 1900.

Kruszewski T., *Rodowód pierwszych Piastów wielkopolskich (potomstwo Mieszka III Starego i jego synów) na tle rodowodu książąt pomorskich. Studium historycznoprawne i genealogiczne*, Wrocław 2017.

Kruszewski T., *Ród Gryfów (Gryfitów), rycerscy potomkowie książąt pomorskich. Studium historycznoprawne* [w druku].

Kruszewski T., *Rycerscy spadkobiercy księcia Świętopełka „nakielskiego” z rodów Lisów i Wierzbnow. Studium historycznoprawne*, Wrocław 2018.

Kruszewski T., *Władza książęca na Pomorzu (do Wacława I)*, „Prawo” 328, 2019.

Kruszewski T., *Wpływ wojen polsko-pomorskich na status prawny Pomorza do XIII wieku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 21, 2018.

Małecki A., *Studia heraldyczne*, t. 2, Kraków 1890.

Mosingiewicz K., *Gryfowie Niesiechowscy. Ze studiów na rodem Gryfów w XIV–XV wieku*, „Studia Historyczne” 31, 1988.

Mosingiewicz K., *Mieleccy herbu Gryf*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 3, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1985.

Mosingiewicz K., *Ród Gryfów w ziemi sądeckiej do połowy XV wieku*, „Studia Historyczne” 23, 1980, z. 3 (90).

Mosingiewicz K., *Trestkowie z rodu Gryfów. Linia Paszka Trestki z Trestczyna*, [w:] *Personae — colligationes — facta*, Toruń 1991.

Mosingiewicz K., Śliwiński B., *Rycerstwo polskie z końca XII w. w falsyfikacie Kazimierza Sprawiedliwego*, „Kwartalnik Historyczny” 88, 1981, z. 3.

Pakulski J., *Z metodologii i metodyki badań nad rodami rycerskimi w średniowiecznej Polsce*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” 8, 1973, z. 54.

Piekosiński F., *Rycerstwo polskie wieków średnich, t. II obejmuje dwanaście pierwszych pokoleń rycerstwa polskiego wieków średnich*, Kraków 1896.

Piekosiński F., *Rycerstwo polskie wieków średnich, tom III obejmuje rycerstwo polskie w Małopolsce w dobie piastowskiej*, Kraków 1901.

Polackówna H., *Zapis Teodora Gryfity dla cystersów w 1196 r.*, Lwów 1938.

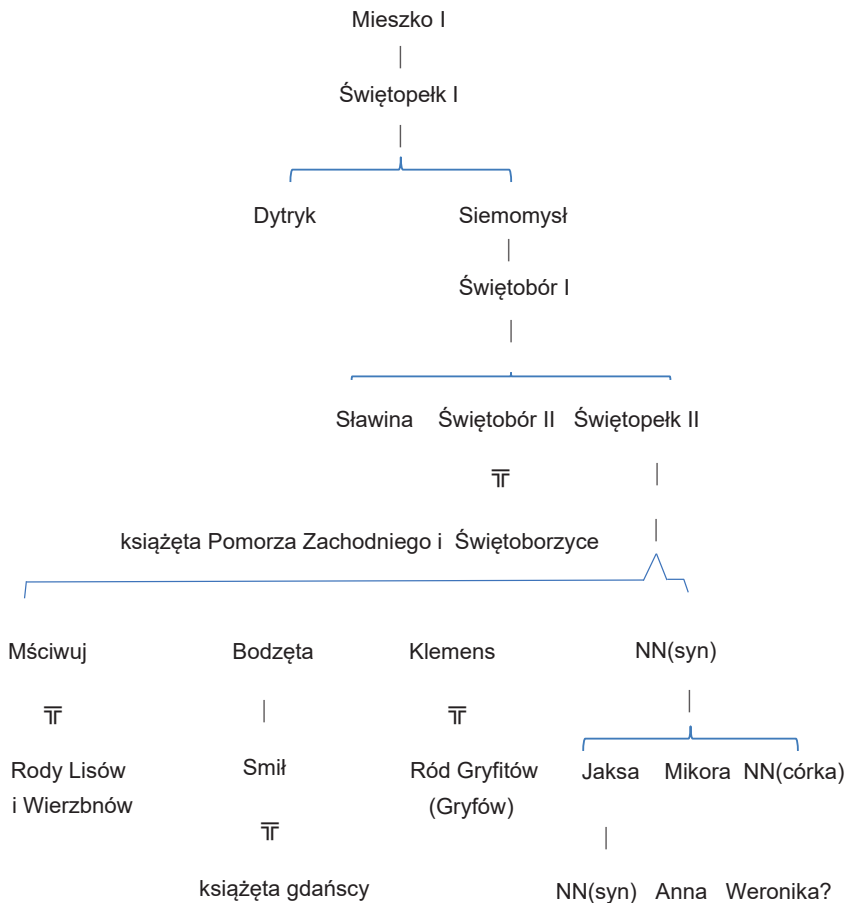
Semkowicz W., *Ród Pałuków*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 24, seria II, 1907.

Wójcik M.L., *Ród Gryfitów do końca XIII wieku. Pochodzenie — genealogia — rozsiedlenie*, Wrocław 1993.

Zachorowski S., *Studia do dziejów wieku XIII w pierwszej jego połowie*, wyd. J. Fijałek, *Małopolska*, cz. 1, „Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozoficzny” 37, seria II, 1921.

Zielińska T., *Magnateria polska epoki saskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.

SCHEMAT GENEALOGICZNY

Томаш Крушевські
Вроцлавський університет

Походження шляхетського роду Браніцьких гербу Гриф. У перспективі історика державного ладу і права

Анотація

Автор повертається до теми походження аристократичного роду Браніцьких гербу Гриф, роблячи це через критику власних поглядів. У підсумку він доводить ймовірність того, що рід Браніцьких може мати походження від поморських князів через рід Грифітів.

Суперечки щодо методології дослідження лицарських родів у Польщі, мабуть, триватимуть і надалі. У цьому контексті слід згадати Яна Адамуса, до поглядів якого Кшиштоф Мосінґевич ставився із деяким скепсисом. Зокрема, останній бачив у Адамуса небезпечну схильність робити інші висновки з того, що він обговорював. Адамус не міг знайти переконливіших аргументів проти сімейної традиції, але він дійшов висновку, що «традиція настільки ж ненадійна, як і будь-яка традиція, яка бере початок із так віддалених часових періодів». Як бачимо, цей учений надавав перевагу лише перевіреним фактам, які впливають із збережених джерел.

Саме в родині Браніцьких гербу Гриф видно, наскільки помилявся цитований автор. Тереза Зелінська знайшла в Центральному архіві історичних документів важливий документ про номінацію Яна Клеменса Браніцького на великого коронного хорунжого у 1724 році, який вказував на походження Браніцьких від поморських князів. Погляд Т. Зелінської, видатної вченої, на цю цитату не можна вважати беззаперечним, і це пов'язано з простим зауваженням, що цього разу це не акт приватної магнатської канцелярії, а акт застосування права. Оскільки канцелярія Августа II Сильного нікому не завіряла подібних аргументів, то можна зробити відповідні висновки. Як правило, заперечується правдивість використаної традиції. У цьому випадку необхідно було б довести, що походження родини Браніцьких, згаданих у номінації, було іншим. Вчений критик цього не доведе, бо, як писав Герард Лабуда: «Де немає доказів, там немає тез». Це близько до юридичного способу міркування. Звичайно, існує тверде переконання, що королівський документ свідчить про неправду, але вона безпідставна.

Тепер документ 1724 року можна вважати вінцем доказів для тих, хто вірить у протилежне; а тих, хто сумнівається, відправити в Африку, а саме на сцену фільму «Коріння», де герой, нащадок Кунта-Кінте, слухає усний список своїх предків від шамана. Звісно, необхідно прокоментувати заплутаність документа 1724 р. Лешек III, можливо, жив у IV столітті н. е. На думку Ф. Пекосінського, він був предком Якси (XII ст.), і також цілої династії П'ястів і поморських князів. Самбор має бути замінений на Свентобора, який був батьком Свентопелка, родоначальника Грифітів, тобто також роду Браніцьких. Якщо ж розглядатимемо

імена буквально, тоді це буде схоже, але з констатацією змішаних традицій, злитих воєдино давніх поморських князів із гданськими князями.

Проте все це, здається, відповідає правді. Не можна ототожнювати акт 1724 року з нісенітницею придворного генеалога останнього монарха, котрому герб Цьолек зливався з гербом роду Тореллі і відповідно виводив рід Понятовських від якогось Торелло Тореллі, воєначальника із часів римського імператора Веспасіана. «Від піднесеного до кумедного, — як казав Наполеон, — лише один крок». Ця остання сентенція відповідає думці, що Всі магнати фальсифікували своїх предків. Так, але тільки в приватних документах, і вони були не кращі нісенітниці, ніж від Понятовських. Але оскільки останній член родини Браніцьких ще користувався традицією, а вона заслуговує на довіру.

Покійний Гжегож Бялунські у видавничій рецензії на першу книгу із цієї теми очікував подальших нових аргументів. Тут вони неодмінно знайдуться, і то тільки юридичні. Адже ми маємо справу із одним з найважливіших офіційних документів XVIII ст. Це процес із непрямыми доказами на предмет перевірки, чи містить він правдиві дані.

Наприкінці статті наводяться імена предків Браніцьких.

Ключові слова

поморські князі, середньовіччя, Браніцькі, герб Гриф

Józef Koredczuk
ORCID: 0000-0002-3471-586X
Uniwersytet Wrocławski
jozef.koredczuk@uwr.edu.pl

Aspekty proceduralne sprawy Gorgonowej

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.2>

The procedural aspects of the Gorgonowa case

Abstract

The case of Rita Gorgonowa, charged with the murder of Elżbieta Zaremba, was the most famous court case in the Second Polish Republic. The trial in this case, with the participation of a jury, took place initially before the district court in Lviv and later in Krakow. It attracted great interest from the press, which reported on its proceedings. The trial was based on circumstantial evidence, which made it even more significant. It was attended as participants by the best-known Lviv and Krakow judges, lawyers (Maurycy Axer) and medical experts (Ludwik Hirszfeld, Jan Olbracht), all of whom found it to be the most famous case of their careers. Writers (Tadeusz Boy-Żeleński) also took an interest in the case. Despite the conviction of Gorgonowa, the trial raises controversies to this day. They mainly cast doubt on the evidence on which the verdict was based and the multiple errors that were made during the investigation of the Gorgonowa case (especially operations at the crime scene). The Gorgonowa trial was also important for the popularisation of the practice of using expert medical opinion evidence by Polish courts. The fact that the accused of this murder was a woman also played a significant part according to the non-legal press.

Keywords

Second Polish Republic, Lviv, murder, circumstantial trial, Rita Gorgonowa, district court, jury trial

Rita (właśc. Emilia Margerita) Gorgonowa była bohaterką „najgłośniejszego procesu sądowego II Rzeczypospolitej”. Została skazana za zabójstwo 30 grudnia 1931 roku siedemnastoletniej Elżbiety (Lusi) Zaremby, córki lwowskiego architekta Henryka Zaremby, któremu Gorgonowa prowadziła dom. Zabójstwo miało miejsce w willi Zaremby w Łączkach koło Brzuchowic (osiedle miejskie położone 7 kilometrów na północny zachód od śródmieścia Lwowa). Proces w tej sprawie, który miał charakter poszlakowy, był szeroko komentowany w prasie.

Gorgonowa została oskarżona o zbrodnię (morderstwo) przewidzianą w §§ 134 i 135 ustawy karnej austriackiej z 1852 roku¹. Jej sprawa początkowo miała zostać skierowana do sądu wojskowego, co umożliwiło rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 września 1931 roku o wprowadzeniu postępowania doraźnego², na mocy którego wprowadzono sądownictwo doraźne na obszarze całego państwa³. Proces Gorgonowej postawił jednak na porządku dziennym kwestię, czy wolno skazać człowieka li tylko na podstawie poszlak nawet wówczas, gdy czyniły one winę oskarżonego najbardziej prawdopodobną. Zastrzeżenie to było także podnoszone w polskiej doktrynie i orzecznictwie w okresie międzywojennym. Zasadniczo jednak Sąd Najwyższy w pewnych okolicznościach dopuszczał możliwość skazania oskarżonego na podstawie poszlak⁴. Wątpliwości, czy można kogoś skazać na podstawie poszlak, nie miała tymczasem prokuratura, nie do końca przekonana natomiast, aby jedyne dowody, którymi dysponowała, oparte na poszlakach, były niepodważalne. W związku z tym liczyła się ona, że w wypadku Gorgonowej musiano by albo skazać ją na karę śmierci, albo uwolnić, czego prokuratura się obawiała, i dlatego sprawę przekazała sądowi przysięgłych⁵.

Zgodnie z art. 260 lit. a) rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 roku Kodeks postępowania karnego⁶ w sprawach o zbrodnie należących do właściwości sądów przysięgłych śledztwo było konieczne i powinien był je przeprowadzić sędzia śledczy. Nie nastąpiło to niestety w początkowej fazie postępowania w sprawie Gorgonowej, w wypadku której czynności procesowych dokonał żandarm, a później funkcjonariusze policji. Stało się to przyczyną wielu uchybień, które można zarzucić w stosunku do czynności procesowych przez nich dokonanych. Na nieprawidłowości te zwrócił między innymi uwagę Jan Salewicz, pisząc

¹ Zgodnie z § 134: „Kto przeciw jakiemuś człowiekowi w zamiarze zabicia go w ten sposób działa, że wskutek tego nastąpiła śmierć tego lub jakiego innego człowieka, staje się winnym zbrodni morderstwa, choćby nawet skutek ten nastąpił z powodu osobistego przymiotu zamordowanego, albo jedynie wskutek przypadkowych okoliczności, wśród których czyn popełniono, albo tylko wskutek przypadkowo zaszytych przyczyn pośrednich, jeżeli te ostatnie przez samo działanie wywołane zostały” — *Ustawa karna z dnia 27. maja 1852 r. l. 117 dpp z uwzględnieniem wszelkich zmieniających ją ustaw austriackich i polskich*, wyd. J.W. Willaume, Lwów 1929.

² Dz.U. Nr 79, poz. 622.

³ A. Śmiałek, *Sądy doraźne w II Rzeczypospolitej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 36, 1984, z. 1, s. 79.

⁴ Por. wyroki Sądu Najwyższego (dalej: SN) z okresu poprzedzającego sprawę Gorgonowej: z dnia 10 grudnia 1929 r. sygn. II K 708/29, „Orzeczenia Polskiego Sądu Najwyższego. Dział Karny” 5, 1930, s. 94; z dnia 25 marca 1930 r., sygn. II K 224/30, „Orzeczenia Polskiego Sądu Najwyższego. Dział Karny” 6, 1931, s. 47; z dnia 27 lutego 1931 r., sygn. II K 1567/30, „Orzeczenia Polskiego Sądu Najwyższego. Dział Karny” 6, 1931, s. 172; por. Z. Wardak, *Przyczynek do badań nad procesowo-kryminalistyczną problematyką poszlak*, „Problemy Współczesnej Kryminalistyki” 20, 2016, s. 267.

⁵ Z. Walter, *Proces Rity Gorgonowej*, Warszawa 1933, s. 2, 15.

⁶ Dz.U. Nr 33, poz. 313 (dalej: k.p.k.).

dwa lata później: „O ile jaśniejszą byłaby np. sprawa Gorgonowej, gdyby na miejscu przestępstwa natychmiast po morderstwie znalazł się sędzia śledczy”⁷.

Uchybień tych dopuszczono się przede wszystkim w trakcie pierwszych oględzin miejsca zbrodni, które powinny zostać dokonane aseptycznie, to jest tak, by nie tworzyć nowych śladów i nie zatrzeć dawnych⁸. Tymczasem właśnie odnośnie do sposobu przeprowadzenia oględzin w sprawie Gorgonowej zgłaszano najwięcej zastrzeżeń. Niemalże natychmiast specjaliści-praktycy zwrócili na nie uwagę. Pisali, że sprawa Gorgonowej jest klasycznym przykładem, kiedy okoliczności, pierwsze kroki dochodzenia i śledztwa dostarczyły ogromnej ilości wadliwości oględzin miejsca zbrodni, podczas gdy dobrze przeprowadzone oględziny miejsca przestępstwa powinny dać wyczerpującą odpowiedź na pytanie, w jaki sposób dokonano przestępstwa, a niekiedy nawet wskazać osobę sprawcy, co jest ich pierwszym i ostatecznym celem⁹.

Jedną z czynności przeprowadzonych w trakcie oględzin było badanie odłamków szkła, pochodzących z rozbitej szklanej szyby na miejscu czynu. Gorgonowa w trakcie procesu twierdziła, iż szybę zbiła od wewnątrz, podczas gdy poszlaki nasuwały wnioski, że szyba została wybita od strony zewnętrznej. Niestety badanie szklanych odłamków zostało przeprowadzone niewłaściwie¹⁰.

Mimo wspomnianych wad śledztwa przeprowadzonego w sprawie Gorgonowej broniący jej adwokaci nie skorzystali z przysługującego oskarżonej — na podstawie art. 285 k.p.k. — prawa złożenia sprzeciwu przeciw wniesionemu do sądu aktowi oskarżenia. Wyczerpująco wymienione w art. 286 k.p.k.¹¹ podstawy wniesienia sprzeciwu nie przewidywały bowiem możliwości jego wniesienia w wypadku braku dowodu winy, na co powoływali się prawnicy, zarzucając prokuraturze, że nie udowodniła ona w sposób niebudzący wątpliwości, że to Gorgonowa dopuściła się zarzucanej jej zbrodni.

Proces przed Sądem Okręgowym we Lwowie rozpoczął się 23 kwietnia 1932 roku. Rozprawie przewodniczył sędzia Jan Antoniewicz, który rozpatrywał sprawę wraz z sędziami Sylwestrem Łyczkowskim i Robertem Tertilem. Oskarżał natomiast prokurator Alfred Laniewski¹², obrońcą był — sława lwowskiej adwokatury, „lwowski Cicero” — Maurycy Axer¹³, wspierany przez adwokata Włodzimierza Stefana Starosolskiego¹⁴. Ze względu na charakter sprawy w procesie Gorgonowej istotną rolę odegrali biegli

⁷ J. Salewicz, *Ustawowa konstrukcja śledztwa w praktyce*, „Głos Sądownictwa” 7, 1935, nr 2, s. 102; J. Piątkiewicz, H. Strasman, *Oględziny miejsca przestępstwa*, „Archiwum Kryminologiczne” 1, 1933/1934, z. 3–4, s. 488.

⁸ L. Peiper, *Komentarz do kodeksu postępowania karnego i przepisów wprowadzających tenże kodeks*, Kraków 1933, s. 204.

⁹ J. Piątkiewicz, H. Strasman, *Oględziny miejsca przestępstwa*, s. 488.

¹⁰ W. Sobolewski, *Uszkodzenia szyb postrzały. (Badania doświadczalne)*, „Archiwum Kryminologiczne” 2, 1935/1937, z. 1–2, s. 238.

¹¹ Zgodnie z art. 286 k.p.k.: „Podstawą sprzeciwu może być tylko: a) brak znamion przestępstwa w czynie zarzucanym oskarżonemu; b) złożenie aktu oskarżenia przez nieuprawnionego oskarżyciela; c) istnienie okoliczności uzasadniających umorzenie postępowania w myśl art. 3; d) niewłaściwość sądu”.

¹² Wiceprokurator okręgowy we Lwowie. W październiku 1932 r. (po sprawie Gorgonowej) został sędzią Sądu Apelacyjnego we Lwowie. Do 1939 r. był także starszym asystentem wolontariuszem Juliusza Makarewicza w Zakładzie Prawa Karnego Uniwersytetu Jana Kazimierza. Redaktor naczelny „Czasopisma Sędziowskiego”.

¹³ Ojciec znanego powojennego reżysera teatralnego Erwina Axera.

¹⁴ Adwokat ukraiński, członek Naczelnej Rady Adwokackiej. W latach 1937–1939 prezes Ukraińskiej Partii Socjal-Demokratycznej.

sądowi. Przed sądem we Lwowie w tym charakterze wystąpili dr Jan Opieński¹⁵ i prof. Antoni Westfalewicz (z Zakładu Chemii Sądowej Uniwersytetu Jana Kazimierza) oraz doktorzy Józef Rajmund Dadlez¹⁶ i Karol Piro¹⁷ (obaj z Zakładu Medycyny Sądowej UJK).

W trakcie rozprawy we Lwowie obrońca Gorgonowej zgłosił wniosek, by od świadka, ogrodnika Józefa Kamińskiego, nie przyjmować przysięgi w związku z tym, że także na nim ciążyło podejrzenie, iż dokonał owej zbrodni. Trybunał odrzucił jednak ten wniosek¹⁸. Początkowo w ramach jednej z wersji kryminalistycznych zdarzenia przyjęto hipotetycznie, że mężczyzna mógł dokonać zgwałcenia denatki i następnie jej zamordowania (do czego rzekomo przyznał się na łożu śmierci).

Wyrok w sprawie Gorgonowej¹⁹ zapadł po procesie poszlakowym, w którym zgromadzono bardzo szczupły materiał dowodowy. Ponadto akt oskarżenia przeciwko kobiecie opierał się na zeznaniach brata zamordowanej Stanisława, który dopiero co ukończył 14 lat, czyli osiągnął wiek, od którego zgodnie z art. 110 lit. a) k.p.k. można było przyjąć od niego przysięgę. Jego zeznania budziły *de facto* niemałe wątpliwości, ponieważ chłopak kilkakrotnie zmieniał przedstawioną wersję wydarzeń. Zarzucano im także, że zostały złożone pod wpływem sugestii, jaka była wywierana na uczestników procesu Gorgonowej za pośrednictwem prasy i wypowiedzi różnych osób²⁰.

Mimo to 14 maja 1932 roku Sąd Okręgowy we Lwowie wydał wyrok skazujący Gorgonową na karę śmierci²¹. Zgodnie z art. 20 lit. a) k.p.k. sprawy o przestępstwa, za które ustawa przewidywała karę śmierci lub bezterminowego pozbawienia wolności, rozpatrywał sąd okręgowy z udziałem przysięgłych. Tak też się stało w sprawie Gorgonowej. Na pytanie, które im postawiono: „Czy oskarżona Emilia Margerita 2. im. Gorgon jest winną, że w nocy z 30 na 31 grudnia 1931 r. w Łączkach ad Rzęsna Polska w zamiarze zabicia Elżbiety Zarembianki w taki zdradziecko-podstępny sposób przeciw niej działała, że skutkiem tego śmierć tej ostatniej nastąpiła?”²², dzie-

¹⁵ Biegły chemik, twórca działu analiz sądowych w spółce wytwórczej Serovac we Lwowie; zob. *50-lecie pracy lekarskiej dr Jana Opieńskiego*, „Wschód: Lwów, Stanisławów, Tarnopol: życie miast i wsi województw południowo-wschodnich” 3, 1938, nr 104, s. 3.

¹⁶ Docent, specjalista toksykologii i chemii toksykologicznej.

¹⁷ Asystent prof. Włodzimierza Sieradzkiego.

¹⁸ Z. Walter, *Proces Rity Gorgonowej*, s. 29–30.

¹⁹ Wyrok Sądu Okręgowego we Lwowie z dnia 14 maja 1932 r., sygn. VII 2 K 11/32; zob. *Sprawozdanie z czynności Rady Adwokackiej i Sądu Dyscyplinarnego Izby Adwokackiej we Lwowie za czas od 1/XI 1932 – 31/X 1933*, Lwów 1933, s. 17–18

²⁰ R. Wiśniacka, *Zeznania świadków w procesie Gorgonowej w świetle badań naukowych*, „Wiadomości Literackie” 10, 1933, nr 20, s. 5.

²¹ N. Pochroń, *Zbrodnia jest kobietą. Przestępczość kobiet w II Rzeczypospolitej w świetle przedwojennych tytułów prasowych na przykładzie spraw Rity Gorgonowej, Zyty Woronieckiej i Małgorzaty Genzler*, „Studia z Historii Najnowszej Polski” 4, 2022, s. 60.

²² Było to pierwsze z sześciu pytań, jakie postawiono przysięgłym w sprawie Gorgonowej. Pozostałe pytania w stosunku do pierwszego miały jedynie charakter alternatywny. Wskazane pytanie było podstawą szkolenia w 1932 r. dla aplikantów Izby Adwokackiej we Lwowie z prawa formalnego, którzy w ramach seminarium z prawa karnego na jego podstawie analizowali konstrukcję pytań przedkładanych sędziom przysięgłym oraz doniosłość ich ewentualnych uchybień dla zarzutów kasacyjnych; zob. *Sprawozdanie z czynności Rady Adwokackiej...*, s. 17–18. Zgodnie z art. 425 k.p.k. pytanie stawiane co do winy sędziom przysięgłym powinno być obejmować wszystkie ustawowe znamiona zarzucanego przestępstwa. Zaczynać się zaś powinno być od wyrazów: „czy oskarżony [oznaczenie osoby oskarżonego] jest winien, że...”, po czym wymieniało okoliczności faktyczne zarzucanego czynu z możliwie ścisłym oznaczeniem czasu i miejsca.

więciu sędziów przysięgłych odpowiedziało bowiem „tak”, uznając kobietę winną, trzech natomiast było innego zdania.

W następstwie kasacji (a w zasadzie apelacji) wniesionej przez obrońcę Gorgonowej wyrok został uchylony przez Sąd Najwyższy na posiedzeniu 2 lipca 1932 roku. Wspomnianą apelację rozpatrywał sąd w składzie: prezes SN Witold de Michelis — jako przewodniczący — oraz sędziowie Janusz Jamontt²³ i Stanisław Wyrobek. Sąd Najwyższy w swoim wyroku podniósł naruszenie przepisów postępowania przez sąd pierwszej instancji przez odrzucenie wniosków obrony oraz zbyt ogólnikowe określenie czynu przypisywanego oskarżonej²⁴. Sprawę przekazano do ponownego rozpatrzenia przez nowy komplet sędziów przy Sądzie Okręgowym w Krakowie. Zgodnie z art. 532 k.p.k. sąd, któremu przekazywano sprawę, musiał być równorzędny z sądem, który wydał wyrok w pierwszej instancji. Przeniesienie sprawy do innego sądu mogło nastąpić jedynie z ważnych powodów, na przykład ze względu na jakieś niepożądane wpływy miejscowe, odbierające sądowi, który dotychczas rozpatrywał daną sprawę, całkowitą bezstronność²⁵. W wypadku sprawy Gorgonowej, która była wyjątkowo głośna, trudno byłoby znaleźć w Polsce sąd okręgowy, w którym udałoby się uniknąć nadmiernego zainteresowania tym procesem.

Gorgonowa w rozprawie apelacyjnej w Warszawie nie brała udziału. Według art. 495 § 1 k.p.k. oskarżonego aresztowanego sprowadzano bowiem na rozprawę apelacyjną tylko wtedy, gdy sąd odwoławczy uznawał to za niezbędne. Było to jak najbardziej zgodne z orzecznictwem sądowym, które głosiło, że w sądzie odwoławczym podział na stawiennictwo obowiązkowe i nieobowiązkowe (art. 301 k.p.k.) nie ma żadnego znaczenia i tylko od stanowiska sądu odwoławczego zależy uznanie stawiennictwa kogokolwiek na rozprawę przed nim za niezbędne²⁶.

Sprawę rozpatrywał ponownie Sąd Okręgowy w Krakowie (przewodniczył sędzia Alfred Jendl²⁷). Proces przed nim rozpoczął się 6 marca 1933 roku. Obrońcy oskarżonej w trakcie postępowania sądowego zakwestionowali ekspertyzy przeprowadzone przez sąd we Lwowie, zarzucając, że zostały wykonane niefachowo. Także wynik przeprowadzonej rekonstrukcji zdarzeń podczas ponownej wizji lokalnej w willi w Brzuchowicach podważył większość materiału dowodowego²⁸.

Wiele lat później, w 1979 roku, przedmiotem orzeczenia Sądu Najwyższego z 15 listopada²⁹ była kwestia pośmiertnej ochrony dóbr osobistych jednego z biegłych występujących w krakowskim procesie Gorgonowej, będącego prototypem postaci z filmu Janusza Majewskiego *Sprawa Gorgonowej*. Postaci, która w filmie była profesorem, biegłym występującym w tym procesie, którego opinia legła u podstaw wyroku skazującego Gorgonową. W filmie przedstawiono go jako

²³ Sędzia Sądu Najwyższego od 1921 r., a od 1931 także członek Komisji Kodyfikacyjnej.

²⁴ Z. Walter, *Proces Rity Gorgonowej*, s. 56.

²⁵ L. Peiper, *Komentarz do kodeksu postępowania karnego i przepisów wprowadzających tenże kodeks*, s. 792.

²⁶ *Ibidem*, s. 726.

²⁷ Wiceprezes Sądu Okręgowego w Krakowie. Redaktor naczelny „Przeglądu Sądowego”.

²⁸ N. Pochroń, *Zbrodnia jest kobietą*, s. 62.

²⁹ Wyrok SN z dnia 15 listopada 1979 r., sygn. I CR 232/79, LEX nr 63839.

osobę, która w prywatnych rozmowach z sędziami przysięgłymi starała się wpłynąć na ich ocenę materiału dowodowego i winę oskarżonej³⁰, co oczywiście było niedopuszczalne.

Niezwykle istotną rolę w procesie Gorgonowej odegrał bowiem prof. Jan Stanisław Olbrycht, najwybitniejszy polski medyk sądowy, którego prace tworzyły podwaliny polskiej kryminalistyki. Jego zeznania (właściwie opinia) pogrążyły Gorgonową. Po zapoznaniu się w ramach rewizji z uprzednio przedstawionymi w tej sprawie ekspertyzami profesor wykazał ich błędność, a także niestaranność śledczych, którzy na przykład nie zabezpieczyli śladów krwi³¹. Funkcja biegłego w tym procesie zapewniła Olbrychtowi nieśmiertelną sławę. Zapłacił za to jednak wysoką cenę. Przez całe życie naukowe zmagał się bowiem z tą sprawą i kłamstwem o niewinności Gorgonowej³².

Pojedynek między Janem Olbrachtem — naukowcem a Ludwikiem Hirszfoldem — praktykiem dotyczący oznaczenia grup krwi był kluczowym momentem krakowskiego procesu³³. Wystąpienie Hirszfelda spowodowało bowiem, że chusteczka Gorgonowej znaleziona w piwnicy domu Zaremby, która w procesie lwowskim odegrała istotną rolę, przestała mieć jakąkolwiek wartość dowodową przy ponownym rozpatrywaniu tej sprawy. Ekspertyza Hirszfelda podważyła zaufanie do dotychczas przeprowadzonego przewodu sądowego w sprawie Gorgonowej³⁴. Było to jednak za mało, jako że pozostało jeszcze wiele poszlak, których nie udało się obalić obrońcom oskarżonej.

Pod koniec rozprawy mecenas Axer — w imieniu obrońców, a Gorgonowej w tym procesie broniło aż trzech, oprócz Axera także mecenas Mieczysław Ettinger³⁵ oraz Józef Woźniakowski³⁶ — złożył zaskakującą deklarację, że o ile oskarżona popełniła zarzucany jej akt oskarżenia czyn, to uczyniła to w stanie zamroczenia epileptycznego (spowodowanego pozostawaniem przez nią w ciąży), w którym sprawca nie może ani rozpoznać znaczenia czynu, ani pokierować swoim postępowaniem³⁷. Obrona Gorgonowej dla adwokatów biorących udział w jej sprawie, mimo że należeli oni do najbardziej znanych w swoim środowisku i mieli za sobą wiele znanych procesów, była punktem kulminacyjnym w ich praktyce adwokackiej.

Taktyka ta zakończyła się sukcesem. Sąd w Krakowie, który rozpatrywał sprawę już na podstawie przepisów nowego kodeksu karnego z 11 lipca 1932 roku³⁸,

³⁰ J. Mazurkiewicz, *Non omnis moriar. Ochrona dóbr osobistych zmarłego w prawie polskim*, Wrocław 2010, s. 68.

³¹ M. Sołtysik, *Panieńska, Gorgonowa — nieszczęścia i tajemnice (cz. 2)*, „Palestra” 54, 2009, nr 5–6, s. 111–112.

³² E. Płońska, *Głośne procesy kobiet w II Rzeczypospolitej — perspektywa kryminologiczna*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 18, 2019, nr 2, s. 154.

³³ Por. *Decydująca ekspertyza prof. Olbrychta o narzędziu zbrodni w Brzuchowicach*, „Dziennik Białostocki” 15, 1933, nr 102, s. 1; *Proces Rity Gorgonowej. Walka biegłych o dżagan*, „Dziennik Białostocki” 15, 1933, nr 102, s. 2.

³⁴ Po procesie Gorgonowej był ekspertem w bardzo wielu sprawach, w wyniku tego zgromadził największy na świecie materiał sądowy; zob. L. Hirszfeld, *Historia jednego życia*, Warszawa 1957, s. 108, 132.

³⁵ W okresie gdy rozpatrywano sprawę Gorgonowej, był sekretarzem Naczelnej Rady Adwokackiej.

³⁶ Por. J. Kocznr, *Wspomnienie pośmiertne: Józef Woźniakowski*, „Palestra” 6, 1962, nr 6–7, s. 87–88.

³⁷ Z. Walter, *Proces Rity Gorgonowej*, s. 62–64.

³⁸ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. Kodeks karny (Dz.U. Nr 60, poz. 571).

uwzględniając okoliczność łagodzącą, jaką było działanie „pod wpływem ogromnego wzruszenia”, 29 kwietnia 1933 roku zmienił bowiem zaskarżony wyrok Sądu we Lwowie i na podstawie art. 225 § 2 k.k.³⁹ skazał Gorgonową na karę ośmiu lat pozbawienia wolności⁴⁰. Mimo podważenia wielu ustaleń z procesu lwowskiego za winą Gorgonowej tym razem opowiedzieli się wszyscy sędziowie przysięgli, którym przewodniczył Kazimierz Hofmokl⁴¹.

W związku z tym, że sprawa Gorgonowej przed sądem w Krakowie odbywała się już po wejściu w życie od 1 września 1932 roku kodeksu karnego z 1932 roku, Sąd Okręgowy w Krakowie musiał najpierw rozstrzygnąć dodatkowe zagadnienie — mianowicie która ustawa jest dla niej względniejsza. Kwestię tę już w orzeczeniu wydanym 29 września 1932 roku Sąd Najwyższy⁴² rozstrzygnął, stwierdzając, że przepisy §§ 134 i 135 ustawy karnej austriackiej z 1852 roku o zbrodni morderstwa są surowsze dla sprawcy czynu niż przepis art. 225 § 1 kodeksu karnego z 1932 roku. Ponieważ postanowienia nowego kodeksu karnego, wśród których odpowiadający przepisom §§ 134 i 135 ustawy z 1852 roku art. 225 § 1 kodeksu z 1932 roku przewiduje karę łagodniejszą (karę więzienia na czas nie krótszy od lat pięciu lub dożywotnio albo karę śmierci), przepis kodeksu karnego z 1932 roku w odniesieniu do czynu przypisanego oskarżonemu przedstawia się jako względniejszy od odnośnych przepisów austriackiej ustawy karnej.

Warto dodać, że sąd krakowski, skazując Gorgonową na podstawie art. 225 § 2 k.k., nawet nie podjął (nie powołał żadnych biegłych) kwestii, czy rzeczywiście w chwili popełnienia zarzucanego jej czynu pozostawała ona pod wpływem ogromnego wzruszenia, uznając, że to, iż jest ona w ciąży, już samo przez się uprawnia do przyjęcia takiego wniosku.

Obrona od tego wyroku zgłosiła bezskuteczną kasację do Sądu Najwyższego⁴³. Na mocy art. 529, 577 i 578 k.p.k. SN wyrokiem z dnia 23 września 1933 roku⁴⁴ oddalił kasację obrońców Gorgonowej od wyroku krakowskiego. Sprawę rozpatrywał sąd w składzie: sędzia Jan Rzymowski⁴⁵ — jako przewodniczący oraz członkowie Konstanty Syromiatnikow i ponownie Stanisław Wyrobek, który wcześniej jako sędzia Sądu Najwyższego brał udział w rozpatrywaniu apelacji w sprawie Gorgonowej od wyroku sądu we Lwowie. Mimo że sędzia Wyrobek wcześniej brał udział w wydaniu wyroku, który dotyczył Gorgonowej, nie podlegał on jednak wyłączeniu przy rozpatrywaniu kasacji w jej sprawie. Sytuacji bowiem, że dany sędzia może dwa razy orzekać w sądach równorzędnych wobec siebie w procesach dotyczących tej samej osoby, ustawodawca nie przewidział.

³⁹ Przepis ten stanowił: „Kto zabija pod wpływem silnego wzruszenia, podlega karze więzienia do lat 10”.

⁴⁰ Wyrok Sądu Okręgowego w Krakowie z dnia 29 kwietnia 1933 r., sygn. II 3 K. 710/32, „Orzeczenia Polskiego Sądu Najwyższego. Dział Karny” 8, 1933, s. 45.

⁴¹ Pułkownik w stanie spoczynku, doktor medycyny.

⁴² Wyrok SN z dnia 29 września 1932 r., sygn. II. 3 K. 710/32, „Orzecznictwo Polskiego Sądu Najwyższego. Dział Karny” 8, 1933, s. 45, poz. 162.

⁴³ Z. Walter, *Proces Rity Gorgonowej*, s. 64; N. Pochroń, *Zbrodnia jest kobietą*, s. 62.

⁴⁴ Wyrok SN z dnia 23 września 1933 r., sygn. 3 K. 621/33, „Orzeczenia Polskiego Sądu Najwyższego. Dział Karny” 9, 1934, s. 17.

⁴⁵ Prezes Sądu Najwyższego w latach 1933–1939, starszy brat Wincentego Rzymowskiego.

Podstawowym dowodem obciążającym Gorgonową w pierwszym procesie (we Lwowie) było rozpoznanie kobiety przez Stasia Zarembę. W trakcie drugiego procesu (przed sądem w Krakowie) zakwestionowano jednak jego wiarygodność jako świadka. Szczególnie badanie chłopca na spostrzegawczość nie wypadło dla niego pomyslnie, co było o tyle istotne, że jego zeznania w sprawie miały charakter kluczowy. Ustalenia te były możliwe na skutek pozytywnego rozpatrzenia przez sąd wniosku mecenasa Axera o zbadanie stanu psychicznego młodego Zaremby. Było to *novum* w polskiej praktyce sądowej, dotychczas bowiem tego rodzaju badania stosowano wyłącznie wobec osób, które miały status oskarżonego⁴⁶. Mimo tego sukcesu taktycznego mecenasa Axera opinia psychologiczna doktora Marcina Karola Zielińskiego dotycząca chłopca spotkała się z zarzutami niekompetencji. Postulowano, by w sprawie powołać bardziej biegłego w sprawie „dusz dziecięcych” Janusza Korczaka⁴⁷. Gorgonową mimo to i w tym procesie skazano przede wszystkim na podstawie tak zwanego dowodu widmowego, stosowanego w czasach procesów czarownic, czyli zeznań czternastoletniego chłopca, który rzekomo widział jej postać⁴⁸.

Proces Gorgonowej miał historyczne znaczenie. W związku z nim i niezwykle rozgłosem, jakim cieszył się on w prasie, Polska stała się liderem w Europie pod względem liczby przeprowadzanych badań grupy krwi na potrzeby sądu, które zaczęto przeprowadzać w naszym kraju na wyjątkową skalę⁴⁹.

Po pierwszym procesie Gorgonowej zarzucano jej obrońcom, że ich obrona polegała na głośnym negowaniu nie tylko zarzucanego kobiecie czynu, ale w ogóle wszystkich niewygodnych dla niej szczegółów, które wyszły na jaw w toku śledztwa. Podnoszono: „I na dodatek żadnego ze swych kroków nie umie ona należycie i logicznie wytłumaczyć”⁵⁰. Czy aby na pewno?

Wadliwość postępowania w sprawie Gorgonowej krótko i dosadnie podsumował po wojnie najwybitniejszy polski procesualista prof. Marian Cieślak, pisząc, że sprawa ta była zapewne nietrudna do rozwikłania, ale tak znakomicie została przez nieudolność „ożeniona” z niedbalstwem, że stało się to niemożliwe⁵¹.

Dodatkowo obydwaj procesy Gorgonowej, i we Lwowie, i w Krakowie, cieszyły się olbrzymim zainteresowaniem prasy, która usiłowała wyrzucić nacisk na osoby biorące w nich udział. Przed wejściem w życie kodeksu karnego z 1932 roku obowiązywała nowela z 1862 roku do austriackiej ustawy karnej, która starała się zapobiec wytworzeniu opinii w sprawach karnych, do których sąd nie wydał jeszcze prawomocnego wyroku. Prasie na jej podstawie nie wolno było wypowiadać opinii o sile dowodowych

⁴⁶ M. Sołtysik, *Panińska, Gorgonowa*, s. 112.

⁴⁷ *Ostry atak obrońców Gorgonowej na ekspertyzę psychologiczną Stasia Zaremby, dokonaną przez dr. Zielińskiego. Część wczorajszej rozprawy odbyła się przy drzwiach zamkniętych*, „Express Ilustrowany” 10, 1933, nr 89, s. 1–2.

⁴⁸ G. Kędzierska, *Opinia biegłego w słynnych procesach przeciwko kobietom*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych” 2016, nr 1, s. 92.

⁴⁹ W. Lewiński, *Ocena użyteczności badania cech grupowych dla kryminalistyki*, „Czasopismo Sądowo-Lekarskie” 9, 1936, nr 2, s. 98.

⁵⁰ *Proces Rity Gorgonowej w Krakowie*, Katowice 1933, stenogram nr 1, s. 14.

⁵¹ M. Cieślak, *Recenzja: Jan Stanisław Olbrycht: Wybrane przypadki z praktyki sądowo-lekarskiej — zabójstwo, samobójstwo czy nieszczęśliwy wypadek (redakcja naukowa: prof. dr Jan Sehn)*, Warszawa 1964, „Palestra” 9, 1965, nr 6, s. 49.

środków przedstawionych na rozprawie ani wysuwać przypuszczeń co do wyniku rozprawy, a także nie wolno było przekreślać wyników postępowania⁵². Mimo tych regulacji przedstawiciele prasy niewiele sobie robili z tych zakazów. Do tego stopnia, że Oddział Krakowski Zrzeszenia Sędziów i Prokuratorów R.P. — którego przewodniczącym był Jendl, przewodniczący trybunału krakowskiego — w związku ze sprawą Gorgonowej wskazał na niedostateczność ustawowych środków karnych mających na celu ochronę przebiegu procesu i biorących w nim udział przedstawicieli magistratury sądowej przed atakami prasy oraz konieczność wprowadzenia przepisu zabraniającego wpływać na przekonanie sądu i uprzedzać wyniki rozprawy⁵³. Proces Gorgonowej pokazał, do jakiego stopnia można było wykorzystać prasę, aby wzbudzić mniej lub bardziej uzasadnione wątpliwości co do winy lub niewinności oskarżonej⁵⁴.

Na mocy amnestii ogłoszonej przez prezydenta Ignacego Mościckiego Gorgonowa została zwolniona z więzienia w Fordonie 3 września 1939 roku. Po wojnie przybyła na Dolny Śląsk w okolice Oleśnicy. Jej dalsze losy nie są jednak znane.

W 2014 roku spadkobierczynie Gorgonowej (córka Ewa Ilić i wnuczka Margarita Ilić-Lisowska, mieszkające w województwie zachodniopomorskim) zapowiedziały próbę wznowienia procesu i rewizji wyroku, wskazując na słabość materiału dowodowego w procesie poszlakowym oraz atmosferę linczu, w jakiej został wydany wyrok w sprawie ich matki i babki.

Warto raz jeszcze podkreślić, że proces w sprawie Gorgonowej był procesem poszlakowym, w którym każde słowo (zeznanie) było na wagę złota. Największym jego problemem było wykazanie, że istnieją dowody poszlakowe, które potwierdzałyby zamiar dokonania zabójstwa przez oskarżoną. Sprawa ta była przy tym klasyczną sprawą karną o zabójstwo, w której mieliśmy do czynienia z problemem zakwalifikowania danego procesu jako poszlakowego w sytuacji, gdy budowa dowodów poszlakowych, na których on się opierał, odnosiła się tylko do strony podmiotowej przestępstwa⁵⁵.

W trakcie procesu Gorgonowej obnażono w całej rozciągłości wady sądów przysięgłych. Jak potwierdziła to między innymi jej sprawa, stosunek sądów przysięgłych do kobiet był skrajnie ambiwalentny. Jedni autorzy (na przykład Gustaw Le Bon) twierdzili, że kobiety mogą liczyć na specjalne względy, odpowiadając przed wyłączną męską ławą przysięgłych. Inni uznawali wprost przeciwnie, że kobiety odpowiadające przed sądami przysięgłych ponoszą surowszą odpowiedzialność, zwłaszcza że łatwiej szafuje się wobec nich karą śmierci. Zwolennikiem tego ostatniego poglądu był znany lwowski poeta Tadeusz Boy-Żeleński⁵⁶. Po wyroku sądu we Lwowie pisał on między innymi:

sąd przysięgłych skazał dziewięcioma głosami przeciw trzem na powieszenie kobietę, której nie dowiedziono winy i która do końca utrzymywała, że jest niewinna [...]. Możemy

⁵² J. Makarewicz, *Prasa a przysięgli*, Kraków 1911, s. 3.

⁵³ *Z działalności Zarządu Głównego Zrzeszenia Sędziów i Prokuratorów R.P.*, „Głos Sądownictwa” 5, 1933, nr 7–8, s. 482.

⁵⁴ E. Płońska, *Głośne procesy kobiet w II Rzeczypospolitej*, s. 160.

⁵⁵ Por. A. Komar-Nalepa, *Proces poszlakowy w sprawach o zabójstwo — teoria i praktyka*, Warszawa 2019, s. 249, 252.

⁵⁶ J. Maziarz, *Sądy przysięgłych w II Rzeczypospolitej w praktyce Sądu Okręgowego w Krakowie*, Warszawa 2017, s. 289–290.

śmiało przypuszczać, że przed sądem zawodowym taki wyrok byłby niemożliwy; żaden sędzia nie chciałby wziąć za niego moralnej odpowiedzialności⁵⁷.

Boy-Żeleński nie miał jednak racji — to nie sędziowie przysięgli skazali Gorgonową na śmierć. Zrobili to właśnie sędziowie zawodowi, a ściślej — ustawodawca, który w §§ 134–136 ustawy karnej austriackiej przewidział za zbrodnię morderstwa karę bezwzględnie oznaczoną. Ława przysięgłych w wymienionej sprawie orzekła jedynie, że oskarżona jest winna popełnienia zarzucanego jej czynu⁵⁸. Skład ławy przysięgłych w procesie Gorgonowej, na którą w większości składali się emerytowani urzędnicy państwowi, także potwierdzał wadliwość systemu doboru przysięgłych⁵⁹. Pierwszym argumentem, który za tym przemawiał, było kodeksowe wykluczenie występowania kobiet w charakterze sędziego przysięgłego.

Zdaniem niektórych publicystów w sprawie Gorgonowej:

wyrok wydała opinia publiczna Lwowa, za którą ślepo poszła ława przysięgłych. Wyrok lwowskich przysięgłych potwierdzał starą kwestię o zbyt pobłażliwym traktowaniu przez przysięgłych mężczyzn i zbyt silnym potępieniu kobiet. Kobiety w tej sytuacji były istotami bezsilnymi, w których obronie nie stało ani prawo, ani obyczaj⁶⁰.

Bibliografia

Opracowania

- 50-lecie pracy lekarskiej dr Jana Opieńskiego, „Wschód: Lwów, Stanisławów, Tarnopol: życie miast i wsi województw południowo-wschodnich” 3, 1938, nr 104.
- Boy-Żeleński T., *Po lwowskim wyroku*, „Wiadomości Literackie” 1932, nr 24.
- Cieślak M., *Recenzja: Jan Stanisław Olbrycht: Wybrane przypadki z praktyki sądowo-lekarskiej — zabójstwo, samobójstwo czy nieszczęśliwy wypadek (redakcja naukowa: prof. dr Jan Sehn)*, Warszawa 1964, „Palestra” 9, 1965, nr 6.
- Decydująca ekspertyza prof. Olbrychta o narzędziu zbrodni w Brzuchowicach, „Dziennik Białostocki” 15, 1933, nr 102.
- Hirszfeld L., *Historia jednego życia*, Warszawa 1957.
- Kędzierska G., *Opinia biegłego w słynnych procesach przeciwko kobietom*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych” 2016, nr 1.
- Kobieta ze skazą*, „Świat” [Warszawa] 1933, nr 12.
- Kocznr J., *Wspomnienie pośmiertne: Józef Woźniakowski*, „Palestra” 6, 1962, nr 6–7.
- Kolińska K., *Żywoć sprawy Gorgonowej*, [w:] K. Kolińska, *Słynne procesy*, Warszawa 2008.
- Komar-Nalepa A., *Proces poszlakowy w sprawach o zabójstwo — teoria i praktyka*, Warszawa 2019.
- Le Bon G., *Psychologia tłumu*, przeł. B. Kaprocki, Lwów 1930.

⁵⁷ T. Boy-Żeleński, *Po lwowskim wyroku*, „Wiadomości Literackie” 1932, nr 24, s. 1. Relacje publikowane w „Wiadomościach Literackich” z procesu Gorgonowej charakteryzowało to, że nie liczyły się one zbytnio z aspektami prawnymi oraz niekiedy były jawnie stronnice, podporządkowane obronie Gorgonowej, podkreślające argumenty świadczące o jej niewinności, a dezawuuujące argumenty oskarżenia; zob. M. Szpakowska, „*Wiadomości Literackie*” *prawie dla wszystkich*, Warszawa 2012, s. 169–170.

⁵⁸ J. Maziarz, *Sądy przysięgłych w II Rzeczypospolitej w praktyce Sądu Okręgowego w Krakowie*, s. 290.

⁵⁹ P. Stachańczyk, *Spór o sądy przysięgłych w Polsce (1930–1938)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 152, „Prace Prawnicze” 141, 1992, s. 154.

⁶⁰ *Kobieta ze skazą*, „Świat” [Warszawa] 1933, nr 12, cyt. za: K. Kolińska, *Żywoć sprawy Gorgonowej*, [w:] K. Kolińska, *Słynne procesy*, Warszawa 2008, s. 232.

- Lewiński W., *Ocena użyteczności badania cech grupowych dla kryminalistyki*, „Czasopismo Sądowo-Lekarskie” 9, 1936, nr 2.
- Makarewicz J., *Prasa a przysięgli*, Kraków 1911.
- Maziarz J., *Sądy przysięgłych w II Rzeczypospolitej w praktyce Sądu Okręgowego w Krakowie*, Warszawa 2017.
- Mazurkiewicz J., *Non omnis moriar. Ochrona dóbr osobistych zmarłego w prawie polskim*, Wrocław 2010.
- Ostry atak obrońców Gorgonowej na ekspertyzę psychologiczną Stasia Zaremby, dokonaną przez dr. Zielińskiego*. Część wczorajszej rozprawy odbyła się przy drzwiach zamkniętych, „Express Ilustrowany” 10, 1933, nr 89.
- Peiper L., *Komentarz do kodeksu postępowania karnego i przepisów wprowadzających tenże kodeks*, Kraków 1933.
- Piątkiewicz J., Strasman H., *Oględziny miejsca przestępstwa*, „Archiwum Kryminologiczne” 1, 1933/1934, z. 3–4.
- Płońska E., *Głośnie procesy kobiet w II Rzeczypospolitej — perspektywa kryminologiczna*, „Miscellanea Historico-luridica” 18, 2019, nr 2.
- Pochroń N., *Zbrodnia jest kobietą. Przestępczość kobiet w II Rzeczypospolitej w świetle przedwojennych tytułów prasowych na przykładzie spraw Rity Gorgonowej, Zyty Woronieckiej i Małgorzaty Genzler*, „Studia z Historii Najnowszej Polski” 4, 2022.
- Proces Rity Gorgonowej. Walka biegłych o dżagan*, „Dziennik Białostocki” 15, 1933, nr 102.
- Proces Rity Gorgonowej w Krakowie*, Katowice 1933.
- Salewicz J., *Ustawowa konstrukcja śledztwa w praktyce*, „Głos Sądownictwa” 7, 1935, nr 2.
- Sobolewski W., *Uszkodzenia szyb przez postrzały. (Badania doświadczalne)*, „Archiwum Kryminologiczne” 2, 1935/1937, z. 1–2.
- Sołtysik M., *Panieńska, Gorgonowa — nieszczęścia i tajemnice* (cz. 2), „Palestra” 54, 2009, nr 5–6.
- Sprawozdanie z czynności Rady Adwokackiej i Sądu Dyscyplinarnego Izby Adwokackiej we Lwowie za czas od 1/XI 1932–31/X 1933*, Lwów 1933.
- Stachańczyk P., *Spór o sądy przysięgłych w Polsce (1930–1938)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 152, 1992, „Prace Prawnicze” 141.
- Szpakowska M., *„Wiadomości Literackie” prawie dla wszystkich*, Warszawa 2012.
- Śmiałek A., *Sądy doraźne w II Rzeczypospolitej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 36, 1984, z. 1.
- Walter Z., *Proces Rity Gorgonowej*, Warszawa 1933.
- Wardak Z., *Przyczynek do badań nad procesowo-kryminalistyczną problematyką poszlak*, „Problemy Współczesnej Kryminalistyki” 20, 2016.
- Wiśniacka R., *Zeznania świadków w procesie Gorgonowej w świetle badań naukowych*, „Wiadomości Literackie” 10, 1933, nr 20.
- Z działalności Zarządu Głównego Zrzeszenia Sędziów i Prokuratorów R.P.*, „Głos Sądownictwa” 5, 1933, nr 7–8.

Akty prawne

- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 roku Kodeks postępowania karnego, Dz.U. Nr 33, poz. 313.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 roku Kodeks karny, Dz.U. Nr 60, poz. 571.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 września 1931 roku o wprowadzeniu postępowania doraźnego, Dz.U. Nr 79, poz. 622.
- Ustawa karna z dnia 27. maja 1852 r. l. 117 dpp z uwzględnieniem wszelkich zmieniających ją ustaw austriackich i polskich*, wyd. J.W. Willaume, Lwów 1929.

Orzecznictwo

- Wyrok SN z dnia 10 grudnia 1929 roku, sygn. II K 708/29, „Orzeczenia Polskiego Sądu Najwyższego. Dział Karny” 5, 1930, s. 94.
- Wyrok SN z dnia 25 marca 1930 roku, sygn. II K 224/30, „Orzeczenia Polskiego Sądu Najwyższego. Dział Karny” 6, 1931, s. 47.

Józef Koredczuk

Aspekty proceduralne sprawy Gorgonowej

Wyrok SN z dnia 27 lutego 1931 roku, sygn. II K 1567/30, „Orzeczenia Polskiego Sądu Najwyższego. Dział Karny” 6, 1931, s. 172.

Wyrok SN z dnia 29 września 1932 roku, sygn. II. 3 K. 710/32, „Orzeczenia Polskiego Sądu Najwyższego. Dział Karny” 8, 1933, s. 45.

Wyrok SN z dnia 23 września 1933 roku, sygn. 3 K. 621/33, „Orzeczenia Polskiego Sądu Najwyższego. Dział Karny” 9, 1934, s. 17.

Wyrok SN z dnia 15 listopada 1979 roku, sygn. I CR 232/79, LEX nr 63839.

Wyrok SO we Lwowie z dnia 14 maja 1932 roku, sygn. VII 2 K 11/32.

Wyrok SO w Krakowie z dnia 29 kwietnia 1933 roku, sygn. II 3 K. 710/32, „Orzeczenia Polskiego Sądu Najwyższego. Dział Karny” 8, 1933, s. 45.

Юзеф Коредчук
Вроцлавський університет

Процесуальні аспекти справи Горгонової

Анотація

Рита Горгонова відома героїня «найгучнішого судового процесу II Речі Посполитої». Її засудили за скоєне у 1931 році вбивство 17-річної Ельжбети Заремби, доньки львівського архітектора Генрика Заремби, будинком якого опікувалася Горгонова. Суд над Горгоною на порядку денному розглядав питання, чи можна засудити особу на основі непрямих доказів, навіть якщо ці непрямі докази вказують на обвинуваченого як на найімовірнішого винуватця? Вищезазначені сумніви виникали також через недосконалість польської правової доктрини та судочинства міжвоєнного періоду.

За Кримінально-процесуальним кодексом 1928 року у справах про злочини, які підпадали під юрисдикцію судів присяжних, проведення слідства було обов'язковим і повинно було проводитися слідчим суддею. На жаль, цього не було дотримано на початковому етапі провадження у справі Горгонової. Це стало причиною багатьох пізніше виявлених недоліків, які можна було б стверджувати щодо вчинених ними процесуальних дій.

Суд перед Окружним судом у Львові розпочався 23 квітня 1932 року. Головував суддя Ян Антоневич. Обвинувачував прокурор Альфред Ланевські, а захисником виступав Мауриці Аксер. Через характер справи в судовому процесі Горгонової важливу роль відігравали судові експерти. Вирок у справі Горгонової було винесено після судового розгляду, під час якого було зібрано дуже мало доказів. Крім того, обвинувачення проти неї ґрунтувалося на свідченнях брата вбитої, Станіслава, якому щойно виповнилося 14 років. Його свідчення насправді були досить сумнівними. Їм також закидали, що вони були подані під впливом тиску, який був спрямований на всіх учасників процесу Горгонової з боку преси та різних осіб. Незважаючи на це, окружний суд у Львові виніс вирок, засудивши Горгонову до смертної кари.

Після касаційної скарги справу Горгонової було передано на повторний розгляд до Окружного суду в Кракові із новим складом суддів. Справа могла бути передана до іншого суду лише з важливих причин, наприклад, через якісь небажані впливи з боку місцевої влади, які могли б позбавляти суд, який розглядав справу, повної неупередженості. Проте у так резонансній справі Горгонової важко було б знайти окружний суд у Польщі, який би уникнув надмірного публічного інтересу до цього процесу.

Справу повторно розглянув Окружний суд у Кракові. Суд розпочався в березні 1933 року. Під час судового розгляду адвокати обвинуваченої поставили під сумнів висновки експертів, проведені львівським судом, звинувативши їх у непрофесійності. Надзвичайно важливу роль у процесі Горгонової відіграв

професор Ян Станіслав Ольбрихт, найвидатніший польський судовий медик, праці якого заклали основи польської криміналістики. Його свідчення) Горгонову загнали в глухий кут. Ознайомившись із попередньо наданими експертними висновками у справі Горгонової в рамках ревізії, він довів їхню помилковість та недбалість слідчих. Функція судового експерта в цьому процесі забезпечила Ольбрихтові безсмертну славу. Дуель між вченим Ольбрихтом і практиком Людвіком Гіршфельдом щодо визначення груп крові стала ключовим моментом судового процесу в Кракові. Експертиза Гіршфельда підважила довіру до попереднього судового процесу, який був проведений тоді у справі Горгонової.

Наприкінці судового розгляду адвокат Аксер зробив неочікувану заяву, що якщо підсудна і вчинила злочин, про який йдеться в обвинувачувальному акті, то вона зробила це в стані епілептичного оглушення (спричиненого її вагітністю), в якому злочинець не може ані зрозуміти значення здійснюваного вчинку, ані контролювати свою поведінку. Ця тактика була успішною. Суд у Кракові, враховуючи пом'якшувальну обставину — діяння «в стані афекту», змінив оскаржуваний вирок суду у Львові і засудив Горгонову до восьми років позбавлення волі.

Суд над Горгоною мав історичне значення. Завдяки цьому процесу, а зокрема надзвичайному розголосу в пресі, Польща стала лідером у Європі за кількістю аналізів на визначення групи крові, проведених для потреб суду, які у Польщі почали проводити у винятково великих масштабах.

Обидва процеси над Горгоною, як у Львові, так і в Кракові, викликали небезпечний інтерес преси, яка намагалася вплинути на учасників суду. Суд над Горгоною показав, наскільки преса може бути використана для виправдання більшою чи меншою мірою сумнівів щодо вини чи невинуватості обвинувачених. На думку деяких публіцистів, у справі Горгонової «вердикт винесла громадська думка Львова, за якою сліпо слідували присяжні». Вердикт львівських присяжних підтвердив стару тезу про надмірно поблажливе ставлення присяжних до чоловіків і надто суворе осудження жінок. Під час суду над Горгоною були оголені в усіх деталях недоліки судів присяжних. І як підтвердила, зокрема, справа Горгонової, ставлення присяжних до жінок було вкрай амбівалентним.

Ключові слова

II Річ Посполита, Львів, вбивство, обставинний процес, Рита Горгонова, окружний суд, суд присяжних

Jakub Skrzyniarz
ORCID: 0009-0002-3213-6116
Uniwersytet Wrocławski
jakubxxx554@gmail.com

Komunistyczna rewolucja w Niemczech w ujęciu teorii rewolucji permanentnej Lwa Trockiego

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.3>

The communist revolution in Germany in terms
of Leon Trotsky's theory of permanent revolution

Abstract

The subject of the article is the vision of the communist revolution in Germany in the years 1918–1923, as perceived in the political thought of Leon Trotsky. The aim of the article is to demonstrate that Trotsky viewed the German revolution through the lens of his theory of permanent revolution. Trotsky firmly believed that the German revolution must follow a similar trajectory to the Russian revolution. Between 1918 and 1923, the German Communist Party made several attempts to seize power. The defeat in World War I caused the collapse of the German Empire and establishment of the Weimar Republic, which from the very beginning faced significant socio-political challenges. The severe economic conditions fostered the radicalization of the proletariat, with increasing support for communist parties. At the turn of August and September 1923, the Weimar Republic confronted another crisis related to the occupation of the Ruhr area by France. In 1923, the Bolsheviks were convinced that the time was right for a revolution, so they pressured the German communists to carry out an armed coup. The attempt to seize power failed, shattering hopes for an international revolution and delivering a significant blow to Trotsky.

Keywords

Leon Trotsky, Trotskyism, Marxism, communism, socialism, Soviet Union, revolution, Weimar Republic, Joseph Stalin

Lew Trocki urodził się 7 listopada 1879 roku w Janówce — małej wiosce na południu Ukrainy. Był twórcą Armii Czerwonej, autorem teorii rewolucji permanentnej oraz jednym z przywódców i architektów bolszewickiej rewolucji. W wyniku przegranej walki o władzę z Józefem Stalinem został wygnany ze Związku Radzieckiego w 1929 roku. Żaden z krajów zachodnich nie chciał go jednak przyjąć do siebie — Ziemia stała się dla niego „planetą bez wizy”¹.

Trocki był niewątpliwie jedną z barwniejszych postaci w historii — trudno bowiem o kogoś bardziej oddanego sprawie komunizmu. Mimo że był apologetą rewolucji rosyjskiej, to nie wyobrażał jej sobie inaczej niż jako początku światowej pożogi. Właśnie dlatego wydarzenia rewolucji niemieckiej są ważnym elementem jego myśli politycznej, jako że miały być one potwierdzeniem słuszności teorii rewolucji permanentnej. Lata 1918–1923, w których szanse na powodzenie niemieckiej rewolucji były największe, to również najlepszy okres w życiu politycznym Trockiego. Jako jedna z najważniejszych osób w ZSRR miał on bowiem wpływ na losy światowej rewolucji i poprzez faktyczne działania mógł podejmować próby wprowadzenia swojej teorii w życie.

Austro-Węgry 14 września 1918 roku zaproponowały entencie rokowania pokojowe; 15 dni później o zawieszenie broni poprosiła Bułgaria. Wycieńczony wojną blok państw centralnych sypał się jak domek z kart. Już 29 września najważniejsze postacie niemieckiego naczelnego dowództwa, to jest marsz. Paul von Hindenburg i gen. Eryk Ludendorff, w obliczu zbliżającej się klęski wojsk niemieckich przekonały cesarza Wilhelma II o konieczności zawieszenia broni, zawarcia pokoju oraz potrzebie demokratyzacji Niemiec². Zdaniem Sebastiana Haffnera cała ta operacja, której mózgiem był Ludendorff, miała oczyścić sumienie armii i zrzucić odpowiedzialność za klęskę na barki nowego rządu³. Rząd niemiecki 4 października wystosował zatem do prezydenta Stanów Zjednoczonych Woodrowa Wilsona prośbę o zawieszenie broni. W odpowiedzi z 23 października Wilson żądał kapitulacji Niemiec oraz abdykacji Wilhelma II. Zarówno monarchiści, jak i socjaldemokraci byli zdania, że należy zachować monarchię, ale cesarz powinien abdykować na rzecz kogoś ze swoich synów. Przedłużający się kryzys zmiany władzy doprowadził jednak do rozpalenia sytuacji społecznej⁴.

Zmęczone wojną społeczeństwo z coraz większą niecierpliwością wyczekiwało zawarcia pokoju. Punktem zapalnym stał się bunt marynarzy z 29 października, który błyskawicznie przemienił się w rewolucję. Była ona dziełem oddolnym — na początku listopada przebiegała spokojnie, ponieważ większość w radach miała Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, dalej: SPD); dopiero z czasem masy zaczęły się radykalizować. Wszędzie tworzone rady robotniczo-żołnierskie (dalej: RRŻ); w krajach związkowych Rzeszy obalano monarchię i wprowadzano rządy republikańskie.

W obliczu upadku starego systemu władzę w państwie zdecydowali się przejąć niemieccy socjaldemokraci. SPD 10 listopada 1918 roku utworzyła nowy rząd, na

¹ L. Trocki, *Moje życie*, przeł. J. Barski, S. Łukomski, Warszawa 1930, s. 657.

² H.A. Winkler, *Długa droga na Zachód: dzieje Niemiec*, t. 1. 1806–1933, przeł. V. Grotowicz, M. Kopij, W. Kunicki, Wrocław 2007, s. 341.

³ S. Haffner, *Rewolucja niemiecka 1918–1919*, przeł. A. Marcinek, Lublin 1996, s. 42.

⁴ H.A. Winkler, *Długa droga na Zachód*, s. 344.

którego czele stanął Friedrich Ebert⁵. Co istotne, partia już dawno wyzbyła się marksistowskiej retoryki — długotrwała praca SPD w parlamencie sprawiła, że zmieniła się ona z partii rewolucyjnej w reformatorską. Dlatego też socjaldemokraci, mówiąc o rewolucji, mieli na myśli demokratyzację w duchu parlamentarnym z zachowaniem istniejących struktur państwowych. Tym różnili się od swojego lewego skrzydła oraz komunistów, którzy dążyli do całkowitego zniszczenia ówczesnego porządku oraz wprowadzenia dyktatury proletariatu na wzór rosyjski. Zasadniczy rozdźwięk w partii socjaldemokratycznej miał miejsce już w 1914 roku, kiedy jej umiarkowane skrzydło — wbrew radykałom — poparło wojnę, ukazując swoje przywiązanie do państwa.

Po burzliwych pierwszych dniach listopada 1918 roku wydawało się, że sytuacja w Niemczech została opanowana. Istotną rolę odgrywały jednak nastroje społeczne. O ile niemieccy robotnicy i żołnierze w większości opowiadali się za SPD, o tyle ci sami robotnicy i żołnierze wysuwali zdecydowanie bardziej rewolucyjne postulaty niż socjaldemokraci. Napięcie w kraju rosło, tym bardziej że istnienie RRŻ było nie do przełknięcia dla naczelnego dowództwa — w końcu rewolucja wybuchła na skutek buntu marynarzy przeciwko kadrze oficerskiej. Haffner wskazuje, że RRŻ bardzo szybko zaczęły ciążyć również Ebertowi, dlatego porozumiał się on z gen. Wilhelmem Groenerem w celu przywrócenia porządku w państwie⁶.

Rewolucyjne nastroje uwidoczniły się w tak zwanych punktach hamburskich, uchwalonych podczas Kongresu Rad Robotniczo-Żołnierskich. Rezolucje zakładały, że armia ma zostać przebudowana i poddana kontroli RRŻ, podczas gdy panującą w niej hierarchię miano poddać likwidacji, służący w niej żołnierze mieli samodzielnie wybierać dowódców, aż w końcu zostanie ona zniesiona i zastąpiona milicją. Wszystko to były typowe radykalno-socjalistyczne postulaty. W swoim zakresie rezolucja łudząco przypominała słynny rozkaz numer 1 wydany podczas rewolucji rosyjskiej⁷. Wprowadzenie jej w życie skutkowałoby faktycznym rozpadem armii, na co SPD nie mogła pozwolić.

Wynikiem sprzecznych interesów partii oraz RRŻ było powstanie Spartakusa. Do jego wybuchu bezpośrednio przyczyniły się też próby rozbrojenia marynarzy w Berlinie. Po początkowych sukcesach bunt został jednak szybko i krwawo stłumiony⁸. W marcu i kwietniu Niemcy zostały zalane falą strajków, mnożyły się tendencje separatystyczne — w Monachium proklamowano Bawarską Republikę Rad. Socjalistycznej SPD na szczęście udało się opanować sytuację w sojuszu ze skrajnie nacjonalistycznymi freikorpsami — paramilitarnymi bojówkami złożonymi z rozgoryczonych weteranów, rozprawiającymi się w okrutny sposób z radykalną lewicą, którą uważali za „zdrajców narodu”. Ofiarami freikorpsów padli między innymi przywódcy komunistów — Karl Liebknecht oraz Róża Luksemburg⁹.

Młodej Republice Weimarskiej niedane było odpocząć. W marcu 1920 roku prawicowe siły z pomocą armii dokonały próby przewrotu. Pucz Kappa-Lüttwitza mógł przesądzić o losie republiki. Puczyści nie przewidzieli jednak, że SPD ma asa

⁵ T. Kotłowski, *Historia Republiki Weimarskiej (1919–1933)*, Poznań 1997, s. 18–19.

⁶ S. Haffner, *Rewolucja niemiecka 1918–1919*, s. 113.

⁷ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, przeł. T. Szafar, Warszawa 1994, s. 242.

⁸ H.A. Winkler, *Długa droga na Zachód*, s. 360–365.

⁹ E.D. Weitz, *Niemcy weimarskie. Nadzieje i tragedia*, przeł. A. Czwojdrak, Kraków 2011, s. 29.

w rękawie. Socjaldemokraci uciekli się do strajku generalnego, w którym nawoływali robotników do ratowania kraju. W związku tym 15 marca strajk powszechny sparaliżował całe Niemcy i przeszkodził w próbie puczu. Niemniej — ze względu na swoją żywiołowość — strajk generalny przerodził się w kolejną rewolucję, ze szczególnie gwałtownym przebiegiem w Zagłębiu Ruhry, gdzie spore poparcie robotników miały radykalne ugrupowania: komuniści, lewicowi socjaliści i syndykaliści. Na nowo przystąpiono więc do organizowania rad robotniczych i nawoływano do walki o dyktaturę proletariatu. Utworzone zostały oddziały Armii Czerwonej, a SPD po raz kolejny musiała wzywać oddziały freikorpsów do pomocy w krwawym stłumieniu rewolucji¹⁰.

W 1923 roku niemiecka gospodarka była w opłakanym stanie. Poziom życia zwykłych obywateli drastycznie spadał, a kondycja państwowych finansów groziła załamaniem się budżetu. W obliczu takich problemów Republika Weimarska nie była zdolna dotrzymać zobowiązań spłaty reparacji. Skutkiem tego 11 stycznia wojska francusko-belgijskie wkroczyły do Niemiec i rozpoczęły okupację Zagłębia Ruhry — najbardziej zurbanizowanego i bogatego w surowce naturalne terytorium kraju. Zajęcie Zagłębia doprowadziło do dalszej degeneracji niemieckiej gospodarki. W wyniku zewnętrznej agresji w Niemczech doszło do swoistego złagodzenia wewnętrznych antagonizmów i pojawienia się idei stworzenia jednolitego frontu względem okupanta¹¹.

W obliczu pogarszającej się sytuacji gospodarczej w szeregach Komunistycznej Partii Niemiec (dalej: KPD) znów pojawiła się idea przejęcia władzy. W tym celu najważniejsi przywódcy partii udali się na naradę do Rosji, gdzie rewolucyjny nastrój udzielił się bolszewickiemu kierownictwu. Co do możliwości wybuchu rewolucji w KPD zarysowały się dwa poglądy: lewica partyjna uważała, że nadszedł na to odpowiedni moment, natomiast ściśle kierownictwo starało się podejść do sprawy w sposób bardziej realistyczny i zachowawczy. We wrześniu 1923 roku, pod naciskiem biura politycznego bolszewików, kierownictwo KPD zdecydowało się na przeprowadzenie zbrojnego powstania. Zdaniem Tadeusza Kotłowskiego to właśnie naciski ze strony bolszewików doprowadziły do przełamania sceptycyzmu kierownictwa partii. Entuzjazm rosyjskich komunistów, szczególnie Lwa Trockiego i Grigorija Zinowjewa, miał z kolei wynikać z przeszacowania nastrojów społecznych i złudnej wiary w możliwość wybuchu rewolucji w Niemczech¹².

Ambitne plany wszczęcia rewolucji zakładały, że komuniści przejmą władzę w centralnych landach niemieckich — Saksonii i Turyngii, a następnie doprowadzą do rozprzestrzenienia się społecznej burzy. W październiku 1923 roku członkowie KPD weszli w skład rządów wspomnianych państw, w związku z tym partia zyskała bezpośredni wpływ na bieg wydarzeń. W obliczu udanych agitacji oraz zagrożeń ze strony nacjonalistycznej Bawarii zarówno Saksonia, jak i Turyngia zaczynały się coraz bardziej radykalizować. Na rozwój sytuacji nie chciał pozwolić rząd w Berlinie — władze centralne zdawały sobie sprawę, że kraj stanął na skraju wojny domowej i tylko odgórna zmiana lewicowych rządów oraz wkroczenie Reichswehry do Saksonii i Turyngii pozwoli opanować sytuację.

¹⁰ T. Kotłowski, *Historia Republiki Weimarskiej (1919–1933)*, s. 49–52.

¹¹ H.A. Winkler, *Długa droga na Zachód*, s. 406–409.

¹² T. Kotłowski, *Historia Republiki Weimarskiej (1919–1933)*, s. 104–106.

Akcja rządu zaskoczyła kierownictwo KPD, w wyniku tego komuniści zrezygnowali z próby zbrojnego przejęcia władzy. Do jedyne go podejścia do przejęcia władzy doszło w Hamburgu, gdzie lokalny oddział KPD zdecydował się na wszczęcie rewolucji 23 października 1923 roku. Ze względu na ogromną dysproporcję sił i brak poparcia ze strony robotników powstanie zostało jednak ostatecznie stłumione już 25 października¹³. Co ważne, rewolucja niemiecka z 1923 roku boleśnie obnażyła wszystkie słabości KPD, wśród których najważniejsze były: brak zdecydowania wśród przywódców, brak odpowiedniego przygotowania oraz — mający największe konsekwencje — brak poparcia mas dla rewolucji komunistycznej.

Teoria rewolucji permanentnej została stworzona przez Trockiego, aby uzasadnić — z marksistowskiego punktu widzenia — możliwość wybuchu rewolucji w kraju zacofanym, jakim była Rosja. Co do zasady marksizm wykluczał taką możliwość — według niego rewolucja mogła wybuchnąć tylko w kraju rozwiniętym przemysłowo i mającym silną oraz świadomą klasę robotniczą. Podążając za materializmem historycznym, rewolucja socjalistyczna mogła zatem wystąpić dopiero po rewolucji burżuazyjnej. W przeciwnym wypadku naturalna historyczna droga rozwoju została by zaburzona.

Trocki starał się przełamać ten dogmat i udowodnić, że rewolucja w kraju nierozwiniętym, takim jak Rosja, jest możliwa. Uważał, że droga rozwoju rosyjskiego kapitalizmu nie jest tożsama z drogą, jaką przebył zachodni kapitalizm. W carskiej Rosji wielki przemysł powstał bowiem głównie z inicjatywy państwa, toteż za rosyjską burżuazją nie stała ekonomiczna siła i w przeciwieństwie do zachodniej odpowiedniczki nie była ona zdolna do wywołania rewolucji. W opozycji do słabej burżuazji Trocki stawiał proletariąt — wierzył, że jest on dostatecznie silny i zrewolucjonizowany, żeby wywołać rewolucję¹⁴. Uwzględniając słabość burżuazji i siłę robotników, konstatował, że to właśnie rosyjski proletariąt, przy wsparciu chłopstwa, doprowadzi do wybuchu rewolucji burżuazyjnej. Następnie radykalizm proletariatu popchnie go dalej, w wyniku czego rewolucja burżuazyjna „przerośnie” w socjalistyczną¹⁵.

Wizja rosyjskiej rewolucji była pierwszym filarem teorii rewolucji permanentnej. Drugi zaś był bezpośrednio powiązany z pierwszym, ponieważ w swoich założeniach teoria Trockiego zakładała, że rewolucja wywołana przez proletariąt będzie jedynie początkiem przemian całego społeczeństwa. Proces rewolucji nie skończy się wraz ze zdobyciem władzy przez komunistów, ale dopiero z chwilą wejścia świata w stan komunizmu. Permanentność zdaniem tego myśliciela politycznego oznaczała, że komunizm musi wygrać ze starym systemem na każdej płaszczyźnie: politycznej, gospodarczej i społecznej¹⁶. Głębokie przemiany mają dotknąć również samego człowieka, począwszy od jego sposobu myślenia, a na fizjonomii skończywszy¹⁷.

Trzecim filarem teorii Trockiego — najważniejszym w kontekście powodzenia przewrotu w Niemczech — było założenie, że rewolucja może ostatecznie zwyciężyć

¹³ *Ibidem*, s. 115–122.

¹⁴ L. Trotsky, *Results and Prospects*, przeł. Communist International, 1921, rozdz. 4. *Revolution and the Proletariat*, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1931/tpr/rp04.htm> (dostęp: 20.04.2023).

¹⁵ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, t. 2, Warszawa 2020, s. 420.

¹⁶ U. Ługowska, A. Grabski, *Trockizm. Doktryna i ruch polityczny*, Warszawa 2003, s. 55.

¹⁷ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1996, s. 367–368.

jedynie w wymiarze międzynarodowym. Polityk odrzucał bowiem marksistowski dogmat mówiący o tym, że rewolucja może wybuchnąć jedynie w kraju wysoko uprzemysłowionym, ponieważ jego zdaniem sprawa rewolucji zależała od stopnia radykalizacji proletariatu, a nie od zdolności wytwórczych. Niemniej zdawał sobie sprawę, że zbudowanie socjalizmu w kraju tak zacofanym jak Rosja skazane jest na porażkę. Dlatego rosyjska rewolucja potrzebowała socjalistycznych republik na Zachodzie, które podzielą się z nią technologią i pomocą Związkowi Radzieckiemu podnieść poziom jego rozwoju. Myśliciel był również przekonany, że w wypadku porażki rewolucji na Zachodzie rządy burżuazyjne będą się starały doprowadzić do obalenia władzy radzieckiej w Rosji¹⁸. Bez wątplenia dla Trockiego kolejnym krajem, w którym powinna wybuchnąć rewolucja, były właśnie Niemcy¹⁹. Tamtejsze wydarzenia rozpatrywał on właśnie pod kątem swojej teorii rewolucji permanentnej, a ewentualne powodzenie rewolucji w Republice Weimarskiej byłoby potwierdzeniem międzynarodowego aspektu jego teorii.

Wydarzenia w Niemczech zajmują bardzo ważne miejsce w myśli politycznej Trockiego, ponieważ to właśnie rewolucja w kraju z wysoko rozwiniętym przemysłem i licznym proletariatem miała być gwarantem powodzenia i przetrwania międzynarodowej rewolucji. Ze względu na swoją teorię permanentnej rewolucji i wynikające z niej przekonanie o tym, że Związek Radziecki nie może przetrwać bez przewrotu na Zachodzie, Trocki szczególnie interesował się wybuchem rewolucji w Niemczech²⁰. Uważał, że jest ona naturalną kontynuacją ogólnoświatowej pożogi zapoczątkowanej w Rosji. W związku z tym automatycznie przenosił schematy rewolucji rosyjskiej na sytuację Republiki Weimarskiej. Dlatego też w licznych pismach z lat 1918–1923 Trocki krytykował niemieckich socjaldemokratów, w których widział rosyjskich mieniszewików. Owocem tej zacieklej polemiki była jedna z jego najważniejszych ideologicznych rozpraw²¹ — *Terroryzm i komunizm*, będąca krytyką socjaldemokracji niemieckiej oraz jej głównego ideologa — Karla Kautskiego. Według Trockiego SPD popadła w swego rodzaju „fetyszizm organizacyjny” — stała się niezdolna do bardziej radykalnych akcji i wrosła w struktury państwowe, które niegdyś obiecywała zniszczyć. Ostatecznie SPD podzieliła ideologiczny los mieniszewików i stała się siłą kontrrewolucyjną hamującą spontaniczne akcje proletariatu²².

Na skutek I wojny światowej doszło do trwałego rozłamu w ruchu marksistowskim na socjaldemokratów i komunistów. Ze względu na to, że niemiecka SPD porzuciła cel, jakim była międzynarodowa rewolucja, proletariat musiał polegać wyłącznie na sobie, wierzyć w swoją siłę i zapomnieć o dawnych socjaldemokratycznych przywódcach — powinien więc prowadzić niezależną politykę²³. Wskazuje to, że Trocki starał

¹⁸ P. Sydor, *Państwo i prawo w koncepcji rewolucji permanentnej Lwa Trockiego*, Kraków 2016, s. 112–113.

¹⁹ B.M. Patenaude, *Trocki. Upadek rewolucjonisty*, przeł. J. Wołk-Łaniewski, Wrocław 2009, s. 57.

²⁰ U. Ługowska, A. Grabski, *Trockizm*, s. 56.

²¹ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności*, s. 358.

²² L. Trotsky, *En Route: Thoughts on the Progress of the Proletarian Revolution*, [w:] *The First Five Years of the Communist International*, t. 1, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1924/ffyci-1/ch07.htm> (dostęp: 18.04.2023).

²³ L. Trotsky, *To the Spartacus League of Germany and the Communist Party of German Austria*, [w:] *The First Five Years of the Communist International*, t. 1, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1924/ffyci-1/app02.htm> (dostęp: 18.04.2023).

się przeszczepić wzorce rosyjskiej rewolucji na niemiecki grunt, kiedy twierdził, że proletariatu powinien prowadzić politykę niezależną od socjaldemokracji. Oczywiście, mówiąc o niezależności proletariatu, nie przyznawał, że robotnicy powinni działać niezależnie od partii, na wzór anarchistów czy też syndykalistów. Przez prowadzenie niezależnej polityki myśliciel rozumiał potrzebę powstania partii proletariackiej, czyli komunistycznej. Mając na myśli doświadczenia wydarzeń rosyjskich, był przekonany, że utworzenie niemieckiej partii komunistycznej jest konieczne, ponieważ proletariatu nie jest w stanie samodzielnie doprowadzić rewolucji do końca. Właśnie dlatego w 1920 roku w jednym z przemówień wskazywał, że utworzenie KPD ma ogromne znaczenie, gdyż świadczy o zaawansowanej fazie niemieckiej rewolucji²⁴. Mimo to nie wykluczał współpracy z SPD i jej bardziej lewicowymi odłami²⁵ — była to jednak kwestia natury taktycznej, a nie ideologicznej.

Niemiecka rewolucja z jesieni 1923 roku to ostatnie wielkie wydarzenie, w którym Trocki miał okazję uczestniczyć jako wódz, ponieważ niedługo później rozpoczęła się przeciwko niemu nagonka ze strony triumwiratu: Józefa Stalina, Lwa Kamieniewa i Grigorija Zinowjewa²⁶. Jeszcze dwa lata wcześniej, w 1921 roku, Trocki oceniał sytuację w Niemczech dość realistycznie. Twierdził, że ówczesna sytuacja nie daje zbyt wielu możliwości do rozwinięcia się sytuacji rewolucyjnej. Po porażkach z lat 1919–1920 proletariatu leczył rany, natomiast burżuazja do spółki z SPD umacniała swoją władzę. Nastąpił więc czas względnej równowagi. Polityk uważał, że KPD nie powinna tracić energii na akcje ofensywne i nadwyręzać, i tak już zmęczonych, mas. W związku z tym niemieccy komuniści okres bierności powinni spożytkować na zadania *stricto* organizacyjne, poświęcając czas na umacnianie szeregów partii, między innymi przez zdobywanie nowych członków. Trocki podkreślał również potrzebę nieustannej agitacji, dzięki której KPD wyrwałaby część robotników z rąk SPD. Niemniej nie przekreślał szans na wybuch rewolucji — jego zdaniem, o ile komuniści nie będą wykonywać działań zaczepnych, o tyle działania kontrrewolucji mające na celu zniszczenie KPD będą mogły wywołać nową falę rewolucyjną²⁷.

Po porażkach z 1921 roku KPD rzeczywiście nie starała się przeprowadzać żadnej znaczącej akcji ofensywnej i realizowała rozsądniejszą „tatykę skruszania”, która polegała na przeciąganiu na swoją stronę nie tylko robotników, lecz także lewicowych oraz niezależnych socjalistów. Zasadność tej tatyki ujawniała się w tym, że socjaliści, pod wpływem ofensywy stronnictw nacjonalistycznych, mogli się coraz bardziej przesunąć na pozycje komunistyczne. Niejednokrotnie udawało się wypracować wspólny front komunistów i lewicowych socjalistów. Trocki uznawał co do zasady, że jest to słuszne podejście. Przestrzegał tylko, żeby działacze KPD nie przeczyli momentu, kiedy masy są wzburzone, co będzie można wykorzystać²⁸.

KPD, oprócz próby wpływania na robotników będących pod urokiem socjaldemokracji, starała się walczyć o wpływy również w innych warstwach społecznych.

²⁴ L. Trotsky, *On the Policy of the KAPD*, [w:] *The First Five Years of the Communist International*, t. 1, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1924/ffyci-1/app02.htm> (dostęp: 19.04.2023).

²⁵ L. Hass, *Trockizm*, Warszawa 1990, s. 41.

²⁶ D. Wołkogonow, *Trocki*, przeł. S. Głębiński, Warszawa 1999, s. 259.

²⁷ L. Trotsky, *The March Revolutionary Movement in Germany*, [w:] *The First Five Years of the Communist International*, t. 1, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1924/ffyci-1/app09.htm> (dostęp: 24.04.2023).

²⁸ M. Mirowski, *Rewolucja permanentna Lwa Trockiego. Między teorią a praktyką*, Warszawa 2013, s. 301.

Przywódca niemieckich komunistów — Heinrich Brandler — uważał, że KPD musi wciągnąć w swoją orbitę drobnomieszczaństwo, ponieważ w przypadku wojny domowej stanie ono albo z proletariatem, albo przeciwko niemu²⁹.

Podsumowując, należy podkreślić, że na poglądach Trockiego na temat rewolucji niemieckiej zaważyły doświadczenia rosyjskiego października. Zasadniczo można wyróżnić trzy filary, na których myśliciel opierał zwycięstwo rewolucji rosyjskiej. Po pierwsze — niemiecka socjaldemokracja zdradziła interesy niemieckiego i międzynarodowego proletariatu. Nie tylko przestała być partią marksistowską, lecz wręcz stała się narzędziem w rękach imperialistów. Trocki tymczasem wciąż widział szansę na współpracę z socjalistami, choć była to kwestia taktyczna, natomiast w sferze ideologii SPD i KPD stały się sobie wrogie. Po drugie — komuniści mieli zasygnalizować masom swoją odrębność. Jedynym na to sposobem miało być stworzenie samodzielnej partii komunistycznej, najlepiej na wzór scentralizowanej partii bolszewickiej. Po trzecie — Trocki opierał swoje przewidywania na nieuzasadnionej wierze w proletariata oraz na przekonaniu o nieuchronności światowej rewolucji. Tak więc, podobnie jak w swojej teorii rewolucji permanentnej, w odniesieniu do rewolucji niemieckiej myśliciel przeceniał możliwości i stopień zorganizowania robotników.

Tuż obok tych trzech filarów Trockiego wskazywał na jeszcze jeden ważny element, który jego zdaniem przesądzał o rewolucyjnych możliwościach proletariatu. Według niego, by rewolucja mogła się pomyślnie rozwijać, niezbędna była możliwość swobodnego tworzenia się rad robotniczych. W sytuacji rozbitcia ruchu robotniczego rady miały być elementem, który spaja proletariata i wynosi go ponad spory między socjaldemokracją i komunistami. To właśnie miało sprawić, że robotnicy będą jednoczyć się oddolnie, a rady staną się pierwszym ogniwem walki o ich prawa oraz naturalnie wpłyną na radykalizację postulatów. I nawet jeśli początkowo w radach większość miałiby socjaldemokraci, to rady miały być instrumentem, za pomocą którego najłatwiej będzie oderwać robotników od socjaldemokracji. W tej kwestii Trocki ponownie odwoływał się do analogii z 1917 roku, próbując wykazać, że bolszewicy na samym początku istnienia rad również byli w mniejszości, lecz właśnie za sprawą rad udało się im w końcu zdobyć poparcie proletariatu. Dlatego też uważał, że niemieccy komuniści powinni dążyć do stworzenia organu pośredniego między nimi a socjaldemokratami, by za jego pośrednictwem pozyskać poparcie robotników³⁰.

Pod koniec sierpnia ściśle kierownictwo bolszewików nie było do końca zgodne co do tego, czy sytuacja w Niemczech sprzyja rozwojowi rewolucji. O tym, że sytuacja dojrzała już do przejęcia władzy, najbardziej przekonani byli Trocki i Zinowjew³¹. Trocki, jako fanatyczny komunist, był z oczywistych powodów zainteresowany powodzeniem niemieckiej rewolucji, natomiast Zinowjew, będąc osobą niezwykle ambitną³², zdawał sobie sprawę, że ewentualne zwycięstwo podniesie jego rangę jako przewodniczącego Kominternu. Do pomysłu otwartej walki o władzę

²⁹ H. Brandler, *The Session of the Central Committee of the CP of Germany*, „International Press Correspondence” 3, 1923, nr 57 (35), s. 618–619, <https://www.marxists.org/archive/brandler/1923/08/kpd-cc.htm> (dostęp: 26.04.2023).

³⁰ L. Trocki, *Rewolucja niemiecka a stalinowska biurokracja*, Wrocław 1989, s. 51–56.

³¹ M. Mirowski, *Rewolucja permanentna Lwa Trockiego*, s. 313.

³² R. Miedwiediew, *Pod osąd historii. Geneza i następstwa stalinizmu*, przeł. C. Czarnogórski, F. Nieuważny, Warszawa 1990, s. 116.

sceptycznie nastawiony był między innymi Stalin. Dodatkowo główne centrum kierownictwa bolszewickiego zaangażowane było w wewnętrzną walkę i próbę zdyskredytowania Trockiego³³. Mimo to informacje napływające z Republiki Weimarskiej były coraz bardziej optymistyczne, toteż biuro polityczne zdecydowało się działać i przeznaczyć na ten cel spore środki. Utworzono komisję czterech, w której skład weszli: Karol Radek, Grigorij Piatakow, Józef Unszlicht oraz Wasilij Szmidt — mieli oni koordynować wsparcie radzieckie dla niemieckich towarzyszy³⁴. Trocki — zdanem Mikołaja Mirowskiego — aktywnie uczestniczył w przygotowaniach do przewrotu. Starał się na przykład przygotować Armię Czerwoną do potencjalnej rewolucji w Niemczech³⁵.

Był on również odpowiedzialny za przekonanie Brandlera, że w Niemczech nadszedł odpowiedni moment na przejęcie władzy. Nie pierwszy już zresztą raz bolszewicy starali się wymuszać konkretne zachowania na niemieckich komunistach, co często skutkowało niepowodzeniami KPD oraz zwiększało stopień jej wasalizacji względem Moskwy³⁶. Ostatecznie Brandler dał się przekonać, chociaż początkowo był sceptyczny co do możliwości przeprowadzenia takiej akcji na skalę ogólnokrajową. Mirowski wskazuje przy tym na jeden bardzo ciekawy fakt dotyczący roli Trockiego w rewolucji niemieckiej — otóż niemieckie kierownictwo KPD wyszło z propozycją, aby to właśnie rosyjski polityk stanął na czele powstania. Na takie rozwiązanie nie mógł się jednak zgodzić triumwirat: Stalin, Zinowjew i Kamieniew — najprawdopodobniej zdawali sobie sprawę, że ewentualne zwycięstwo może niesamowicie umocnić pozycję Trockiego i podtrzymać jego legendę jako wodza rewolucji. W ramach kompromisu do Niemiec wysłano Radka i Piatakowa, których uważano za bliskich stronników Trockiego³⁷.

Plan bolszewików zakładał, że w rocznicę rewolucji październikowej w Niemczech odbędą się masowe manifestacje. Przygotowane wcześniej czerwone brygady miały sprowokować uliczne starcia i doprowadzić do radykalizacji robotników. Następnie komuniści mieli przejąć zbrojnie najważniejsze urzędy i proklamować powstanie robotniczego rządu. Założenia te nie doczekały się jednak realizacji, ponieważ komuniści przegapili moment, kiedy masy były najbardziej wzburzone. Nie byli też dostatecznie przygotowani do przeprowadzenia zbrojnego przewrotu. Dodatkowo zostali zaskoczeni energiczną reakcją rządu Republiki Weimarskiej, który stłumił najbardziej zradykalizowane ogniska — Saksonię i Turyngię³⁸.

Richard Pipes wskazuje, że przyczyn porażki działań bolszewików w Europie należy szukać w ich zbytym przywiązaniu do doświadczeń rosyjskich. Bolszewicy starali się bowiem sztywno przeszczepić rosyjski schemat rewolucji na warunki zachodnioeuropejskie, co nie zdało egzaminu. Mimo że po wojnie w krajach Europy Zachodniej wrzało, to sytuacja nie była aż tak opłakana jak w Rosji. W Niemczech dodatkowo bolszewicy zlekceważyli rosnące w siłę ugrupowania prawicowe³⁹.

³³ L. Trocki, *Zbrodnie Stalina*, Warszawa 2018, s. 97.

³⁴ B. Bażanow, *Byłem sekretarzem Stalina*, Warszawa 1985, s. 42–43.

³⁵ M. Mirowski, *Rewolucja permanentna Lwa Trockiego*, s. 308–310.

³⁶ R. Pipes, *Rosja bolszewików*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 2010, s. 206–207.

³⁷ M. Mirowski, *Rewolucja permanentna Lwa Trockiego*, s. 313–316.

³⁸ *Ibidem*, s. 319–322.

³⁹ R. Pipes, *Rosja bolszewików*, s. 254.

Trafna analiza Pipesa dotyczy również Trockiego, szczególnie przywiązanego do wzorca rosyjskiego, którego był przecież autorem. Złudne wrażenia na temat sytuacji społecznej w Niemczech oraz nadmierne oddanie wzorcowi rosyjskiemu sprawiły, że polityk nie potrafił sobie wyobrazić przebiegu rewolucji niemieckiej inaczej, niż miało to miejsce w październiku 1917 roku.

Historia niemieckiej rewolucji wyznacza pewien trend, widoczny w dziejach europejskiego komunizmu. Mimo sprzyjających okoliczności i wzrostu znaczenia partii komunistycznych nigdzie oprócz Rosji nie udało się bowiem komunistom trwale przejąć władzy. Porażka KPD w 1923 roku była swego rodzaju domknięciem pewnego etapu w historii Europy — radykalne ugrupowania lewicowe zaczęły wówczas ustępować nacjonalistom i faszystom⁴⁰. Widoczna jest tutaj analogia do życiorysu samego Trockiego. Kiedy rosyjska rewolucja święciła swoje największe tryumfy, on był na szczycie. Wraz z opadaniem rewolucyjnej fali jego gwiazda zaczęła błędnąć. W 1923 roku myśliciel ostatni raz miał okazję bezpośrednio wpływać na losy światowej rewolucji. Po porażce rewolucji niemieckiej pozycja wodza Armii Czerwonej bardzo szybko zaczęła słabnąć, a on sam stał się — można by rzec — politycznym trupem.

Bibliografia

- Bażanow B., *Byłem sekretarzem Stalina*, Warszawa 1985.
- Brandler H., *The Session of the Central Committee of the CP of Germany*, „International Press Correspondence” 3, 1923, nr 57 (35), <https://www.marxists.org/archive/brandler/1923/08/kpd-cc.htm>.
- Grabski A., Ługowska U., *Trockizm. Doktryna i ruch polityczny*, Warszawa 2003.
- Haffner S., *Rewolucja niemiecka 1918–1919*, przeł. A. Marcinek, Lublin 1996.
- Hass L., *Trockizm*, Warszawa 1990.
- Holzer J., *Komunizm w Europie. Dzieje ruchu i systemu władzy*, Warszawa 2010.
- Kotakowski L., *Główne nurty marksizmu*, t. 2, Warszawa 2020.
- Kotłowski T., *Historia Republiki Weimarskiej (1919–1933)*, Poznań 1997.
- Miedwiediew R., *Pod osąd historii. Geneza i następstwa stalinizmu*, przeł. C. Czarnogórski, F. Nieuważny, Warszawa 1990.
- Mirowski M., *Rewolucja permanentna Lwa Trockiego. Między teorią a praktyką*, Warszawa 2013.
- Patenaude B.M., *Trocki. Upadek rewolucjonisty*, przeł. J. Wołk-Łaniewski, Wrocław 2009.
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, przeł. T. Szafar, Warszawa 1994.
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 2010.
- Rzepa K., *Od utopii do pragmatyzmu. Od sekty do milionowej partii. Socjaldemokracja niemiecka przed 1914 rokiem*, Poznań 1998.
- Sydor P., *Państwo i prawo w koncepcji rewolucji permanentnej Lwa Trockiego*, Kraków 2016.
- Trocki L., *Moje życie*, przeł. J. Barski, S. Łukomski, Warszawa 1930.
- Trocki L., *Rewolucja niemiecka a stalinowska biurokracja*, Wrocław 1989.
- Trocki L., *Zbrodnie Stalina*, Warszawa 2018.
- Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1996.
- Weitz E.D., *Niemcy weimarskie. Nadzieje i tragedia*, przeł. A. Czwojdrak, Kraków 2011.
- Winkler H.A., *Długa droga na Zachód: dzieje Niemiec*, t. 1. 1806–1933, przeł. V. Grotowicz, M. Kopij, W. Kunicki, Wrocław 2007.
- Wołkogonow D., *Trocki*, przeł. S. Głąbiński, Warszawa 1999.

⁴⁰ J. Holzer, *Komunizm w Europie. Dzieje ruchu i systemu władzy*, Warszawa 2010, s. 221.

Źródła internetowe

Trotsky L., *En Route: Thoughts on the Progress of the Proletarian Revolution*, [w:] *The First Five Years of the Communist International*, t. 1, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1924/ffyci-1/ch07.htm>.

Trotsky L., *The March Revolutionary Movement in Germany*, [w:] *The First Five Years of the Communist International*, t. 1, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1924/ffyci-1/app09.htm>.

Trotsky L., *On the Policy of the KAPD*, [w:] *The First Five Years of the Communist International*, t. 1, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1924/ffyci-1/app02.htm>.

Trotsky L., *Results and Prospects*, przeł. Communist International, 1921, rozdz. 4. *Revolution and the Proletariat*, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1931/tpr/rp04.htm>.

Trotsky L., *To the Spartacus League of Germany and the Communist Party of German Austria*, [w:] *The First Five Years of the Communist International*, t. 1, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1924/ffyci-1/app02.htm>.

Якуб Сксиняж

Вроцлавський університет

Комуністична революція в Німеччині у світлі теорії Лева Троцького про перманентну революцію

Анотація

Стаття присвячена проблемі німецької революції в контексті політичної думки Лева Троцького. Описані події відбуваються в 1918–1923 роках, цей період є першими і водночас найважчими роками становлення Веймарської республіки, що виникла на руїнах Німецької імперії. Від початку свого існування молоду державу стало переслідувати проблеми, яких головною причиною була поразка у Першій світовій війні. Згаданий період є дуже важливим елементом в історії європейського комунізму, оскільки це був найбільш сприятливий момент для перемоги революції. Зрештою, комуністам не вдалося захопити владу, тому після 1923 року вони перейшли до оборони, поступаючись дедалі сильнішим правим і націоналістичним силам. Одним із головних завдань статті — представити історію Веймарської республіки із ракурсу німецької революції. У статті описуються найважливіші повстання та спроби захоплення влади протягом 1918–1923 років, аналізуються причини їхньої поразки. Крім цього, у статті показано дві найважливіші партії робітничого руху, тобто Соціал-демократичну партію Німеччини та Комуністичну партію Німеччини, аналізуючи їхні ідеї та способи діяльності.

Основна мета статті — показати, що німецька революція розглядалася Троцьким у контексті його власної теорії про перманентну революцію.

Для підтвердження вищезазначеної тези в статті описуються такі найважливіші положення теорії Троцького: можливість спричинити революцію у відсталій країні, абсолютну віру в силу та радикалізм пролетаріату, ненастанність революційного процесу і необхідність перенесення революції за межі Росії. У контексті описуваних німецьких подій найважливішим з погляду статті є інтернаціональний характер теорії Троцького. Для Троцького успіх революції в Німеччині був важливий, оскільки тим самим підтверджувалась правильність його тез. Таким чином німецька революція була важливим елементом його політичної думки та становить важливу частину його творів.

Наступним завданням цієї статті є в тому, щоб показати, що Троцький не зумів правильно оцінити суспільно-політичну ситуацію, яка склалася в 1918–1923 роках у Веймарській республіці, і він нерелексивно застосував російську модель до подій в Німеччині. У чисельних працях він згадував більшовицький переворот жовтня 1917 року в контексті революції в Німеччині. Він ототожнював німецьких соціал-демократів з російськими меншовиками, а тому вважав СДПН зрадниками справи пролетаріату. Троцький підкреслював, що запорукою успіху революції в Німеччині є створення дисциплінованої та незалежної комуністичної партії за взірцем більшовицької.

Насамкінець стаття представляє роль Троцького в спробі німецьких комуністів захопити владу восени 1923 року. Адже і в цьому випадку Троцький був переконаний, що КПД повинна захопити владу подібним чином, як це зробили більшовики в 1917 році. У підсумку стаття порівнює історію європейського революційного руху та історією самого Троцького. Поки революційний хвиля була високою, Троцький був на вершині, але після поразки комуністів у Німеччині та після придушення комуністичних рухів у Європі його позиції почали дуже швидко слабшати. Фактично, після 1923 року, за кілька років він втратив усі свої посади і був висланий із Радянського Союзу. На завершення стаття має на меті реконструювати погляди Троцького на німецьку революцію та проаналізувати їх під кутом зору теорії перманентної революції. А для цього необхідно простежити історію Веймарської республіки в 1918–1923 роках.

Ключові слова

Лев Троцький, троцькізм, марксизм, комунізм, соціалізм, Радянський Союз, революція, Веймарська республіка, Йосип Сталін

Rafał Czachor

ORCID: 0000-0002-5929-9719

Krakowska Akademia im. A. Frycza Modrzewskiego
rczachor@afm.edu.pl

Ewolucja ustawodawstwa i orzecznictwa Sądu Konstytucyjnego Ukrainy w kwestii języka państwowego

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.4>

Evolution of the law and constitutional jurisprudence regarding the state language in Ukraine

Abstract

The language issue was among the most salient problems of Ukrainian public life since gaining independence in 1991. There is no doubt that it was one of the crucial factors that influenced Ukrainian politics and driving its dynamics. National parties have advocated for declaring the Ukrainian language as the sole official language and in doing so eliminating the Russian language from the public space. The Communists and parties personally and financially related to pro-Russian parties have tended to value the Russian language to preserve bilingualism and even maintain its factual dominance in everyday life.

The goal of the this paper is to provide a retrospective overview of the evolution of the legal framework of the Ukrainian language policy after 1991. It focuses on the legal acts regulating the status of the state language of Ukraine and the most significant judgments of the Ukrainian Constitutional Court. This problem until now was not addressed by the Polish scientific literature.

The main thesis of the article asserts that despite the Ukrainian law and constitutional jurisprudence stipulating and supporting unilingualism, it has not been as radical and consistent as that of the Baltic states, for example. The change in the attitude of the Ukrainian authorities and their consistent efforts to solidify the Ukrainian language in the public sphere can be traced back to the so-called Euromaidan

(“the revolution of dignity”) in 2014. The most significant step in these efforts was done in 2019 by the adoption of the new bill that exhaustively regulated the status of Ukrainian as the state language and the only mean of communication in official proceedings and the public sphere. The law has consequently led to the elimination of bilingualism in the public sphere, including education and mass media. Similarly, the standpoint of the Constitutional Court has evolved. In the first two decades of independence it represented a moderate position in case of the language issues, avoiding their clear resolution; however, since the second decade of the 21st century it decisively articulates the importance of Ukrainian as the state language and its role in the consolidation of the national state.

Keywords

constitutional law of Ukraine, constitutional jurisprudence in Ukraine, language policy of Ukraine, language as a subject of law regulations

Wstęp

Kwestia językowa była jednym z największych problemów życia publicznego Ukrainy po uzyskaniu przez nią niepodległości w 1991 roku. Przynajmniej do początku XXI wieku można było mówić o podziale Ukrainy na co do zasady ukraińskojęzyczny zachód i rosyjskojęzyczny wschód, co miało także głębszy, wieloaspektowy wymiar i było postawą do twierdzeń o istnieniu „dwóch Ukrain”¹. Problem językowy był też bez wątpienia jednym z czynników dynamizujących ukraińską scenę polityczną. Partie narodowe opowiadały się za uznaniem ukraińskiego za jedyny język oficjalny i doprowadzeniem tym samym do stopniowego wyeliminowania rosyjskiego z przestrzeni publicznej. Z kolei partia komunistyczna oraz ugrupowania powiązane personalnie i biznesowo z Rosją (między innymi Partia Regionów Wiktora Janukowycza) dążyły do aprecjacji języka rosyjskiego, tak by w praktyce Ukraina stała się państwem dwujęzycznym, a nawet z faktyczną dominującą pozycją tego drugiego. Trwająca od lutego 2022 roku wojna jest bezprecedensowym wydarzeniem, które bezsprzecznie wpływa na konsolidację narodową Ukrainy i sprzyja opowiadaniu się jej obywateli za językiem ukraińskim.

Okoliczność ta sprawia, że zasadne wydaje się retrospektywne spojrzenie na ewolucję prawnych regulacji w przedmiocie statusu języka państwowego Ukrainy od 1991 roku oraz najważniejsze orzeczenia Sądu Konstytucyjnego Ukrainy odnoszące się do tej kwestii. Zagadnienie to do tej pory nie było przedmiotem głębszego zainteresowania polskiej doktryny prawa, będąc przyczynkarsko podejmowane przez nauki o polityce². Podobnie w obcojęzycznej literaturze przedmiotu, w której przeważa perspektywa politologiczna. W związku z tym niniejszy artykuł ma za zadanie przynajmniej częściowe uzupełnienie luki badawczej, stawiając sobie za cel prześledzenie

¹ M. Riabczuk, *Dwie Ukrainy*, przeł. K. Kotyńska et al., Wrocław 2004.

² A. Małkiewicz, J. Perehuda, *Polityka językowa Ukrainy*, „Chorzowskie Studia Polityczne” 2015, nr 10, s. 221–239; T.A. Olszański, *Ukraińcy nie gęsi... Ustawa o języku państwowym Ukrainy*, „Komentarze OSW” 2019, nr 304, s. 1–7.

ewolucji ustawodawstwa językowego Ukrainy po 1991 roku oraz analizę wybranego orzecznictwa Sądu Konstytucyjnego Ukrainy w przedmiotowym zakresie. Główną tezą opracowania jest stwierdzenie, że choć ustawodawstwo i judykatura Ukrainy po uzyskaniu niepodległości co do zasady opowiadały się za jednojęzycznością, to nie były tak stanowcze i konsekwentne w tej kwestii jak chociażby państwa nadbałtyckie znajdujące się w podobnej sytuacji (Litwa, Łotwa, Estonia). Zmianę podejścia i wytrwałe dążenie do petryfikacji dominacji języka ukraińskiego w przestrzeni publicznej datuje się od Euromajdanu (rewolucji godności) w 2014 roku.

Ewolucja ustawodawstwa Ukrainy w kwestii językowej

Rada Najwyższa Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (dalej: USRR), organ prawodawczy ówczesnej republiki, 16 lipca 1990 roku przyjęła Deklarację suwerenności państwowej Ukrainy³. Zgodnie z jej treścią 24 sierpnia 1991 roku ogłoszono niepodległość państwa⁴, obowiązywanie wyłącznie konstytucji i ustawodawstwa ukraińskiego, w tym Konstytucji USRR z 20 kwietnia 1978 roku⁵. Z późniejszych czynności prawnych w zakresie polityki językowej należy odnotować również uchwalenie przez Radę Najwyższą 1 listopada 1991 roku Deklaracji praw narodowości Ukrainy, w której zagwarantowano wszystkim narodom i grupom narodowościowym prawo swobodnego używania języka ojczystego we wszystkich sferach życia publicznego, włączając oświatę i źródła informacji (art. 3 akapit 1), a „właśnym obywatelom zapewniono prawo swobodnego używania języka rosyjskiego” (art. 3 akapit 3).

Jeszcze 27 października 1989 roku Rada Najwyższa znowelizowała Konstytucję USRR między innymi przez wprowadzenie art. 73 o treści:

językiem państwowym USRR jest język ukraiński. USRR zapewnia wszechstronny rozwój i funkcjonowanie języka ukraińskiego we wszystkich sferach życia społecznego. USRR zapewnia swobodne używanie języka rosyjskiego jako języka kontaktów międzyetnicznych w ZSRR. W pracy organów państwowych, partyjnych, społecznych, przedsiębiorstw i organizacji znajdujących się na terenach zamieszkiwanych przez większość obywateli innych narodowości mogą być wykorzystywane obok języka państwowego inne języki narodowe. USRR przejawia troskę o swobodny rozwój i używanie wszystkich języków narodowych, z których korzystają mieszkańcy republiki. Porządek używania języka ukraińskiego i innych języków określi ustawa⁶.

³ Декларация про державний суверенітет України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (dostęp: 8.10.2022).

⁴ Постанова Верховної Ради Української РСР „Про проголошення незалежності України”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (dostęp: 8.10.2022).

⁵ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420#Text> (dostęp: 8.10.2022).

⁶ Закон України „Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8303-11/ed19891027#Text> (dostęp: 8.10.2022); jeśli nie wskazano inaczej — przeł. R.C.

Nowelizacją z 19 czerwca 1992 roku zdanie 3 cytowanego artykułu zostało wykreślone z Konstytucji⁷.

Kolejna konstytucyjna regulacja kwestii językowej pojawiła się w nowej ustawie zasadniczej z 28 czerwca 1996 roku⁸. Jej art. 10 stanowi, że:

językiem państwowym Ukrainy jest język ukraiński. Państwo zapewnia wszechstronny rozwój i funkcjonowanie języka ukraińskiego we wszystkich sferach życia społecznego na całym terytorium Ukrainy. Na Ukrainie gwarantuje się swobodny rozwój, używanie i ochronę języka rosyjskiego oraz innych języków mniejszości narodowych Ukrainy. Państwo popiera naukę języków obcych umożliwiającą porozumiewanie się między narodami. Możliwość stosowania różnych języków na Ukrainie gwarantuje Konstytucja Ukrainy, a określa ustawa⁹.

Natomiast art. 11 Konstytucji głosi, że „państwo popiera konsolidację i rozwój narodu ukraińskiego, jego historyczną świadomość, tradycję, i kulturę, a także rozwój etniczny, kulturowy, językowy i religijny tożsamości wszystkich rdzennych ludów i mniejszości narodowych Ukrainy”. Konstytucja wprowadziła też wymóg znajomości języka państwowego przez osoby obejmujące urząd prezydenta, stanowiska sędziowskie, w tym sędziów Sądu Konstytucyjnego, i inne (art. 103, 127, 148).

Dzień po wspomnianej nowelizacji konstytucji, 28 października 1989 roku, parlament USRR przyjął ustawę O językach w USRR¹⁰. Akt ten, uchwalany na fali pierestrojkowych reform, podobnie jak inne tego typu ustawy przyjmowane w pozostałych częściach składowych Związku Radzieckiego, stypulował unarodowienie życia publicznego przez aprecjację języka ojczystego. W preambule stwierdzono, że jest on „jednym z decydujących elementów ukraińskiej tożsamości narodowej”, USRR zaś nadaje mu status państwowego w celu „sprzyjania wszechstronnemu rozwojowi duchowych i twórczych sił narodu ukraińskiego i zagwarantowania mu suwerennej narodowo-państwowej przyszłości”. Artykuł 1 tej ustawy stanowił, że język ukraiński jest oficjalnym językiem państwowym, natomiast art. 3–5 rzeczywiście zrównywały status języka ukraińskiego i rosyjskiego, albowiem używanie drugiego z nich w sferze publicznej było prawem zainteresowanych tym osób i miał on charakter „języka komunikacji międzyetnicznej” (art. 4). Osoby pełniące funkcje publiczne zobowiązane były jednocześnie do znajomości obu wymienionych języków, a w razie konieczności również innych języków mniejszości narodowych (art. 6). Zarówno w języku ukraińskim, jak i rosyjskim publikowano akty prawne, dokumenty (między innymi paszporty, świadectwa szkolne, akty stanu cywilnego) czy też dokumentacje techniczne (art. 10–15). Postępowania przed sądami odbywały się w języku przeważającym na danym obszarze (art. 18). Wychowanie przedszkolne oraz edukacja szkolna odbywały się w języku ukraińskim, w miejscach zaś zwartego zamieszkiwania mniejszości narodowych również w ich językach (art. 26–28).

⁷ Закон України „Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2480-12/ed19951210#Text> (dostęp: 8.10.2022).

⁸ Конституція (Основний Закон) України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19960628#Text>.

⁹ *Ibidem*. Polskie tłumaczenie zob. *Konstytucja Ukrainy*, przeł. E. Toczek, A. Kubik, Warszawa 2014.

¹⁰ Закон „Про мови в Українській РСР” (перша редакція), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11/ed19891028#Text> (dostęp: 8.10.2022).

Ustawa ta obowiązywała, z niewielkimi poprawkami z 11 kwietnia 1995¹¹ i 1 kwietnia 2003 roku¹², do przyjęcia 3 lipca 2012 roku przez Radę Najwyższą, głosami Partii Regionów związanej z ówczesnym prezydentem Wiktorem Janukowyczem, ustawy O zasadach państwowej polityki językowej¹³. Z kolei 25 czerwca 1992 roku uchwalono ustawę O mniejszościach narodowych Ukrainy¹⁴, gwarantującą prawo do kulturowej autonomii, używania języka narodowego i kształcenia w nim na poziomie podstawowym.

Przyjęcie przez Radę Najwyższą ustawy O zasadach państwowej polityki językowej budziło ostry sprzeciw środowisk narodowych, gdyż — jak podnoszono — w sposób niewystarczający wprowadzała ukrainizację przestrzeni publicznej. W preambule dokumentu przywoływano fakt przyjęcia przez Ukrainę zobowiązań między innymi Europejskiej karty języków regionalnych i mniejszościowych w 2003 roku¹⁵. Akt ten nie zmienił statusu języka ukraińskiego, który pozostał jedynym językiem państwowym. Jego rangę podniósł wręcz przepis stanowiący, iż winien on być obligatoryjnie używany w organach władzy publicznej, szkołach, podmiotach gospodarczych i innych placówkach (między innymi kulturalnych), będąc językiem aktów prawnych, dokumentów, w tym poświadczających tożsamość obywatela, a także roboczym językiem organów państwa, w tym sądów powszechnych (art. 1, 6, 13, 14). Akt ten potwierdził ponadto prawo każdej jednostki do samodzielnego określenia swojego języka ojczystego i jego używania (art. 3). Ustawa wprowadziła katalog 18 języków mniejszościowych (między innymi rosyjski), które winny być chronione w trybie przewidzianym Europejską kartą języków regionalnych i mniejszościowych. Ochrona miała być wprowadzana tam, gdzie minimum 10% ludności posługuje się językami mniejszościowymi, także w komunikacji oficjalnej i nauczaniu.

Ustawa O zasadach państwowej polityki językowej obowiązywała do orzeczenia Sądu Konstytucyjnego Ukrainy z 28 lutego 2018 roku o wadliwości procedury jej przyjęcia¹⁶. Próbę jej uchylenia pod wpływem patriotycznego uniesienia związanego z Euromajdanem parlament podjął już 23 lutego 2014 roku. Ówczesny pełniący obowiązki prezydenta Ołeksandr Turczynow odmówił jednak jej podpisania, nie chcąc potęgować niepokoїв społecznych.

Kryzys ustrojowy związany ze wspomnianym Euromajdanem i opróżnieniem urzędu prezydenta Ukrainy w 2014 roku miał swoje reperkusje na gruncie prawa językowego. W kolejnych latach wprowadzono bowiem ustawy mające istotnie wzmocnić

¹¹ Закон України „Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо охорони інтелектуальної власності”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/95-%D0%B2%D1%80/ed19950411#Text> (dostęp: 8.10.2022).

¹² Закон „Про мови в Українській РСР”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11/ed20030401#Text> (dostęp: 8.10.2022).

¹³ Закон України „Про засади державної мовної політики”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/ed20120703> (dostęp: 8.10.2022).

¹⁴ Закон України „Про національні меншини в Україні”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12/ed19920625#Text> (dostęp: 8.10.2022).

¹⁵ Закон України „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15/ed20120703#Text> (dostęp: 8.10.2022).

¹⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України „Про засади державної мовної політики”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text> (dostęp: 8.10.2022).

pozycję języka ukraińskiego jako urzędowego, a docelowo jedyne go języka używanego w sferze publicznej. Przyjęte prawodawstwo określało minimalny udział treści ukraińskojęzycznych w programach radiowych¹⁷ i telewizyjnych¹⁸, a następnie ograniczyło zasięg używania języków mniejszościowych w szkolnictwie¹⁹, głównie eliminując język rosyjski.

Jak wzmiankowano, w lutym 2018 roku Sąd Konstytucyjny Ukrainy orzekł o niekonstytucyjności ustawy O zasadach państwowej polityki językowej. Wpłynęło to na konieczność przyjęcia nowej regulacji przedmiotowego zagadnienia. Ustawa O zapewnieniu funkcjonowania języka ukraińskiego jako państwowego została uchwalona 25 kwietnia 2019 roku²⁰ i z pewnymi zmianami obowiązuje do tej pory. Akt ten jest stosunkowo obszerny i nie dopuszcza regulacji językowej w inny sposób niż tylko w trybie ustawy. Dokument przewiduje obowiązek znajomości przez obywateli języka państwowego, chociaż dla osób już mających obywatelstwo Ukrainy nie rodzi to żadnych konsekwencji (art. 6 ust. 1). Osoby pragnące nauczyć się języka ukraińskiego mogą natomiast uczynić to w ramach przewidzianych ustawą, a realizowanych przez Radę Ministrów państwowych programów opanowania języka państwowego (art. 5, 21).

Jednocześnie ustawa statuuje ukraiński jako jedyny język życia publicznego na całym terytorium Ukrainy i pozbawia język rosyjski wcześniejszego statusu języka komunikacji międzyetnicznej — tym jest język ukraiński (art. 1 ust. 8 i art. 2 ust. 1). Jest on podstawowym i co do zasady jedynym językiem oświaty oraz studiów wyższych (art. 6 ust. 2). Organy władzy publicznej zobowiązane są do posługiwania się językiem państwowym, w wypadku zaś Autonomicznej Republiki Krym możliwe jest jednoczesne korzystanie z języka krymskotatarskiego (art. 9, 12–13).

Nowa ustawa stypuluje powołanie Narodowej Komisji ds. Standardu Języka Państwowego, która powinna między innymi rozstrzygać problemy językoznawcze (art. 43–47), oraz ustanowienie instytucji Rzecznika ds. Obrony Języka Państwowego, powoływanego przez Gabinet Ministrów, a mającego na celu obronę języka ukraińskiego jako państwowego i prawa obywateli do wykorzystywania go we wszystkich sytuacjach społecznych na terenie państwa (art. 49–53).

Omawiana ustawa ma głównie wymiar antyrosyjski, albowiem w wielu obszarach życia publicznego dopuszcza używanie nie tylko języka ukraińskiego, lecz oprócz niego także dowolnego z języków urzędowych Unii Europejskiej. Zakazuje ona jednak dwujęzyczności wymiennej, to jest używania języka obcego (przede wszystkim rosyjskiego) zamiast ukraińskiego, dopuszczając dwujęzyczność równoległą²¹.

¹⁷ Закон України „Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1421-19#Text> (dostęp: 8.10.2022).

¹⁸ Закон України „Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2054-19#Text> (dostęp: 8.10.2022).

¹⁹ Закон України „Про освіту”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/ed20170905#Text> (dostęp: 8.10.2022).

²⁰ Закон України „Про забезпечення функціонування української мови як державної”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19/ed20190425#Text> (dostęp: 8.10.2022).

²¹ T.A. Olszański, *Ukrainicy nie gęsi...*, s. 3.

Zakazana jest także emisja filmów bez ukraińskiego dubbingu lub lektora. Dopuszcza się używanie języków mniejszościowych wyłącznie w szkołach podstawowych i jedynie jednocześnie z językiem ukraińskim. W praktyce oznacza to, że nauka w językach innych niż państwowy ogranicza się do lektoratu danego języka i ewentualnie historii danej mniejszości narodowej. Egzamin maturalny i egzaminy na studia wyższe muszą się odbywać w języku ukraińskim.

Ustawa O zapewnieniu funkcjonowania języka ukraińskiego jako państwowego, do tej pory kilkakrotnie nowelizowana, jest jednak oceniana jako zbyt niejasna i też rygorystyczna, gdyż nie umożliwia wydawania aktów wykonawczych czy rozporządzeń szczegółowej regulujących tę problematykę²².

Należy wspomnieć również o aktach podustawowych bezpośrednio odnoszących się do kwestii językowej. Jest to przede wszystkim koncepcja państwowej polityki językowej przyjęta w trybie dekretu Prezydenta Ukrainy z dnia 15 lutego 2010 roku²³. Głosi ona między innymi, że „język ukraiński, jako środek komunikacji i intelektualnej realizacji jednostki, odzwierciedla samodzielność wielojęzycznego ludu Ukrainy, jest podstawą jego duchowości i pamięci historycznej”. Zawiera też krótką analizę przyczyn problemu językowego (w tym historyczną asymilację Ukraińców, upolitycznienie kwestii językowej oraz sytuację na rynku medialnym), wskazuje cele (między innymi zapewnienie przestrzegania norm konstytucji i ustaw odnośnie do języka państwowego, uczynienie z języka ukraińskiego środka konsolidacji narodowej, ochrona przestrzeni językowej i informacyjnej Ukrainy) oraz zakładane efekty („stworzenie warunków do wzmocnienia państwowego charakteru języka ukraińskiego, podniesienie jego prestiżu, nabycie cech perspektywiczności i autorytetu, a także zapewnienie wolnego i bezkonfliktowego rozwoju językowej samodzielności mniejszości narodowych”).

Sąd Konstytucyjny Ukrainy wobec wybranych spraw związanych z kwestią językową

Organ sądownictwa konstytucyjnego w Ukrainie został wprowadzony pierwszą poradziecką ustawą zasadniczą z 1996 roku. Podejmowane we wcześniejszych latach próby jego powołania nie zostały bowiem zrealizowane²⁴.

Szczegółowe regulacje odnoszące się do funkcjonowania Sądu Konstytucyjnego Ukrainy określa ustawa²⁵. Składa się on z 18 sędziów, po sześciu wybieranych przez Radę Najwyższą, Prezydenta oraz Zjazd Sędziów Ukrainy. W literaturze przedmiotu podnosi się, że sąd ten był regularnie przedmiotem nacisków ze strony polityków

²² *Ibidem*.

²³ Указ Президента України „Про Концепцію державної мовної політики”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010/ed20190425#Text> (dostęp: 8.10.2022).

²⁴ R. Czachor, *Sądownictwo konstytucyjne na Białorusi, Ukrainie i Mołdawii. Studium ustrojowo-porównawcze*, „Zeszyty Naukowe UJW. Studia z Nauk Społecznych” 2018, nr 11, s. 23–36.

²⁵ Закон України „Про Конституційний Суд України”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19/ed20170713#Text> (dostęp: 8.10.2022).

i wykazywał dużą uległość, głównie wobec Prezydenta Ukrainy w okresach jego konfrontacji z większością parlamentarną²⁶.

Od utworzenia Sądu Konstytucyjnego zmieniał się katalog podmiotów uprawnionych do wnioskowania o wszczęcie przezeń postępowania oraz zakres kompetencji samego sądu. Największa reforma w tym zakresie odbyła się w 2016 roku, kiedy to nastąpiła nowelizacja Konstytucji i przyjęcie 13 lipca 2017 roku nowej ustawy O Sądzie Konstytucyjnym Ukrainy, w wyniku tego prawa występowania do Sądu Konstytucyjnego całkowicie pozbawiono jednostki samorządu terytorialnego. Jednocześnie Gabinet Ministrów oraz osoby fizyczne pozbawiono prawa wnioskowania o wykładnię norm Konstytucji, a Sąd Konstytucyjny całkowicie utracił prawo dokonywania wykładni ustawodawstwa zwykłego. Podobnie jak we wcześniejszym stanie prawnym wnioski o kontrolę konstytucyjności ustaw mogą składać: Prezydent Ukrainy, grupa minimum 11 parlamentarzystów, Sąd Najwyższy Ukrainy, Rzecznik Praw Człowieka, parlament Autonomicznej Republiki Krym i osoby fizyczne. Ta możliwość była też wykorzystywana przez deputowanych Rady Najwyższej reprezentujących różne partie w celu osiągnięcia zmian w polityce językowej państwa. W dalszej części artykułu omówiono wybrane przypadki takich sytuacji, aby ocenić postawę Sądu Konstytucyjnego w kwestii głównie politycznie umotywowanych skarg na niekonstytucyjność ustawodawstwa językowego.

Wnioski o kontrolę konstytucyjności ustaw i wykładnię przepisów dotyczących kwestii językowej były składane przez deputowanych partii politycznych reprezentujących odmienne wizje statusu języka ukraińskiego i rosyjskiego — przedstawiciele zarówno ukraińskich ugrupowań narodowych: Ruchu Narodowego, Naszej Ukrainy, Ojczyzny (Batkiwszczyny), jak i lokowanych na politycznych antypodach — wspomnianych wcześniej — Partii Regionów i Komunistycznej Partii Ukrainy.

Pierwsze z istotnych orzeczeń Sądu Konstytucyjnego było związane z wnioskiem grupy 51 deputowanych z 1999 roku odnośnie do wykładni art. 10 Konstytucji²⁷ w kontekście obligatoryjności posługiwania się językiem państwowym przez organy władzy publicznej i w oświacie oraz „świadomego ignorowania” przez nie tego obowiązku.

Sąd w orzeczeniu z 14 grudnia 1999 roku stwierdził, że język ukraiński jest „częścią składową szerszego pojęcia ładu konstytucyjnego”, i orzekł, że organy władzy państwowej winny posługiwać się językiem państwowym, organy samorządu terytorialnego mogą posługiwać się również językiem rosyjskim lub innymi językami mniejszości narodowych; w szkołach publicznych kształcenie powinno się odbywać w języku państwowym, aczkolwiek mogą być też używane języki mniejszości

²⁶ K. Wolczuk, *The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation*, Budapest 2002; A. Nekoliak, V. Pettai, *Navigating Ethnopolitical Disputes: Ukraine's Constitutional Court in the Tug-of-War over Language*, [w:] *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict. The Case of Ukraine*, red. H. Shelest, M. Rabinovych, Cham 2020, s. 55.

²⁷ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народно-го депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99/ed20190425#Text> (dostęp: 8.10.2022).

narodowych, co wynika z zobowiązań międzynarodowych (w tym konwencji Rady Europy dotyczącej ochrony mniejszości narodowych z 1995 roku) oraz przepisu art. 11 Konstytucji Ukrainy²⁸. Tym samym Sąd Konstytucyjny przyjął umiarkowaną pozycję, uznając w istocie istniejącą praktykę za zgodną z Konstytucją.

W 2002 roku parlamentarzyści Komunistycznej Partii Ukrainy podjęli inicjatywę nowelizacji art. 38 Konstytucji w postaci nadania językowi rosyjskiemu statusu „języka oficjalnego” i zrównania jego faktycznego statusu z językiem państwowym, przekształcając tenże przepis do postaci: „prawa do używania języka ukraińskiego jako państwowego i języka rosyjskiego jako oficjalnego w zarządzaniu sprawami publicznymi przez jednostki samorządu terytorialnego”.

Sąd Konstytucyjny uchwałą z 6 maja 2004 uchylił się od rozpatrywania materialnej strony propozycji, poprzestając na stwierdzeniu uchybień formalnych²⁹. Stwierdził bowiem, że zgodnie z art. 156 Konstytucji wszystkie zmiany ustawy zasadniczej dotyczące podstaw ustroju państwa — a za taką uznano ewentualne wprowadzenie „języka oficjalnego” — powinny być poparte przez minimum dwie trzecie składu Rady Najwyższej, to jest minimum 300 deputowanych, podczas gdy omawiany wniosek złożyło 165 parlamentarzystów.

Kolejny istotny dla omawianej kwestii wniosek został skierowany do Sądu Konstytucyjnego przez deputowanych parlamentu w 2003 roku. Wnioskowali oni o stwierdzenie niekonstytucyjności art. 14 ustawy O językach USRR z 1989 roku, na podstawie której wydawane były dwujęzyczne (w języku państwowym i rosyjskim) dokumenty potwierdzające tożsamość oraz używane przez organy władzy publicznej dwujęzyczne pieczęcie. W tym celu parlamentarzyści powoływali się na stanowisko Sądu Konstytucyjnego wyrażone w orzeczeniu z 14 grudnia 1999 roku, że wyłącznie język ukraiński ma status języka państwowego.

Rozpatrując tę sprawę, w uchwale z 3 kwietnia 2003 roku Sąd Konstytucyjny stwierdził, że status języka państwowego określa art. 10 ust. 5 Konstytucji, a zakres użycia innych języków — art. 92 ust. 4, który zawiera delegację ustawową³⁰. Uchylił się on tym samym od orzekania w przedmiotowej kwestii, uznając, że obowiązkiem parlamentu było doprecyzowanie norm ustawowych. Tym samym kolejny raz Sąd Konstytucyjny przyjął pozycję minimalistyczną, ograniczającą się do uznania *status quo*.

W 2004 roku parlament Autonomicznej Republiki Krym zaskarżył przepis art. 7 nowo przyjętego kodeksu postępowania cywilnego Ukrainy, który statuował język państwowy jako jedyny język procedury. Jednocześnie skargę złożyła Komunistyczna Partia Ukrainy w odniesieniu do analogicznego przepisu kodeksu postępowania

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі про надання висновку щодо відповідності статтям 157 і 158 Конституції України законопроекту „Про внесення змін до статті 38 Конституції України”, поданого до Верховної Ради України 165 народними депутатами України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v044u710-04#Text> (dostęp: 8.10.2022).

³⁰ Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 10, статті 14 Закону Української РСР „Про мови в Українській РСР”, пункту 4 Положення про паспорт громадянина України, абзаців п'ятого, сьомого, дев'ятого, десятого, одинадцятого Опису паспорта громадянина України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v024u710-03#Text> (dostęp: 8.10.2022).

administracyjnego. Skarżący powołali się na art. 22 Konstytucji Ukrainy, który zakazuje umniejszania posiadanych przez jednostkę praw i wolności, natomiast Autonomiczna Republika Krym przywołała również swoją ustawę zasadniczą, stanowiącą, że język rosyjski może być używany w sferze publicznej jako język większości jej mieszkańców.

Sąd Konstytucyjny w orzeczeniu z 22 kwietnia 2008 roku³¹ stanął na stanowisku, że zaskarżane przepisy nie ograniczają dostępu jednostek do sądu ani nie uszczuplają ich praw. Sytuacja prawna w ocenie sądu się nie zmieniła, strony zaś nadal mogły się posługiwać językiem rosyjskim w postępowaniach sądowych. Odnosnie do Autonomicznej Republiki Krym podkreślono, że jest ona częścią unitarnej Ukrainy, a zatem procedura cywilna i administracyjna polega regulacjom powszechnie obowiązującym. Sąd wyraził także bardziej ogólne i istotne stanowisko, zgodnie z którym „status języka ukraińskiego jako państwowego jest elementem składowym ładu konstytucyjnego państwa na równi z jego terytorium, stolicą, symbolami państwowymi” (pkt 5.1). Orzeczenie to było istotnym krokiem ku wzmocnieniu pozycji języka państwowego w sferze publicznej.

Problem bilingwizmu w ukraińskiej judykaturze powrócił w 2010 roku w związku z przyjęciem ustawy O systemie sądownictwa i statusie sędziów³². Parlamentarzyści reprezentujący partię Ojczyzna wnioskowali wówczas o uznanie za niekonstytucyjny art. 12 wymienionej ustawy, umożliwiający używanie języków regionalnych i mniejszościowych w postępowaniach sądowych na całym terytorium Ukrainy i określenie katalogu jednostek administracyjno-terytorialnych, w których byłoby to dopuszczalne.

Sąd Konstytucyjny w orzeczeniu z 13 grudnia 2011 roku nie zgodził się z argumentacją strony skarżącej, uznając, że „w niektórych okolicznościach realizacja prawa do sprawiedliwości może się opierać na gwarancji używania języka rosyjskiego lub innego mniejszościowego”³³.

Jak wcześniej wskazano, uchwalona w okresie rządów Janukowycza i Partii Regionów ustawa O zasadach państwowej polityki językowej obowiązywała do orzeczenia Sądu Konstytucyjnego Ukrainy z 28 lutego 2018 roku³⁴. Skarżący, deputowani Swobody, uzasadniali, że ustawa ta jest sprzeczna z art. 10 Konstytucji, a nadto wad-

³¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України та за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 15 Кодексу адміністративного судочинства України, статті 7 Цивільного процесуального кодексу України (справа про мову судочинства), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-08#Text> (dostęp: 8.10.2022).

³² Закон України „Про судоустрій і статус суддів”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/ed20160602> (dostęp: 8.10.2022).

³³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України „Про судоустрій і статус суддів”, Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-11#Text> (dostęp: 8.10.2022).

³⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України „Про засади державної мовної політики”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text> (dostęp: 8.10.2022).

liwa była procedura jej przyjęcia, albowiem zgodnie z art. 84 ustawy zasadniczej deputowani Rady Najwyższej muszą głosować osobiście.

Po zbadaniu materiału dowodowego z dnia uchwalenia ustawy Sąd Konstytucyjny potwierdził wadliwość procedury głosowania w postaci oddawania głosów przez niektórych deputowanych w imieniu innych członków izby. Wobec tego ustawa została uznana za niekonstytucyjną w całości, Sąd Konstytucyjny zaś nie musiał podejmować się rozpatrywania zarzutów materialnych. Orzeczenie to miało istotne znaczenie dla procesu ukrainizacji przestrzeni publicznej, ponieważ wskazana ustawa była postrzegana jako akt petryfikujący bilingwizm, a zarazem przejaw polityki językowej ówczesnej prorosyjskiej władzy.

Na fali przemian po Euromajdanie Rada Najwyższa przyjęła w 2017 roku nową ustawę O oświacie, która między innymi znacząco ograniczała możliwość edukacji w językach innych niż państwowy. Języki inne niż ukraiński mogły być używane w szkolnictwie podstawowym, podczas gdy na wyższych szczeblach edukacji można było się posługiwać nimi wyłącznie do nauczania języka i historii danej mniejszości narodowej. Stypulacje te stały się przedmiotem skargi grupy parlamentarzystów Bloku Opozycyjnego, twierdzących, że łamią one konstytucyjne prawo do nauki oraz prawo do tożsamości językowej, gwarantowane w art. 11 Konstytucji i Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych, do której Ukraina przystąpiła w 1997 roku, a także wielu innych normach ustawy zasadniczej.

Sąd Konstytucyjny w wyroku z 16 lipca 2019 roku odrzucił skargę, stwierdzając, że „państwo musi uczestniczyć w rozwoju i funkcjonowaniu języka ukraińskiego”, który ma rolę „państwowotwórczą”, a ukrainizacja szkolnictwa wynika z normy art. 10 ustawy zasadniczej i państwowego statusu tegoż języka. Podniesiono, że zachowana jest właściwa relacja między nauczaniem i stosowaniem języka państwowego oraz prawem do korzystania i rozwoju języków mniejszości narodowych. Istniejące mechanizmy prawne ochrony języków mniejszości narodowych oceniono jako właściwe, w związku z tym zaskarżone przepisy ustawy O oświacie dotyczące zakresu nauczania w języku państwowym nie zostały uznane za niekonstytucyjne.

Ostatnim z orzeczeń Sądu Konstytucyjnego w przedmiotowej kwestii, do którego należy się odnieść, jest wyrok z 14 lipca 2021 roku³⁵, rozpatrujący na wniosek grupy parlamentarzystów konstytucyjność przepisów ustawy O zapewnieniu funkcjonowania języka ukraińskiego jako państwowego. Wnioskodawca twierdził, że poszczególne przepisy tej ustawy „oznaczają faktyczną dyskryminację obywateli rosyjskojęzycznych, co stoi w sprzeczności z art. 10 i 11 Konstytucji”.

Sąd odrzucił wniosek w pełni, uznając ustawę za zgodną z Konstytucją. W orzeczeniu podkreślono, że państwowy status języka ukraińskiego jest wartością konstytucyjną, służy integracji społeczeństwa, zapewnia jedność polityczną i skuteczne działanie organów władzy publicznej. Podniesiono zwłaszcza, że:

³⁵ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України „Про забезпечення функціонування української мови як державної”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text> (dostęp: 8.10.2022).

język ukraiński jest nieoddzielnym atrybutem państwowości ukraińskiej, chroniącym historyczną spadkobierczość od czasów Rusi Kijowskiej. Kwestia językowa zawsze była obecna w narodowo-kulturowej i politycznej walce Ukraińców o własne państwo. [...] Jako główny czynnik i przejaw tożsamości narodu ukraińskiego, który od wieków zamieszkuje swoje pierwotne terytorium i stanowi absolutną większość ludności Ukrainy, język ukraiński, dzięki jego narodotwórczej istocie, jest podstawowym systemotwórczym składnikiem ukraińskiej państwowości i jej podstawą. Jako język autochtonicznego, najliczniejszego i tytularnego etosu ma on status jedyne go języka państwowego Ukrainy, co odpowiada praktyce ogólnoświatowej. Zagrożenie języka ukraińskiego jest równoznaczne z zagrożeniem narodowego bezpieczeństwa Ukrainy, albowiem język to swego rodzaju kod narodu, a nie tylko narzędzie komunikacji³⁶.

W orzeczeniu tym po raz pierwszy Sąd Konstytucyjny użył tak stanowczej i jednoznacznej argumentacji, odwołującej się do wątków historycznych i tożsamościowych, w celu potwierdzenia wyłącznego prawa języka ukraińskiego do funkcjonowania w obrocie publicznym.

Wnioski

Z przedstawionej w artykule analizy wynika, że upolitycznienie kwestii językowej w dużym stopniu determinowało prawne regulacje co do statusu języków ukraińskiego i rosyjskiego w okresie funkcjonowania niepodległej Ukrainy. Początkowo obowiązywało ustawodawstwo dotyczące języka pochodzące z okresu radzieckiego. Kolejne ustawy przyjęto w 2012 i 2019 roku.

W świetle zaprezentowanych ustaleń można stwierdzić, że po 1991 roku ustawodawstwo językowe ewoluowało w kierunku wzmocnienia pozycji języka ukraińskiego i jego roli jako jedyne go języka używanego w sferze publicznej. Dynamika tego procesu była różna: początkowo utrzymywano *status quo* odnośnie do rzeczywistego bilingwizmu w sferze publicznej, a następnie stopniowo dążono do monolingwizmu. Trend ten odzwierciedlały ustawy z 2012 i obecnie obowiązująca z 2019 roku. Za nieszkodzącą pozycję języka ukraińskiego należy uznać ustawę z 2012 roku, przyjętą przez Radę Najwyższą w okresie rządów Janukowycza i Partii Regionów, która była krytykowana przez ukraińskie środowiska narodowe. Natomiast aktualnie obowiązujący akt jest obszernym dokumentem, który integruje przepisy wcześniej zawarte w innych ustawach, między innymi w kwestii języka programów radiowych i telewizyjnych.

Zbliżoną ewolucję po 1991 roku w omawianej materii przeszło orzecznictwo Sądu Konstytucyjnego Ukrainy. Niejednokrotnie — głównie na wniosek deputowanych reprezentujących poszczególne partie Rady Najwyższej — sąd był zobligowany do zajmowania stanowiska w kwestii dopuszczalności używania innych języków niż ukraiński (chodziło przede wszystkim o język rosyjski) w sferze publicznej. Sąd Konstytucyjny, najprawdopodobniej chcąc uniknąć zaangażowania w spory pozaprawne, mające *par excellence* charakter polityczny, przyjmował stanowisko umiarkowane, skupiając się niejednokrotnie na formalnych, a nie materialnych aspektach

³⁶ *Ibidem*.

oprotestowywanych aktów prawnych. Bardziej stanowczą i aktywną postawę Sąd Konstytucyjny przyjął po 2014 roku i Euromajdanie. Jego stanowisko w kwestii statusu języka państwowego było wówczas jednoznaczne, argumentacja zaś nie tylko oparta na formalnej analizie zgodności zaskarżanych przepisów z Konstytucją, lecz także wsparta aksjologicznie.

Bibliografia

Opracowania

- Czachor R., *Sądownictwo konstytucyjne na Białorusi, Ukrainie i Mołdawii. Studium ustrojowo-porównawcze*, „Zeszyty Naukowe UJW. Studia z Nauk Społecznych” 2018, nr 11.
- Małkiewicz A., Perehuda J., *Polityka językowa Ukrainy*, „Chorzowskie Studia Polityczne” 2015, nr 10.
- Nekoliak A., Pettai V., *Navigating Ethnopolitical Disputes: Ukraine’s Constitutional Court in the Tug-of-War over Language*, [w:] *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict; The Case of Ukraine*, red. H. Shelest, M. Rabinovych, Cham 2020.
- Olszański T.A., *Ukraińcy nie gęsi... Ustawa o języku państwowym Ukrainy*, „Komentarze OSW” 2019, nr 304.
- Riabczuk M., *Dwie Ukrainy*, przeł. K. Kotyńska et al., Wrocław 2004.
- Wolczuk K., *The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation*, Budapest 2002.

Konstytucja Ukrainy, przeł. E. Toczek, A. Kubik, Warszawa 2014.

Декларація про державний суверенітет України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.

Закон „Про мови в Українській РСР”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11/ed20030401#Text>.

Закон „Про мови в Українській РСР” (перша редакція), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11/ed19891028#Text>.

Закон України „Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2054-19#Text>.

Закон України „Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1421-19#Text>.

Закон України „Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо охорони інтелектуальної власності”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/95-%D0%B2%D1%80/ed19950411#Text>.

Закон України „Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2480-12/ed19951210#Text>.

Закон України „Про забезпечення функціонування української мови як державної”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19/ed20190425#Text>.

Закон України „Про засади державної мовної політики”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/ed20120703>.

Закон України „Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8303-11/ed19891027#Text>.

Закон України „Про Конституційний Суд України”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19/ed20170713#Text>.

Закон України „Про національні меншини в Україні”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12/ed19920625#Text>.

Закон України „Про освіту”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/ed20170905#Text>.

Закон України „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15/ed20120703#Text>.

Закон України „Про судоустрій і статус суддів”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/ed20160602>.

Конституція (Основний Закон) України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19960628#Text>.

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420#Text>.

Постанова Верховної Ради Української РСР „Про проголошення незалежності України”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>.

Указ Президента України „Про Концепцію державної мовної політики”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010/ed20190425#Text>.

Orzecznictwo i uchwały Sаdu Конституційного України

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України та за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 15 Кодексу адміністративного судочинства України, статті 7 Цивільного процесуального кодексу України (справа про мову судочинства), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-08#Text>.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України „Про судоустрій і статус суддів”, Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-11#Text>.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України „Про засади державної мовної політики”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text>.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України „Про забезпечення функціонування української мови як державної”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99/ed20190425#Text>.

Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі про надання висновку щодо відповідності статтям 157 і 158 Конституції України законопроекту „Про внесення змін до статті 38 Конституції України”, поданого до Верховної Ради України 165 народними депутатами України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v044u710-04#Text>.

Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 10, статті 14 Закону Української РСР „Про мови в Українській РСР”, пункту 4 Положення про паспорт громадянина України, абзаців п'ятого, сьомого, дев'ятого, десятого, одинадцятого Опису паспорта громадянина України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v024u710-03#Text>.

Рафал Чахор

Краківська академія ім. А. Фрича Моджевського

Еволюція законодавства та правосуддя Конституційного Суду України у справі державної мови

Анотація

Мовне питання стало однією з ключових проблем суспільного життя України після проголошення нею незалежності у 1991 році. Мовна проблема також, безсумнівно, була одним із факторів, що робили українську політичну сцену більш динамічною. Національні партії виступали за визнання української мови єдиною державною і таким чином за поступове витіснення російської мови з публічного простору. Комуністична партія та інші політичні групи, які були пов'язані особистими та діловими зв'язками з Росією, прагнули до підвищення статусу російської мови, і відповідно, щоб Україна стала двомовною державою, а навіть ще й з фактичним домінуючим становищем російської мови.

Метою цієї статті є ретроспективний погляд на еволюцію правового регулювання статусу державної мови України починаючи від 1991 року та найважливіші рішення Конституційного Суду України щодо цього питання. Досі це питання не було предметом ґрунтовного зацікавлення із боку польської правової доктрини.

Основною тезою статті є твердження про те, що хоча законодавство та судочинство України після здобуття незалежності в принципі виступало за єдиномовність, воно не було таким твердим і послідовним у цьому питанні, як, наприклад, країни Балтії (Литва, Латвія, Естонія). Зміна підходів і послідовне прагнення утвердити домінування української мови в публічному просторі пов'язується тільки-но з т. зв. Євромайдану («Революції Гідності») 2014 року. У статті також зазначено, що законодавство поступово і послідовно спрямовувалось в бік ліквідації двомовності в публічній сфері, зокрема також в освіті та ЗМІ. Найважливіший крок у цій сфері було зроблено з ухваленням нового закону про державну мову в Україні в 2019 році. Цей закон комплексно регулює мовне питання, надаючи їй статус єдиної мови в адміністративному вжитку та публічному спілкуванні. Подібним чином змінювалася позиція Конституційного Суду України. Якщо в перші два десятиліття незалежної України він займав помірковану позицію, уникаючи чіткого вирішення мовних питань, то з другого десятиліття XXI століття він однозначно наголошував на важливості української мови як державної для утвердження української національної держави.

Ключові слова

конституційне право України; конституційне судочинство України; мовна політика України; мова як предмет правового регулювання

Edyta Włodarczyk-Czech
ORCID: 0000-0003-2268-1268
Uniwersytet Wrocławski
edyta.wlodarczyk@uwr.edu.pl

„Uprzejmie donoszę” — metody pracy tajnych informatorów wobec kleru katolickiego w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na terenie Dolnego Śląska

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.5>

“I kindly inform you” — or methods of work of secret informers towards the Catholic clergy in Lower Silesia during the period of the Polish People’s Republic

Abstract

Among all the organisations operating in the Polish People’s Republic, religious associations — which were guided by a doctrine completely different from the Marxist-Leninist thought propagated at the time — were particularly important for the communists. Hence, the Catholic Church, as the largest church in Poland, was of interest to the Security Service throughout the entire period of the Polish People’s Republic.

The aim of this article is to present one of the forms of surveillance of the Catholic Church as an institution and of specific ecclesiastical or monastic establishments, as well as specific individuals. This form consists of building a network of secret collaborators responsible for obtaining information and passing it on directly to officers of the Security Service (the Security Department).

The acquisition of secret collaborators involved several stages, namely: selection, preparation (the creation of a psychological profile, determination of the basis for recruitment, preparation of a recruitment plan), contact with the candidate and recruitment.

Candidates for secret collaboration were selected based on available materials on their compromising moral deeds, statements hostile to communist authorities and/or the USSR. In addition, attention was paid to the candidate's negative personality traits (e.g. pride, greed, excessive ego) and “material interests.”

The article uses archival documents of the Institute of National Remembrance (Branch in Wrocław) and the archival documents of the Institute of National Remembrance (Branch Office for Sharing and Archiving Document in Warsaw). Additionally, the author analysed and used many scholarly publications on this subject.

Keywords

agents, clergy, surveillance, Catholic Church, Polish People's Republic, Security Service, secret collaborators, monks, religious orders

Wstęp

W okresie PRL-u Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (dalej: MBP) oraz Służba Bezpieczeństwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dalej: SB MSW) szukały sposobów na rozpracowanie Kościoła katolickiego od środka¹. Jednym z nich było

¹ „Wywiad cywilny PRL powstał równoległe z organami Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. W jego ramach zadanie to spełniał Wydział Wywiadu, następnie Wydział II Samodzielny, a od 1947 r. Departament VII MBP. Działania operacyjne podejmowane przez wywiad w tym okresie opierały się na ramowych wytycznych zawartych w »Instrukcji (tymczasowej) o pozyskaniu, pracy i ewidencji agenturalno-informacyjnej sieci«. Odnosił się do tego bezpośredni rozdział II instrukcji — »Dobór i werbowanie do pracy wywiadowczej za granicą«, a pozostałe rozdziały miały zastosowanie odpowiednio do zadań wywiadowczych. [...] Sporym postępowaniem w stosunku do tego dokumentu była obszerna »Instrukcja Nr 012/53 o pracy aparatu bezpieczeństwa z siecią agenturalną« wprowadzona rozkazem nr 025/53 MBP »o pracy aparatu bezpieczeństwa publicznego z siecią agenturalną«. [...] Wytyczne przywołanej instrukcji były podstawą do opracowania przez kierownictwo Departamentu VII MBP odrębnych, właściwych temu pionowi normatywów regulujących zakresy i metody pracy wywiadu. Praktyka ta została przejęta także przez kierownictwo Departamentu I MSW. Kolejne instrukcje o pracy operacyjnej SB, wydawane aż do 1972 r., odnosiły się jedynie w ogólnych zarysach do zadań realizowanych przez wywiad cywilny. Przykładem tego jest zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych nr 01021/60 z 2 lipca 1960 r., wprowadzające Instrukcję Nr 03/60 »o podstawowych środkach i formach pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa«. Instrukcja ta przewidywała nowe kategorie agentury SB: tajnych współpracowników oraz pomoc obywatelską. Natomiast Instrukcja Nr 01/62 o »kategoriach spraw operacyjnych, dokumentacji operacyjnej i ewidencji operacyjnej w Samodzielnych Grupach Specjalnych I KW/MO«, wydana przez dyrektora Departamentu I MSW płk. Henryka Sokolaka 10 sierpnia 1962 r., odwołująca się bezpośrednio do Instrukcji 01/62, zawierała odmienny katalog »zadań operacyjno-wywiadowczych«, obejmujący osobowe źródła informacji, rodzaje spraw operacyjnych czy miejsca spotkań. [...] Dekada lat siedemdziesiątych [...] to również czas najważniejszej kodyfikacji zagadnień dotyczących metodologii pracy operacyjnej, wynikającej z ponad dwudziestopięcioletnich doświadczeń UB/SB. Zarządzeniem Nr 006/70 Ministra Spraw Wewnętrznych z 1 lutego 1970 r. wprowadzono »Instrukcję o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych«. Istotnym *novum* w tym obowiązującym aż do 1989 r. zarządzeniu było wyraźne podkreślenie, że »Zadania i formy pracy Departamentu I oraz zasady, zakres i tryb współdziałania z tym Departamentem jednostek organizacyjnych resortu spraw wewnętrznych określają odrębne przepisy«. [...] Pierwszym efektem tego podejścia było »Zarządzenie Nr 0045/70 Ministra Spraw Wewnętrznych z 17 maja 1970 r. w sprawie zakresu pracy oraz regulaminu

pozyskiwanie duchownych do tajnej współpracy, czyli werbunek², w szerszym znaczeniu oznaczający cały proces związany z zaangażowaniem danej osoby do tajnej współpracy, co obejmowało dobór kandydata na tajnego współpracownika, jego „opracowanie” oraz przeprowadzenie „pozyskania właściwego” („rozmowy werbunkowej”). Natomiast w znaczeniu wąskim „werbunek” odnosił się do samej rozmowy, w której trakcie „pozyskiwano” daną osobę do „współpracy”³. Należy przy tym zaznaczyć, że antywyznaniowa polityka państwa skutecznie zniechęcała osoby duchowne do nieoficjalnych kontaktów z przedstawicielami SB (UB)⁴. Co więcej, już w seminarium duchownym ostrzegano przyszłych kapłanów przed działaniami bezpieki. Dlatego też w wypadku duchowieństwa metodą werbunku było stopniowe, powolne wciąganie do współpracy, połączone z przekonywaniem duchownego, że swą działalnością w istocie nie wyrządza żadnej szkody Kościołowi.

Rozpracowanie i utrudnianie działalności biskupów, księży diecezjalnych i zakonnych oraz zakonnic było dla ówczesnej władzy wyzwaniem wymagającym skrupulatności i precyzyjności. Zbieranie informacji i dezintegracja wiązały się z koniecznością

organizacyjnego Departamentu I Ministerstwa Spraw Wewnętrznych«. Dokument ten, po raz pierwszy kompleksowo normujący zadania wywiadu cywilnego i jego organizację, nakazywał kierowanie się we współpracy i nadzorze nad sprawami operacyjnymi — będącymi w zainteresowaniu wywiadu, a realizowanymi przez inne jednostki MSW — wytycznymi wynikającymi z zarządzenia Nr 006/70, wyraźnie bowiem określał, że »Departament I MSW jest jedyną jednostką w systemie służby bezpieczeństwa upoważnioną do organizowania wywiadu za granicą«. Zapis ten uświadamia, że departament I MSW był jednostką Służby Bezpieczeństwa, a nie wydziałem pionem w ramach MSW. [...] Wydane 6 maja 1972 r. zarządzenie Nr 0041/72 Ministra Spraw Wewnętrznych wprowadziło do użytku służbowego »Instrukcję o pracy wywiadowczej Departamentu I MSW«. Regulowała ona najważniejsze aspekty pracy wywiadu, odpowiednio je definiowała i systematyzowała. Jej kompleksowość spowodowała, że obowiązywała do końca lat osiemdziesiątych” — P. Piotrowski, *Specyfika pracy operacyjnej wywiadu PRL*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2007, nr 5–6 (76–77), s. 89–91; zob. T. Ruzikowski, *Instrukcja o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych*, [w:] *Instrukcje pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa (1945–1989). Materiały pomocnicze Biura Edukacji Publicznej IPN*, oprac. T. Ruzikowski, Warszawa 2004, s. 127 n.

² „Zakres represji po raz pierwszy zastosowanych wobec duchowieństwa na szeroką skalę wiosną 1949 r. obejmował całą gamę działań, od inwigilacji, przez perlustrację korespondencji, po szantaż, wzywanie na uciążliwe rozmowy, aresztowanie i przygotowywanie aktu oskarżenia. Począwszy od końca lat czterdziestych, resort wprowadził także do swego katalogu działania dezinformacyjne i dezintegracyjne” — A. Grześkowiak, *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, Lublin 2004, s. 106.

³ F. Musiał, *Metoda stopniowego werbunku duchownych (z podręczników SB)*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2007, nr 4 (75), s. 66.

⁴ „W PRL funkcjonowały następujące instytucje państwowe zaliczane do cywilnego i wojskowego aparatu represji: 1. Resort Bezpieczeństwa Publicznego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (1944); 2. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (1945–1954); 3. Komitet do spraw Bezpieczeństwa Publicznego (1954–1956); 4. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (od 1954 r.) i Służba Bezpieczeństwa MSW (1956–1990); 5. Milicja Obywatelska (1944–1990); 6. Informacja Wojska Polskiego (1943–1957); 7. Wojskowa Służba Wewnętrzna (1957–1990); 8. Zarząd Wojskowej Służby Wewnętrznej jednostek wojskowych MSW (1957–1990); 9. Zwiad Wojska Ochrony Pogranicza (1945–1991); 10. Zarząd II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (1945–1990); 11. Organa »wymiaru sprawiedliwości«; 12. Więzienia i obozy pracy” — W. Frazik, B. Kopka, G. Majchrzak, *Dzieje aparatu represji w Polsce Ludowej (1944–1989). Stan badań*, [w:] *Wokół teczek bezpieki — zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006, s. 64.

zbudowania możliwie obszernej i bogatej bazy danych o ludziach Kościoła, którzy — jak wskazał Marek Lasota — „stawali się nie tylko autorytetami, ale także potencjalnymi liderami znaczących grup społecznych”⁵.

Zakładanie teczek ewidencyjno-operacyjnych i spraw operacyjnych, w tym montowanie agentury w Kościele katolickim, należało zatem do podstawowych zadań MBP w planie likwidacji wpływów religijnych. W zależności od oceny wartości rozwijającej się sytuacji sprawa „ewidencyjno-operacyjna” mogła przejść fazę „rozpracowania agenturalnego”⁶, wymagającą bardziej energicznego zastosowania środków w celu jak najszybszego zlikwidowania istniejącej już wrogiej działalności⁷. Przedmiotem obserwacji był wówczas zarówno „figurant”, jak i „obiekt”, co w wypadku Kościoła katolickiego oznaczało odpowiednio kapłana, parafię lub klasztor⁸.

Już w pierwszych latach po II wojnie światowej kandydaci na tajnych współpracowników musieli spełniać określone warunki zgodne z wytycznymi MBP wskazywanymi w broszurach szkoleniowych. Do cech pożądanых zaliczano między innymi dobry kontakt z rozpracowywanym środowiskiem i jego zaufanie, gwarancje zachowania tajemnicy czy też zaradność pozwalającą wykonywać powierzane im zadania. Ważne były również: powaga, opanowanie, spryt, spostrzegawczość oraz zdolność do zapamiętywania tych faktów, na których najbardziej zależało funkcjonariuszom bezpieczeństwa⁹.

Omawiając ten temat, należy także wspomnieć o nomenklaturze stosowanej przez ówczesną władzę. Do 1960 roku ogółem rozróżniano bowiem trzy rodzaje tajnych współpracowników — byli to agenci, informatorzy oraz rezydenci¹⁰. Po wskazanym

⁵ M. Lasota, *Przedmowa*, [w:] R. Dyrca et al., *Teczka Ewidencji Operacyjnej na Księdza. Teoria i praktyka pracy operacyjnej SB*, Kraków 2009, s. 15.

⁶ Instytut Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu (dalej: IPN Wr), sygn. 032/26, t. 2, Postanowienie o założeniuteczki obiektowej — zagadnieniowej przez zastępcę komendanta Służby Bezpieczeństwa Komendy Powiatowej Milicji Obywatelskiej kpt. Wekselberga Józefa z dnia 22 maja 1959 roku, k. 5: „Rozpatrzywszy materiały dot. zagadnienia reakcyjnego kleru katolickiego stwierdziłem, że na terenie pow. wrocławskiego w szeregu miejscowościach miały miejsce wrogie wystąpienia tego elementu, przy tym istnieje również szeroka baza dla takiej działalności. Reakcyjne elementy klerykalne są aktywne w kilku miejscowościach powiatu wrocławskiego. Reakcyjni księża w swej działalności opierają się o aktywność przykościelny. Notuje się również wypadki wykorzystywania ambony dla wrogich celów przez księży misjonarzy”.

⁷ IPN Wr, sygn. 032/68, Plan nasadzenia agentury z dnia 16 sierpnia 1952 roku zatwierdzony przez Szefa Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Kamiennej Górze w dniu 19 sierpnia 1952 roku, sporządzony dnia 18 sierpnia 1952 roku, k. 51.

⁸ Por. A. Grześkowiak, *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, s. 106. „Duchowieństwo Kościoła katolickiego, a także »aktyw świecki« — jak pisano w broszurach resortowych — zostali uznani już w marcu 1949 r. za element wywrotowy, który należy »otoczyć« specjalną opieką, czyli »siatką informacyjną«. Miało to ułatwić funkcjonariuszom V Departamentu skuteczność działań w sprawach »agenturalnej obserwacji figuranta« bądź jego »agenturalnego rozpracowania« — *ibidem*, s. 107.

⁹ T. Ruzikowski, *Tajni współpracownicy pionów operacyjnych aparatu bezpieczeństwa 1950–1984*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2, 2003, nr 1 (3), s. 113.

¹⁰ I. Mazanowska, *„Będą was prześladować z mego powodu”. Polityka władz państwowych wobec zakonów i zgromadzeń zakonnych diecezji chełmińskiej w latach 1956–1970*, Bydgoszcz-Gdańsk 2013, s. 101. Warto tutaj jeszcze wspomnieć, że najbardziej wartościową kategorią współpracowników był agent, którego rolą było rozpracowywanie osób oraz środowisk. Informator zajmował się obserwacją osób będących w zainteresowaniu SB (UB), rezydentem zaś nazywano tajnego współpracownika, który dys-

roku w nomenklaturze SB obowiązywała już tylko jedna kategoria, mianowicie „tajny współpracownik”, która obejmowała wszystkie wcześniejsze rodzaje współpracowników. Warto również zaznaczyć, że wobec trzech wymienionych kategorii używano nazwy „tajni współpracownicy” w znaczeniu osób tajnie współpracujących z SB (UB), choć w praktyce w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku tego określenia nie definiowano bezpośrednio¹¹. Jako samodzielna kategoria „tajny współpracownik”, według *Instrukcji o pracy operacyjnej* z 1970 roku, wprowadzonej zarządzeniem 006/70, to osoba „celowo pozyskana do współpracy ze Służbą Bezpieczeństwa i wykonująca zadania w zakresie zapobiegania, rozpoznania i wykrywania wrogiej działalności”¹². Instrukcja wśród kategorii osobowych źródeł informacji oprócz tajnego współpracownika wymieniała: kontakt operacyjny, kontakt służbowy, konsultanta, rezydenta, dysponenta lokalu kontaktowego oraz dysponenta punktu kontaktowego. Instrukcja ta obowiązywała do 1989 roku¹³.

Należy jeszcze zaznaczyć, że chociaż temat wykorzystywania przez bezpiekę duchownych świeckich i zakonnych jako tajnych współpracowników do pozyskiwania informacji na temat osób, placówek czy instytucji należących do Kościoła katolickiego był już wielokrotnie poruszany przez naukowców, na przykład Adama Dziuroka, Dariusza Iwaneczkę, Marka Lasotę, Łucję Marek, Filipa Musiała, Jana Szczepaniaka, Jolantę Tarnawską czy Mariusza Trąbę¹⁴, to jednak brakuje opracowania, które

ponował własną siatką informatorów obsługiwaną w imieniu oficera operacyjnego, gdy ten nie mógł czynić tego osobiście (na przykład w małym środowisku lokalnym, gdzie wszyscy się znali). Rezydent miał największe zaufanie organów bezpieczeństwa wśród wszystkich kategorii tajnych współpracowników, ponieważ musiał spełniać wymogi kadrowe pracownika bezpieczeństwa, a dodatkowo był werbowany tylko na podstawie uczuć patriotycznych.

¹¹ T. Ruzikowski, *Agenci*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 3 (50), s. 40.

¹² *Ibidem*; M. Truszczyński, *PRL a Kościół rzymskokatolicki. Mechanizmy władzy, sposoby represji. Studium wybranych przypadków z lat 1944–1989*, Szulborze Wielkie 2010, s. 412: „Agentura stanowi podstawowy oręż organów bezpieczeństwa publicznego w walce ze szpiegami wywiadów imperialistycznych, terrorystami, dywersantami i szkodnikami, uczestnikami reakcyjnych podziemnych organizacji i grup, rewizjonistami oraz innymi wrogami PRL. [...] Agenci i informatorzy są to osoby pozyskane do tajnej współpracy, posiadające takie cechy osobiste, zdolności i możliwości, które pozwalają organom bezpieczeństwa publicznego wykorzystywać je dla wykrywania i rozpracowywania agentury wywiadów kapitalistycznych, uczestników antyludowego podziemia oraz innych wrogich elementów [...]. Agent jest to najcenniejszy i najbardziej wykwalifikowany tajny współpracownik organów bezpieczeństwa, który z reguły posiada lub może uzyskać bezpośrednie dotarcie do osób prowadzących wrogą działalność oraz potrafi zdobyć ich zaufanie — zob. *Instrukcja 4/1955*, wydana przez Komitet do Spraw bezpieczeństwa Publicznego”.

¹³ T. Ruzikowski, *Instrukcja o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych*, s. 127 n.

¹⁴ Zob. Ł. Marek, *Psychologia werbunku kapłanów*, [w:] *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*, t. 3, red. M. Lasota, J. Szczepaniak, Kraków 2010, s. 81–98; F. Musiał, *Metoda stopniowego werbunku duchownych (z podręczników SB)*, s. 66–76; J. Szczepaniak, *Jak werbowano tajnych współpracowników (informatorów, agentów) spośród duchownych*, [w:] *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury*, t. 3, s. 57–79; D. Iwaneczko, J. Tarnawska, „Ksiądz z nami współpracuje, a my księdzu pomożemy”. *Stenogram werbunku księdza 4 grudnia 1978 r.*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 1, 2006, nr 3, s. 282–314; A. Dziurok, Ł. Marek, „Niewspółpracownicy” w sutannach. *Przyczynki na temat niepowodzeń w werbunku agentury wśród duchowieństwa*, „Znaki Nowych Czasów” 2007, nr 18, s. 13–24; Ł. Marek, M. Trąba, *Przypadek ks. Brunona Magotta. Studium źródłoznawcze dokumentacji kościelnej i akt aparatu bezpieczeństwa*, Katowice 2010.

omawiałyby tę kwestię z bezpośrednim odniesieniem do terenu Dolnego Śląska, będącego po II wojnie światowej terenem tak zwanych Ziem Odzyskanych/Zachodnich. Niniejszy artykuł z uwagi na swój charakter ma jedynie unaocznnić ten proceder na tych terenach i stać się przyczynkiem do dalszych, wnikliwszych, badań.

„Opracowanie” kandydata na tajnego współpracownika

W celu zwerbowania osoby typowanej na przyszłego tajnego współpracownika należało najpierw dokonać „opracowania kandydata”, mianowicie zdobyć możliwie najbardziej szczegółowe informacje o jego życiu prywatnym, zawodowym i społecznym. Badano wówczas również zdolności i inteligencję danej osoby, jej charakter, stosunek do siebie i innych ludzi, zainteresowania oraz temperament. Wszystkie te dane służyły właściwemu przygotowaniu się do rozmowy z kandydatem oraz pozwalały ustalić odpowiednie czynniki, którymi kierowała się taka osoba, by dzięki temu dopasować do nich skuteczną argumentację i środki nacisku.

Opisy sylwetek obserwowanych duchownych były nieraz nader szczegółowe, dzięki temu pozwalały ustalić, czy dany kandydat do werbunku w istocie się do niego nadaje. Na terenie Dolnego Śląska było tak chociażby w przypadku ks. Franciszka Sudoła z Oleśnicy, którego działalności pastoralnej bacznie się przyglądano:

Do Oleśnicy przybył w 1956 r. z Legnicy. W roku 1959 otrzymał stopień prałata, a ostatnio papież Jan XXIII mianował go Szambelanem papieskim. Po przybyciu na teren Oleśnicy wzmógł działalność przeciwstawiania się zarządzeniom władz oraz agitację do zbiórek publicznych. Podwładnych sobie księży nastawiał wrogo do posunięć Rządu i Partii¹⁵.

Efektem opracowania było uzyskanie wiedzy o dwóch rodzajach zagadnień:

1. możliwościach operacyjnych kandydata na tajnego współpracownika — aktualnych i potencjalnych;
2. cechach charakteru i osobowości kandydata na tajnego współpracownika. Ustalenie cech charakteru umożliwiało funkcjonariuszom SB stworzenie portretu psychologicznego, dzięki któremu realizowano trzy następujące cele:
 1. ustalenie, czy kandydat jest zdolny do realizacji zadań, jakie będą mu zlecane;
 2. ustalenie, w jaki sposób najskuteczniej będzie można go skłonić lub zmusić do podjęcia „współpracy”;
 3. ustalenie, w jaki sposób będzie trzeba na niego oddziaływać w toku „współpracy”, by był lojalny wobec resortu bezpieczeństwa¹⁶.

W ten sposób funkcjonariusze SB oprócz wskazanych wcześniej cech osobowościowych starali się poznać motywy kierujące działaniami takich osób (tak zwane siły napędowe).

¹⁵ Instytut Pamięci Narodowej Oddziałowe Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów w Warszawie (dalej: IPN BU), sygn. 01283/685/Jacket, pismo dotyczące Dekanatu Oleśnica, k. 268–269.

¹⁶ F. Musiał, *Metoda stopniowego werbunku duchownych (z podręczników SB)*, s. 66–67.

Dla przykładu typowany do werbunku w 1958 roku był ks. Jan Tomczyk z zakonu oo. franciszkanów z parafii Kowary. SB w Jeleniej Górze zainteresowała się nim ze względu na jego powiązania z Rzymem. Ponadto ustalono, że materiały zebrane na jego temat w poprzednich latach świadczyły o jego wrogim stosunku do PRL:

W listach pisanych do Rzymu szkaluje ustrój i rząd. [...] Z materiałów wynika, że ks. T.[omczyk] jest księdzem wpływowym (kontakt z Rzymem), trzeba więc szukać kompr.[omitujących] materiałów, aby można w przyszłości do niego podejść¹⁷.

Za słuszną uznano wówczas także perlustrację jego korespondencji, a listy o wrogiej treści miały być likwidowane i umiejętnie wykorzystywane przeciwko księdzu.

Jak wskazuje Filip Musiał¹⁸, funkcjonariusze SB w toku opracowania powinni zbierać informacje za pomocą kilku czynności. Najpierw należało sprawdzić ewidencję operacyjną w katalogach osobowych i innych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, by uzyskać pewność, że obserwowana osoba nie została już „zabezpieczona operacyjnie” przez inną część SB, co automatycznie blokowało dostęp do niej¹⁹. Następnie, gdy takim kandydatem nikt inny się nie interesował, należało przeprowadzić wywiady pod przykrywką (na przykład ankiet społecznych) z osobami bezpośrednio znającymi kandydata (członkowie rodziny, znajomi, sąsiedzi itp.). Takie wywiady prowadził albo bezpośrednio funkcjonariusz SB, albo tak zwane osobowe źródło informacji (osoba współpracująca już z SB). Ponadto dokonywano obserwacji bezpośredniej potencjalnego kandydata, kwerendy w materiałach oficjalnych i operacyjnych dotyczących kandydata oraz zapoznawano się z wytworami jego działalności. W uzasadnionych przypadkach dochodziło ponadto do osobistego zetknięcia z kandydatem albo pozyskiwano go do wykonywania doraźnych zadań operacyjnych (tak zwane testowanie kandydata)²⁰. Miało to służyć między innymi podjęciu decyzji o taktyce i podstawie werbunku. Ważny był tutaj odpowiedni dobór motywacji, co wymagało znacznej wiedzy o kandydacie i zindywidualizowanego dopasowania argumentów czy form nacisku²¹. Natomiast podstawa pozyskania była o tyle istotna, iż nie tylko miała skłonić kandydata do wyrażenia zgody na współpracę, ale jednocześnie była czynnikiem trwałej więzi tajnego współpracownika z SB.

Każda sprawa wszczynana przeciwko konkretnej osobie czy też placówce (parafii, zakonowi) otrzymywała kryptonim i była raportowana²². Taki raport składał się zazwyczaj z kilku elementów, mianowicie: tytułu (na przykład „raport o wszczęciu wstępno-

¹⁷ IPN Wr, sygn. 053/742, t. 1, Raport Służby Bezpieczeństwa w Jeleniej Górze z analizy pracy po zagadnieniu kleru z dnia 25 kwietnia 1958 roku, k. 7.

¹⁸ F. Musiał, *Metoda stopniowego werbunku duchownych (z podręczników SB)*, s. 66–67.

¹⁹ E. Zając, *Ślad pozostaje w aktach. Wybrane zagadnienia dotyczące funkcjonowania ewidencji operacyjnej w latach 1962–1989*, [w:] *Wokół teczek bezpieki*, s. 281–300.

²⁰ F. Musiał, *Metoda stopniowego werbunku duchownych (z podręczników SB)*, s. 67.

²¹ J. Marecki, *Zakony pod presją bezpieki. Aparat bezpieczeństwa wobec wspólnot zakonnych na terenie województwa krakowskiego 1944–1975*, Kraków 2009, s. 104.

²² IPN Wr, sygn. 037/86, Analiza planu przedsięwzięć operacyjnych do sprawy obiektowej kryptonim „Kruki” z dnia 25 stycznia 1977 roku, k. 9–10; IPN Wr, sygn. 037/34, Wniosek o zakończenie (zaniechanie) sprawy obiektowej kryptonim „Asyż” dotyczącej oo. Franciszkanów w Legnicy z dnia 12 października 1989 roku, k. 104–105.

-agencyjnego rozpracowania”), oceny posiadanych obecnie materiałów, charakterystyki dotychczas użytej agentury oraz planu operacyjnych przedsięwzięć²³.

Tego typu operacje przeprowadzano nie tylko w stosunku do duchowieństwa diecezjalnego. W zasięgu zainteresowań SB były także dolnośląskie zakony męskie oraz żeńskie. Dla przykładu w 1952 roku przygotowano plan przedsięwzięć operacyjnych „po linii” klasztoru Sióstr Benedyktyn w Krzeszowie. Składał się on z siedmiu punktów. W pierwszym z nich planowano w stosunku do wszystkich sióstr zakonnych przeprowadzenie wywiadu, opierając się na danych z MBP, by ustalić, czy w poprzednim miejscu zamieszkania każdej z zakonnice nie uzyskano ewentualnych materiałów kompromitujących, które obecnie mogłyby się przydać do pozyskania takiej zakonnicy na tajną współpracownicę. Następnie wszystkie osoby przebywające w klasztorze planowano zarejestrować w kartotece elementu podejrzanego na wypadek, gdyby znaleziono materiały kompromitujące. W kolejnym punkcie informator o pseudonimie Szarotka miał za zadanie uzyskać informacje na następujące tematy:

- a) [o] sytuacji wewnątrz klasztoru z uwzględnieniem ich struktury wewnętrznej — faktycznej działalności oraz co wpaja się w zakonnice na obecnym etapie przez kierownictwo zakonu, w jakiej formie, jaką rolę odgrywają i jaki wpływ mają zakonnice na siostry zakonne, w szczególności de Lutterotti,
- b) [o tym] komu bezpośrednio podlega zakon żeński, a komu męski i w jakiej formie utrzymywany jest kontakt z władzami zwierzchnimi,
- c) ustalenie, jaki istnieje kontakt z zagranicą i w jakiej formie, tzn. z kim i w jakim państwie oraz w jaki sposób,
- d) zebranie danych odnośnie do konkretnych faktów istniejącego antagonizmu wewnątrz zakonnic, faktycznej przyczyny i z kim one miały miejsce,
- e) ustalenie zakonnic, które są skłonne do wystąpienia z zakonu²⁴.

²³ IPN BU, sygn. 01283/1145/J, Raport o wszczęciu wstępno-agencyjnego rozpracowania sporządzony przez Naczelnika Wydziału XI Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy do Naczelnika Wydziału II Departamentu XI Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie z dnia 15 czerwca 1953 roku, k. 378–380: „Melduję, że przystąpiono do wstępno-agencyjnego rozpracowania sprawy pod krypt. »Ujście« na ks. Góreckiego Jana i niżej podane osoby utrzymujące kontakt z ks. G.[óreckim]. [...] II. Ocena dotychczas posiadanych materiałów. Na podstawie posiadanych danych agenturalnych dokumentów biura »B« doszliśmy do wniosku, iż w/w ksiądz prowadzi wrogą zakonspirowaną robotę, do czego służy mu utrzymujący szeroki wachlarz kontaktów z ludźmi zaufanymi, związanymi przeszłością, a obecnie zatrudnionymi na obiektach przemysłowych i innych państwowych stanowiskach. III. Charakterystyka dotychczas użytej agentury. W kontakcie z ks. G.[óreckim] jest inf.[ormator] ps. »AZ-I«, który informuje nas ogólnikowo o wypowiedziach ks. G.[óreckiego] i jego kontaktach na terenie miasta Bydgoszczy. Jak wynika z pracy infor. »AZ-I«, to nie ma on specjalnego zaufania, mimo że jest to b.[yły] wychowanek ks. G.[óreckiego], ponieważ w/w infor. przebywał w szpitalu dla umysłowo chorych, to też ks. G.[órecki] z uwagi na to jest ostrożny i odnosi się do niego z pewną rezerwą. IV. Plan operacyjnych przedsięwzięć. W celu rozpracowania działalności ks. G.[óreckiego] i pozostałych figurantów przechodzących w sprawie, planuje się wykonać następujące przedsięwzięcia operacyjne: 1) Porozumieć się z sekcją I-szą Wydz.[iału] V-go w celu wykorzystania infor., ps. »Sylwester« do rozpracowania charakteru kontaktów figuranta Sokołowskiego z WRN-owcami”.

²⁴ IPN Wr, sygn. 032/67, Plan przedsięwzięć operacyjnych po linii kleru Klasztoru Sióstr Benedyktyn w Krzeszowie opracowany przez Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego we Wrocławiu z dnia 29 lipca 1952 roku, k. 95–96.

W tej sprawie najbardziej interesowano się jednak księdzem de Lutterottim. Informator „Szarotka” miał między innymi ustalić, z kim ksiądz kontaktował się najczęściej w zakonie oo. jezuitów w Sobótce. W tym celu miano zamiar stworzyć oddzielny plan operacyjny. Ponadto szczegółowemu rozpracowaniu poddano siostrę Józefę, by dowiedzieć się, z czego wynikało darzenie jej zaufaniem przez ks. de Lutterottiego oraz co rzeczywiście ją z nim łączyło.

Na te wszystkie zadania wyznaczono dwa miesiące, po czym miano sporządzić specjalny raport o przebiegu wykonania i uzyskania wyników wraz z opracowaniem na tej podstawie dalszego planu przedsięwzięć²⁵.

Należy nadmienić, że w latach pięćdziesiątych XX wieku w sprawach, w których nie udało się przeprowadzić skutecznej inwigilacji czy też werbunku, wydawano postanowienie o złożeniu materiałów do archiwum Departamentu X MBP²⁶.

Kościół katolicki wzbudzał szczególne zainteresowanie komunistycznych władz w latach sześćdziesiątych XX wieku. Było to ściśle związane z obchodzonym wówczas w latach 1966–1967 milenium chrztu Polski. Władze zorganizowały wtedy konkurencyjne obchody tysiąclecia państwa polskiego, w związku z tym doszło do konfrontacji na linii państwo–Kościół²⁷.

Na początku omawianej dekady utworzono samodzielny Departament IV w MSW, a w województwach — wydziały IV zajmujące się walką z kościołami²⁸. W tym czasie SB odgrywała bardzo ważną rolę, ponieważ pozyskiwane przez nią informacje były niezwykle przydatne w bieżącej działalności innych organów władzy, z władzami partyjnymi Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: PZPR) na czele. Przedstawicielom tej służby przysługiwał głos doradczy w egzekutywach komitetów wojewódzkich (dalej: KW) i komitetów powiatowych (dalej: KP) PZPR, co gwarantowało im współudział w licznych aktach i procesach decyzyjnych, związanych przede wszystkim z wspomnianą konfrontacją na linii państwo–Kościół²⁹.

Metody werbunku kandydata na tajnego współpracownika

W okresie PRL-u stosowano różnego rodzaju metody werbunku. Najbardziej rozpowszechnionymi metodami były szantaż oraz dobrowolna zgoda kandydata. Szantaż mógł mieć formę groźby z wykorzystaniem materiałów obciążających (w instrukcjach wewnętrznych SB zaznaczano, że duże wrażenie na pozyskiwanych kandydatach

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ IPN BU, sygn. 01283/1141, Postanowienie Naczelnika Wydziału II Departamentu VI o złożeniu materiałów dotyczących Zgromadzenia Marianów do archiwum Departamentu X z dnia 17 listopada 1956 roku, k. 7–8.

²⁷ Ł. Marek, „Ofensywie klerykalizmu trzeba położyć tamę”. *Partyjno-państwowa walka z Kościołem o ducha narodu w okresie Wielkiej Nowenny na przykładzie województwa katowickiego*, [w:] *Pół wieku milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017, s. 509.

²⁸ T. Ruzikowski, *Agenci*, s. 37.

²⁹ J. Sikorski, *Milenijna rywalizacja państwa i Kościoła w województwie zielonogórskim (1957–1966)*, [w:] *Pół wieku milenium*, s. 643.

wywiera okazanie odpowiednio spreparowanych akt dochodzeniowych, ekspertyz naukowych czy fotografii) lub materiałów kompromitujących (tak zwanych kompromatów lub kompromateriałów) — grożono kompromitacją moralną kandydata w efekcie upublicznienia jakichś informacji dostosowanych do danej osoby, na przykład wiążących się z kwestiami rodzinnymi, systemem wartości, moralnością czy sprawami zawodowymi lub środowiskowymi. Wykorzystując tę metodę, urzędnik SB straszał kandydata, że zebrane na jego temat informacje wykorzysta jako podstawę do wszczęcia przeciwko niemu postępowania karnego, grożącego karą pozbawienia wolności, bądź administracyjnego, w postaci na przykład domiaru podatkowego. Jako alternatywę proponowano współpracę. Dodatkowo tego typu groźby mogły dotyczyć nie tylko samego kandydata, ale także członków jego rodziny albo bliskich mu osób.

Przy tej metodzie stosowano odpowiednią „kombinację operacyjną”³⁰, polegającą na tym, by uzyskać takie materiały, które w najwyższym stopniu będą obciążały i kompromitowały moralnie kandydata. Mogło to być na przykład „przyłapanie” kandydata na uzyskiwaniu materiałów na budowę kościoła z nielegalnych źródeł albo sfotografowanie lub sfilmowanie go podczas wstydliwych zachowań (na przykład po podstawieniu mu prostytutki).

Funkcjonariusze SB wychodzili również z założenia, że niezależnie od sposobu pozyskania kandydata w toku „współpracy” tajny współpracownik powinien pozostawać cały czas lojalny wobec SB. W związku z tym stosowano perswazję, w wyniku której miała się wytworzyć odpowiednia więź między funkcjonariuszem prowadzącym a „współpracownikiem”. Taktyka perswazji miała przekonać kandydata, iż funkcjonariusz chce mu pomóc w tej trudnej sytuacji i jest po jego stronie, a skontaktowanie się działacza bezpieczeństwa z kandydatem ma mu dać możliwość wybrnięcia z niekorzystnej dla niego sytuacji. Funkcjonariusz obiecywał zatuszować lub ukryć dowody złamania norm moralnych lub prawa w zamian za współpracę, co przy okazji miało werbowanemu kandydatowi przynieść same korzyści, a jednocześnie chroniło go przed dolegliwościami związanymi z upublicznieniem kompromitujących materiałów.

Druga metoda werbunkowa, polegająca na dobrowolnej zgodzie kandydata (często poparta perswazją), była najbardziej pożądana przez funkcjonariuszy SB. Taką zgodę uzyskiwano najczęściej w zamian za korzyści osobiste (tak zwane zainteresowanie materialne), choć nierzadko była ona konsekwencją lojalnego stosunku kandydata do PRL (tak zwane uczucia patriotyczne, nazywane czasem „pobudkami ideowymi”)³¹. Henryk Dominiczak wskazuje, iż po 1956 roku to właśnie tę metodę stosowano najczęściej³².

³⁰ P. Łapiński, S. Poleszak, *Posłańcy śmierci. Kombinacje operacyjne aparatu bezpieczeństwa na Białostocczyźnie 1949–1950*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2, 2003, nr 1 (3), s. 144; por. T. Ruzikowski, *Tajni współpracownicy pionów operacyjnych aparatu bezpieczeństwa 1950–1984*, s. 113. Kombinację operacyjną stanowił całokształt przedsięwzięć agenturalno-operacyjnych, podporządkowanych jednolitej koncepcji i umożliwiających organom bezpieczeństwa publicznego rozwiązywanie wielokierunkowych zadań rozpracowania agenturalnego w naturalnych lub sztucznych warunkach.

³¹ IPN Wr, sygn. 032/68, Wykaz agentury po linii organizacji kościelnych sporządzony przez podporucznika Józefa Sorokę z 1950 roku, k. 49–50.

³² H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997, s. 144.

Materiały archiwalne nie wskazują jednoznacznie, co było przyczyną dobrowolnej współpracy ks. Gerarda Rogowskiego (imię zakonne Gaudencjusz) z SB. Wiadomo natomiast, że zakonnik został pozyskany przez SB do części sprawy obiektowej o kryptonimie Kruki w grudniu 1962 roku i nosił pseudonim Emil. Jego szczególnym zadaniem było zdobywanie informacji o działalności księży z placówki wrocławskiej zakonu oo. salwatorianów (gdzie zamieszkiwał) oraz o sytuacji w Wyższym Seminarium Duchownym tego zakonu w Bagnie w powiecie trzebnickim, dokąd dojeżdżał w celu prowadzenia lektoratów z języków obcych³³. Warto tu dodać, że tak zwane osobowe źródła informacji w postaci tajnych współpracowników, jeżeli nie osobiście, to pisemnie, donosiły o poczynaniach inwigilowanych osób albo o wydarzeniach w inwigilowanych placówkach. Czasami zdarzało się, że informatorami zostawali także byli członkowie zakonów³⁴.

Zainteresowanie materialne, określane nierzadko jako korzyści osobiste, znaczyło po prostu werbunek za wynagrodzeniem w różnej formie, na przykład udzielenia pomocy w uzyskaniu paszportu, stypendium, uzyskania niedostępnej szerzej żywności czy lekarstw lub alkoholi, odzieży, ulg podatkowych czy też przydziału materiałów reglamentowanych (na przykład budowlanych).

Dobrym przykładem jest sytuacja salwatorianina Juliana Pęczaka (imię zakonne Maciej), który w 1966 roku zgodził się na współpracę z SB z uwagi na chęć otrzymania paszportu i zgody na wyjazd do Stanów Zjednoczonych Ameryki. Zakonnik w klasztorze Salwatorianów w Bagnie przebywał od 1951 roku i będąc bratem zakonnym, pracował jako ślusarz, traktorzysta i hydraulik. Zdaniem urzędników SB nie wykazywał sfanatyzowania religijnego, a do władz zakonnych był ustosunkowany niezbyt przychylnie — zarzucał im lekceważące traktowanie jego osoby jedynie jako siły roboczej i utrudnianie zdobycia przez niego wykształcenia. Do władzy państwowej wykazywał lojalny stosunek oraz pozytywnie wyrażał się o przemianach zachodzących w Polsce. Biorąc pod uwagę te kwestie oraz jedynie podstawowe wykształcenie Pęczaka, SB uznała, że nadawał się on do ewentualnego wykorzystania operacyjnego do rozpoznawania sytuacji operacyjnej w Wyższym Seminarium Duchownym w Bagnie po jego powrocie z USA, do czego zobowiązała go jeszcze przyjazdem³⁵.

Trzecią metodą pozyskiwania osób do współpracy było odwoływanie się do ich pobudek ideologicznych³⁶. Mogły być one efektem kilku czynników: politycznego zaangażowania kandydata, „patriotycznej” postawy (zwanej w latach czterdziestych

³³ IPN BU, sygn. 01283/1180/J, Notatka informacyjna Komendy Milicji Obywatelskiej Województwa Wrocławskiego do Naczelnika Wydziału I Departamentu IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie z dnia 18 stycznia 1963 roku, dotycząca pozyskanego do współpracy z organami Służby Bezpieczeństwa tajnego współpracownika o pseudonimie Emil, nr rej. 1121, k. 183–184.

³⁴ IPN Wr, sygn. 032/26, t. 2, Doniesienie obywatelskie źródło K.P., „ściśle tajne”, b.d., k. 223–224.

³⁵ IPN BU, sygn. 01283/1180/J, Pismo Komendy Powiatowej Milicji Obywatelskiej w Trzebnicy do Naczelnika Wydziału IV Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej Służby Bezpieczeństwa we Wrocławiu z dnia 4 lutego 1966 roku, k. 126; IPN BU, sygn. 01283/1180/J, Notatka informacyjna dotycząca Pęczak Juliana — brata zakonnego, zatrudnionego w Wyższym Seminarium Duchownym Ojców Salwatorianów w Bagnie, który ubiegał się o czasowy wyjazd do USA, z dnia 4 lutego 1966 roku, k. 127–128.

³⁶ T. Ruzikowski, *Tajni współpracownicy pionów operacyjnych aparatu bezpieczeństwa 1950–1984*, s. 114.

i pięćdziesiątych XX wieku „uczuciami patriotycznymi”), poczucia odpowiedzialności za PRL (zwanej patetycznie w latach siedemdziesiątych XX wieku „poczuciem obywatelskiej współodpowiedzialności za bezpieczeństwo i porządek publiczny”³⁷), własnego interesu zbieżnego z celami władzy komunistycznej czy też chęci udzielenia pomocy SB. Ustalenie podstawy werbunku pozwalało funkcjonariuszom SB na sprecyzowanie „taktyki pozyskania”³⁸. W zależności od cech kandydata i przyjętej podstawy werbunku decydowano się na jedną z trzech taktyk:

1. pozyskanie jednorazowe (gdy zgodę na współpracę uzyskiwano w trakcie jednego spotkania);
2. pozornie dla innego celu, tak zwane pozorowanie (gdy funkcjonariusze SB orientowali się, że obiekcje kandydata budzi nie sama współpraca, lecz jej cel);
3. stopniowe (najczęściej stosowane w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku)³⁹.

Na pierwszą taktykę decydowano się, kiedy z materiałów uzyskanych w czasie opracowania wynikało, że możliwe jest zastosowanie takiej argumentacji i pokierowanie rozmową w taki sposób, by kandydat wyraził zgodę na współpracę. Stosowano ją także zawsze w wypadku tych werbunków, których podstawą był szantaż.

Drugą taktykę wykorzystywano, gdy kandydat nie widział przeszkód w przekazywaniu informacji na temat kurii, lecz lojalność do współbraci sprawiała, że nie chciał rozmawiać o sytuacji w parafii. Wówczas funkcjonariusz utrzymywał, że celem jego zainteresowania, a zarazem działań tajnego współpracownika będzie kuria. Dopiero w trakcie współpracy rozszerzano ten zakres i ukierunkowywano kandydata w odpowiednią stronę. W praktyce taktyka ta była stosowana w dwóch przypadkach. W pierwszym — gdy w trakcie rozmowy pozyskaniowej/operacyjnej, która miała poprzedzać werbunek, funkcjonariusz orientował się, że kandydat odrzuciłby złożoną propozycję współpracy, ale istniała szansa do przekonania go do tego w przyszłości. W drugim — gdy funkcjonariusz SB w czasie analizy materiałów zebranych w trakcie opracowania dochodził do wniosku, że napotka niechęć kandydata, i podejrzewał, iż ten będzie się opierał próbom werbunku. Plan werbunku rozpisywano wówczas na kilka, kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt spotkań, by takiego kandydata oswoić, przełamać jego opór i tym samym doprowadzić do przełomu psychicznego.

Trzecia taktyka, czyli pozyskanie stopniowe, była bardzo ważnym elementem działań operacyjnych wobec duchowieństwa świeckiego i zakonnego. Na tę taktykę decydowano się ze względu na mocne związanie kandydatów z ich własnym środowiskiem oraz prezentowany przez nich wyrazisty system wartości⁴⁰. Budziło to konieczność realizacji procesu przewartościowania przekonań, który czasem był bardzo czasochłonny.

³⁷ W praktyce tak naprawdę odwoływano się do całkiem przyziemnych motywów ludzkiego postępowania, takich jak: zawiść, względy ambicjonalne (na przykład dążenie do awansu kosztem współpracowników), antagonizmy czy konflikty, czyli motywów o charakterze emocjonalnym lub psychologicznym. SB tego typu pobudki wykorzystywała i podsyciała chociażby dzięki funkcjonującym już w danym środowisku tajnym współpracownikom.

³⁸ Sposób postępowania pracownika operacyjnego polegający na stosowaniu odpowiedniej argumentacji, zagadnień, kierowaniu rozmową, wykorzystaniu informacji, które spowodują uzyskanie zgody na współpracę.

³⁹ F. Musiał, *Metoda stopniowego werbunku duchownych (z podręczników SB)*, s. 70.

⁴⁰ I. Mazanowska, „*Będą was prześladować z mego powodu*”, s. 103.

Tak pisano o ks. Tarczykowskim z parafii Wojcieszycy, którego planowano zwerbować w dalszej perspektywie:

1. Ksiądz Tarczykowski Antoni jest księdzem z zakonu Pijarów, imię zakonne Seweryn, dlatego ciężko z nim od razu przyjść do porozumienia, ponieważ do zdobycia go i pozyskania do współpracy jest trudny.

2. W wyniku tego, co nam powiedział, należy stwierdzić, że w przyszłości przyniesie korzyści operacyjne, ale trzeba w formie delikatnej z nim kilka razy prowadzić rozmowy celem stopniowego jego pozyskania. Gdzie przy rozmowach nadal należy być dyplomatą i nie narzucać się, ale żeby sama chęć udzielania interesujących nas informacji wypłynęła od niego samego bez naszej propozycji⁴¹.

Manipulacja psychiczna służyła wtenczas głównie zagłuszeniu wyrzutów sumienia. Przed właściwą rozmową werbunkową funkcjonariusz, zależnie od sytuacji, mógł przekonać kandydata, iż: kontakt z funkcjonariuszem, mimo że utrzymywany w tajemnicy, nie jest rzeczywistą współpracą; celem funkcjonariusza jest nie zdobycie informacji, lecz swobodna wymiana poglądów czy uzyskanie opinii na jakiś temat; współpraca nie narusza interesów Kościoła, nie ogranicza pracy duszpasterskiej, ale prowadzi jedynie do wyeliminowania zjawisk, które utrudniają normalizację stosunków na linii państwo–Kościół⁴².

We wszystkich wskazanych taktykach i przypadkach funkcjonariusze SB starali się o odpowiednią atmosferę spotkań, swobodną wymianę informacji, właściwe traktowanie kandydata, taktowne podejście do spraw religii, a nawet przestrzeganie punktualności, by stworzyć wrażenie partnerstwa i równorzędności przy realizacji określonych zadań. Decydująca była zawsze rozmowa werbunkowa, w czasie której zadaniem funkcjonariusza było doprowadzenie kandydata do przełomu psychicznego i uzyskanie od niego zgody na współpracę. Taką metodę zastosowano także wobec wspomnianego ks. Tarczykowskiego:

W wyniku dalszej rozmowy na temat młodzieży i chuligańskich wybryków ks. Tarczykowski sam wspomniał, że on chętnie pomoże nam w wykrywaniu z terenu Wojcieszyc chuliganów i tych, co napadają na ludzi i rabują. Z tego można wywnioskować, że sam narzucił się nam na współpracę. Natomiast z naszej strony my się jemu nie narzucaliśmy ani nie proponowaliśmy współpracy, a raczej stworzyliśmy atmosferę przyjacielskiej, towarzyskiej rozmowy, celem wycucia i zorientowania się o w/w. W dalszej rozmowie wymieniony wspomniał o tym, że to my zaproponowaliśmy jemu przyjacielską rozmowę przy kawie i był przekonany, że my chcemy go aresztować, gdyż sam oświadczył, że gdy przyjechalibyśmy po niego, to nie wiedział, jak się ubrać, czy po cywilnemu, czy jak. Z tego wynika, że w/w stworzył sobie alibi bojaźni przed nami. Natomiast nasze zachowanie było taktowne, tak aby w/w nie zrazić, o czym sam powiedział, że bardzo dobrze się czuł po naszym spotkaniu i chętnie nas zapraszał do siebie na kawę itp. Należy dodać, że w/w był przez nas przywieziony samochodem i odwieziony do domu. W końcowej rozmowie oświadczył, że gdy ponownie przy okazji się spotkamy, to znów sobie porozmawiamy⁴³.

⁴¹ IPN Wr, sygn. 053/742, t. 3, Notatka służbowa z dnia 8 listopada 1957 roku, dotycząca przeprowadzenia rozmowy operacyjnej z księdzem Tarczykowskim Antonim z parafii Wojcieszycy, k. 1–2.

⁴² F. Musiał, *Metoda stopniowego werbunku duchownych (z podręczników SB)*, s. 72.

⁴³ IPN Wr, sygn. 053/742, t. 3, Notatka służbowa z dnia 8 listopada 1957 roku, k. 1–2.

Na czas werbunku lub spotkania musiano często opracować tak zwaną legendę dla kandydata na tajnego współpracownika, który następnie przedstawiał ją swoim współpracownikom, współpracownikom i ewentualnie przełożonym, by na przykład usprawiedliwić swoją nieobecność w czasie spotkania z oficerem SB. Legendę opracowywano także w momencie, gdy wymagało tego zadanie wykonywane przez tajnego współpracownika, na przykład by usprawiedliwić jego pojawienie się w środowisku interesującym SB.

Należy jeszcze zaznaczyć, iż w wypadku werbunku stopniowego osób duchownych możliwe stawało się odstępianie od wymogu uzyskania zgody na współpracę z SB i zastąpienia jej deklaracją zachowania w tajemnicy faktu i treści spotkań z funkcjonariuszem lub zobowiązaniem do udzielania funkcjonariuszowi pomocy⁴⁴. W wypadku duchownych w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku w zasadzie poprzestawano na zobowiązaniu ustnym, nie pobierając go na piśmie. Wyjątek stanowił szantaż, w wypadku którego zobowiązanie pisemne było obligatoryjne⁴⁵.

Zdrada a stan świadomości duchownych

We współczesnej dyskusji nad agenturą w Kościele powraca pytanie o świadomość współpracy duchownych figurujących w ewidencji operacyjnej jako tajni współpracownicy. Podejmując się analizy tego zagadnienia, należy jednak brać pod uwagę specyficzne metody obowiązujące w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku w pionie IV MSW, odpowiedzialnym wówczas za represję w stosunku do Kościoła w Polsce Ludowej. We wcześniejszych dekadach zauważalna była bowiem mniejsza elastyczność podejścia do werbowania kandydatów na tajnych współpracowników, przejawiająca się choćby tym, iż od większości werbowanych duchownych wymagano pisemnej lub ustnej zgody na współpracę z SB.

Zapytanie o świadomość zdrady wynika z tego, że w ostatnich dwóch dekadach PRL-u przyjęto metodę osłabiania wyrzutów sumienia u werbowanych duchownych przez rodzaj miękkiej współpracy, a więc faktyczne uzyskiwanie od nich informacji, połączone z przekonywaniem współpracowników o braku szkodliwości tych kontaktów dla Kościoła.

Aby kogoś uznać za tajnego współpracownika, z perspektywy resortu należało najpierw:

1. sprawdzić w ewidencji operacyjnej, czy kandydat już w niej nie figuruje⁴⁶;
2. opracować kandydata;
3. odbyć rozmowę pozyskaniową;
4. uzyskać pisemne lub ustne zobowiązanie do współpracy z SB, udzielania jej pomocy lub zgodę na systematyczny tajny kontakt z funkcjonariuszem SB.

⁴⁴ *Ibidem*: „Po takich dwóch do trzech spotkaniach spodziewać się można realnego ułożenia współpracy, bez możliwie jakiegось pisemnego zobowiązania go”.

⁴⁵ F. Musiał, *Metoda stopniowego werbunku duchownych (z podręczników SB)*, s. 73.

⁴⁶ M. Komaniecka, *Organizacja i funkcjonowanie kartotek ogólnoinformacyjnej i zagadnieniowej aparatu bezpieczeństwa*, [w:] *Wokół teczek bezpieczeństwa*, s. 241.

Patrząc natomiast z perspektywy tajnego współpracownika, można uznać, że w zależności od przypadku mógł on być świadomy:

1. podpisania lub złożenia ustnego zobowiązania do współpracy lub udzielania pomocy czy informacji funkcjonariuszowi SB;
2. zgody na kontakt z funkcjonariuszem SB;
3. udzielania ustnie lub pisemnie informacji funkcjonariuszowi SB;
4. wykonywania zadań zleconych przez funkcjonariusza SB;
5. pobierania wynagrodzenia w formie pieniędzy, подарunków lub przywilejów (na przykład paszportu) od funkcjonariusza SB⁴⁷.

Pod uwagę należy wziąć także mechanizm wyparcia ze świadomości przez niektórych tajnych współpracowników faktu współpracy z SB, a więc psychiczne i duchowe samooszukiwanie się. Dobry przykład takiego zjawiska dotyczy księdza o pseudonimie Błyskawica, którego zwerbowano w kwietniu 1948 roku na podstawie materiałów kompromitujących. Według notatki sporządzonej przez jednego z funkcjonariuszy SB ksiądz ten nie chciał współpracować, twierdząc, że złożył śluby niepozwalające mu na zdradę tajemnic Kościoła, a jednocześnie przekazał funkcjonariuszowi jeden z listów pasterskich. Scharakteryzowany był jako osoba źle prowadząca się moralnie, lubiąca alkohol oraz kobiety⁴⁸.

Przewodniczący Komisji do Spraw Zbadania Zakresu i Sposobu Infiltracji przez Służby Specjalne Polskiej Prowincji Dominikanów w latach 1945–1989, o. Józef Puciłowski, wraz z zespołem przebadali udostępnione im archiwalia w Instytucie Pamięci Narodowej w Warszawie oraz Krakowie, na podstawie których dokonali analizy motywów uwikłania się dominikanów w kontakty z aparatem represji PRL. W swoim opracowaniu na ten temat Puciłowski wskazał wyraźnie, iż:

w dwudziestu czterech przypadkach Komisja ds. Zbadania Zakresu i Sposobu Infiltracji przez Służby Specjalne Polskiej Prowincji Dominikanów w latach 1945–1989 stwierdziła fakty mniej lub bardziej (raczej to drugie!) świadomej współpracy z aparatem represji PRL⁴⁹.

W 11 z tych przypadków bezpieka poświęciła uwagę zakonnikom ze względu na ich moralność (zainteresowanie kobietami, homoseksualizm). Duchownych poddawano szantażowi. W tym wypadku w trakcie rozmowy z funkcjonariuszem SB wystarczała wzmianka o sytuacji moralnej zakonnika, by skutecznie wzbudzić w nim strach i tym samym zobligować go do współpracy.

Kolejnym motywem do podjęcia świadomej współpracy była kwestia pieniędzy, którymi opłacano tajnych współpracowników. Na podstawie źródeł archiwalnych trudno jednak dokładnie określić wysokość kwot, które przekazywano zakonnikom, jak również wartość prezentów zgodnych ze słabościami duchownych (na przykład drogie alkohole).

⁴⁷ F. Musiał, *Metoda stopniowego werbunku duchownych (z podręczników SB)*, s. 74–75.

⁴⁸ IPN Wr, sygn. 032/68, Wykaz agentury po linii organizacji kościelnych sporządzony przez podporucznika Józefa Sorokę z 1950 roku, k. 49–50.

⁴⁹ J. Puciłowski, *Motywy uwikłania się dominikanów w kontakty z aparatem represji PRL*, [w:] *Komunistyczny aparat represji wobec polskiej prowincji dominikanów*, red. M. Miławicki, M. Wenklar, Kraków 2015, s. 104.

Jeszcze jednym motywem współpracy było tak zwane karierowiczostwo, a więc pragnienie bycia kimś w zakonie oraz dążenie do kariery naukowej, z którą nierzadko połączona była potrzeba wyjazdu na Zachód, co w tamtych czasach nie było łatwe.

Jedynym aspektem poniekąd usprawiedliwiającym podjęcie przez niektórych zakonników współpracy z SB była ogólna atmosfera panująca w pewnych klasztorach. Chodzi o te z nich, w których przełożeni nie zwracali uwagi choćby na potrzebę kształcenia się zakonników czy odmawiali zaopatrzenia ich w odzież i leki, co oczywiście też samych przełożonych stawiało w bardzo niekorzystnym świetle. SB o takich przypadkach wiedziała między innymi dzięki wykorzystaniu podsłuchów telefonicznych i kontroli korespondencji. W tej sytuacji podjęcie kontaktów czy później też współpracy z bezpieką mogło do pewnego stopnia (biorąc oczywiście pod uwagę realia PRL-u) tłumaczyć niektórych zakonników⁵⁰.

Inny istotny czynnik to zmuszanie duchownych do współpracy z bezpieką z uwagi na trudne dla nich okoliczności oraz działanie pod presją. O takim przypadku wspominał chociażby Józef Marecki w jednym ze swoich opracowań. Powołał się wówczas na źródło archiwalne dotyczące przeprowadzenia rewizji w pomieszczeniach zajmowanych przez zakonników w opactwie tynieckim i ich przesłuchanie w 1952 roku. Funkcjonariusze UB zwerbowali wtedy do współpracy jednego z zakonników, grając na jego „uczuciach patriotycznych”. Zakonnik ten sam wybrał dla siebie pseudonim Czarnkowski i podpisał zobowiązanie do współpracy oraz dochowania tajemnicy. Po kilku tygodniach jednak zorientował się, jaki był rzeczywisty cel współpracy, i wówczas kategorycznie odmówił spotkania z funkcjonariuszami UB. Ostatecznie w marcu 1953 roku został wykreślony z rejestru informatorów⁵¹. W tym przypadku możemy uznać jedynie, że wskazany zakonnik pierwotnie nie był świadomy głównego celu współpracy i tylko dlatego, opierając się „na uczuciach patriotycznych”, podjął współpracę z funkcjonariuszami SB. Nie można tutaj zatem mówić o braku jakiegokolwiek świadomości współpracy.

Niemniej jednak należy zauważyć, że w wypadku pozyskiwania do współpracy osób zakonnych bezpieczeństwa najczęściej brała pod uwagę ich niechęć do życia wspólnotowego, żale i pretensje do przełożonych, niezadowolenie z zajmowanego stanowiska, brak możliwości awansu czy też niezaspokojone ambicje i aspiracje. Ponadto wybierano zakonników, którzy prowadzili się niemoralnie, łamali śluby zakonne, mieli skłonności do kobiet lub mężczyzn oraz takich, którzy zdradzali skłonność do życia świeckiego i zajmowali się sprawami bezpośrednio niezwiązanymi z działalnością zakonną lub duszpasterską⁵².

Podsumowując ten wątek, trzeba wskazać, że trudno jednoznacznie oceniać działania tajnych współpracowników (zarówno duchownych zakonnych, jak i diecezjalnych) w środowiskach religijnych na terenie Dolnego Śląska. Bywało bowiem, że osoby mocno zdeterminowane do trwania przy określonej ideologii były w stanie odstąpić od niej, jeśli tylko doszły do wniosku, że będzie to lepsze czy słusniejsze. Skądinąd osoby mające piękne życiorysy oraz patriotycznie zasłużonych przodków

⁵⁰ *Ibidem*, s. 106–107.

⁵¹ J. Marecki, *Zakony pod presją bezpieki*, s. 107.

⁵² *Ibidem*, s. 104; IPN BU, sygn. 01283/1180/J, Notatka informacyjna dotycząca Pęczak Juliana, k. 127–128.

potrafiły oddawać swe zasługi polskiej bezpiece z własnych, odmiennych, przekonań. W każdym razie pytanie o to, co kierowało tymi ludźmi przy podejmowaniu przez nich decyzji o współpracy ze Służbą Bezpieczeństwa, pozostaje otwarte, ponieważ skomplikowany charakter ludzkich losów oraz ich splatanie się z dziejami Polski i świata nie pozwala na wyciągnięcie ogólnych wniosków. Można zaledwie uznać, że ideologia wsparta odpowiednią ilością „dodatkowych argumentów” potrafiła łamać sumienia nie tylko idealistycznych i naiwnych życiowo duchownych niższego rzędu, lecz również stojących najwyżej w hierarchii kościelnej⁵³.

Zakończenie

Spośród wszystkich organizacji działających i funkcjonujących w Polsce Ludowej szczególnie ważne dla komunistów były związki religijne, które zrzeszały masy ludzi i które kierowały się zupełnie inną doktryną niż proklamowana wówczas myśl marksistowsko-leninowska⁵⁴. Dlatego właśnie Kościół katolicki jako największy w Polsce znajdował się w zainteresowaniu bezpieki przez cały okres PRL-u. Było to widoczne także na terenie tak zwanych Ziem Odzyskanych, w tym Dolnego Śląska.

Jedną z form inwigilacji Kościoła katolickiego jako instytucji oraz konkretnych placówek kościelnych, zakonnych czy też określonych osób było zbudowanie sieci tajnych współpracowników odpowiedzialnych za pozyskiwanie informacji i przekazywanie ich bezpośrednio funkcjonariuszom SB (UB).

Duchowni, diecezjalni i zakonni, należeli przy tym zarówno do ofiar, jak i prześladowców, działających z ramienia reżimu socjalistycznej Polski Ludowej. Część z nich pozostawała w opozycji wobec władzy, a część — z wielu przyczyn — stawała się zagorzałymi lojalistami i agentami bezpieki, bez mrugnięcia okiem donoszącymi na swych kolegów. Powodów takiej postawy wierności wobec władzy PRL-u było wiele i w niniejszym artykule trudno byłoby je wszystkie wskazać.

Reasumując, należy jednak podnieść, że chociaż temat wykorzystywania przez bezpiekę duchownych świeckich i zakonnych jako tajnych współpracowników do pozyskiwania informacji na temat osób, placówek czy instytucji należących do Kościoła katolickiego był już wielokrotnie opracowywany przez naukowców, to nadal brakuje opracowania, które omawiałoby tę kwestię, skupiając się na terenie Dolnego Śląska, wchodzącego po II wojnie światowej w obręb tak zwanych Ziem Odzyskanych/Zachodnich. Niniejsze opracowanie miało na celu unaocznienie tego proceduru na tych terenach i stworzenie przyczynku do dalszych badań.

⁵³ M. Truszczyński, *PRL a Kościół rzymskokatolicki*, s. 415.

⁵⁴ B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 1. *Lata 1944–1955*, Olsztyn 1999, s. 152; M. Madej, *SB uprzejmie donosi... Służba Bezpieczeństwa jako filtr zasileń informacyjnych systemu politycznego PRL w latach 1956–1970. Przykład województwa wrocławskiego*, Wrocław 2014, s. 108.

Bibliografia

- Dominiczak H., *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997.
- Drzymała P., *Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej na podstawie materiałów Wydziału „C” KWMO w Poznaniu*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej” 1, 2006, nr 3.
- Dyrzcz R., Laska J., Rażny J., Zając E., *Teczka Ewidencji Operacyjnej na Księdza. Teoria i praktyka pracy operacyjnej SB*, Kraków 2009.
- Dziurok A., Marek Ł., „Niewspółpracownicy” w sutannach. Przyczynek na temat niepowodzeń w werbunku agentury wśród duchowieństwa, „Znaki Nowych Czasów” 2007, nr 18.
- Fijałkowska B., *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 1. Lata 1944–1955, Olsztyn 1999.
- Frazik W., Kopka B., Majchrzak G., *Dzieje aparatu represji w Polsce Ludowej (1944–1989). Stan badań*, [w:] *Wokół teczek bezpieki — zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006.
- Grześkowiak A., *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, Lublin 2004.
- Iwaneczko D., Tarnawska J., „Ksiądz z nami współpracuje, a my księdzu pomożemy”. Stenogram werbunku księdza 4 grudnia 1978 r., „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 1, 2006, nr 3.
- Komaniecka M., *Organizacja i funkcjonowanie kartotek ogólnoinformacyjnej i zagadnieniowej aparatu bezpieczeństwa*, [w:] *Wokół teczek bezpieki — zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006.
- Lasota M., *Przedmowa*, [w:] R. Dyrzcz, J. Laska, J. Rażny, E. Zając, *Teczka Ewidencji Operacyjnej na Księdza. Teoria i praktyka pracy operacyjnej SB*, Kraków 2009.
- Łapiński P., Poleszak S., *Postańcy śmierci. Kombinacje operacyjne aparatu bezpieczeństwa na Białostocczyźnie 1949–1950*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2, 2003, nr 1 (3).
- Madej M., *SB uprzejmie donosi... Służba Bezpieczeństwa jako filtr zasileń informacyjnych systemu politycznego PRL w latach 1956–1970. Przykład województwa wrocławskiego*, Wrocław 2014.
- Marecki J., *Zakony pod presją bezpieki. Aparat bezpieczeństwa wobec wspólnot zakonnych na terenie województwa krakowskiego 1944–1975*, Kraków 2009.
- Marek Ł., „Ofensywie klerykalizmu trzeba położyć tamę”. Partyjno-państwowa walka z Kościołem o ducha narodu w okresie Wielkiej Nowenny na przykładzie województwa katowickiego, [w:] *Pół wieku milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017.
- Marek Ł., *Psychologia werbunku kapłanów*, [w:] *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*, t. 3, red. M. Lasota, J. Szczepaniak, Kraków 2010.
- Marek Ł., Trąba M., *Przypadek ks. Brunona Magotta. Studium źródłoznawcze dokumentacji kościelnej i akt aparatu bezpieczeństwa*, Katowice 2010.
- Mazanowska I., „Będą was prześladować z mego powodu”. *Polityka władz państwowych wobec zakonów i zgromadzeń zakonnych diecezji chełmińskiej w latach 1956–1970*, Bydgoszcz-Gdańsk 2013.
- Musiał F., *Metoda stopniowego werbunku duchownych (z podręczników SB)*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2007, nr 4 (75).
- Piotrowski P., *Specyfika pracy operacyjnej wywiadu PRL*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2007, nr 5–6 (76–77).
- Puciłowski J., *Motywy uwikłania się dominikanów w kontakty z aparatem represji PRL*, [w:] *Komunistyczny aparat represji wobec polskiej prowincji dominikanów*, red. M. Miławicki, M. Wenklar, Kraków 2015.
- Ruzikowski T., *Agenci*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 3 (50).
- Ruzikowski T., *Instrukcja o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych*, [w:] *Instrukcje pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa (1945–1989). Materiały pomocnicze Biura Edukacji Publicznej IPN*, oprac. T. Ruzikowski, Warszawa 2004.
- Ruzikowski T., *Tajni współpracownicy pionów operacyjnych aparatu bezpieczeństwa 1950–1984*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2, 2003, nr 1 (3).

Edyta Włodarczyk-Czech

„Uprzejmie donoszę” — metody pracy tajnych informatorów wobec kleru katolickiego

Sikorski J., *Milenijna rywalizacja państwa i Kościoła w województwie zielonogórskim (1957–1966)*, [w:] *Pół wieku milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017.

Szczepaniak J., *Jak werbowano tajnych współpracowników (informatorów, agentów) spośród duchownych*, [w:] *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*, t. 3, red. M. Lasota, J. Szczepaniak, Kraków 2010.

Truszczyński M., *PRL a Kościół rzymskokatolicki. Mechanizmy władzy, sposoby represji. Studium wybranych przypadków z lat 1944–1989*, Szulborze Wielkie 2010.

Zajac E., *Ślad pozostaje w aktach. Wybrane zagadnienia dotyczące funkcjonowania ewidencji operacyjnej w latach 1962–1989*, [w:] *Wokół teczek bezpieki — zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006.

Едита Влодарчик-Чех

Вроцлавський університет

«Про сексотів», або ж про методи роботи таємних інформаторів на священнослужителів в період Польської Народної Республіки на території Нижньої Сілезії

Анотація

Споміж усіх організацій, які діяли і функціонували в Польській Народній Республіці, для комуністів особливо цікавими були релігійні об'єднання, які згуртовували навколо себе широкі маси людей і які керувалися зовсім іншою доктриною, ніж офіційна тоді марксистсько-ленінська ідеологія. Отож, Католицька церква як найбільша релігійна організація у Польщі була предметом постійного зацікавлення державної безпеки протягом усього періоду ПНР.

Пропонована стаття має на меті описати одну з форм стеження за Католицькою церквою як інституцією а також за конкретними костелами, монастирями чи окремими особами на території Нижньої Сілезії, за допомогою мережі таємних співробітників, завданням яких було отримання відповідної інформації і далі передачі її в Управління безпеки.

Процес відбору таємних співробітників складався із кількох етапів, а саме: вибір кандидата, опрацювання кандидата (визначення психологічного типу, визначення основи вербування, підготовка плану вербування), контакт із кандидатом та вербування.

Кандидат у таємні співробітники підбирався за наявними матеріалами про компрометуючі моральні вчинки, ворожі висловлювання щодо народної влади та/або СРСР. Крім цього, зважалося на негативні риси характеру кандидата (наприклад, гордість, жадібність, надмірне самолюбство) і «матеріальну зацікавленість».

У дослідженні використано архівні матеріали Архіву інституту національної пам'яті (філія у Вроцлаві) та архівні документи Архіву інституту національної пам'яті (відділ доступу та архівування документів у Варшаві), а також проаналізовано і використано багато наукових публікацій на цю тему.

Ключові слова

агенти, духовенство, стеження, Католицька церква, Польська Народна Республіка, Служба безпеки, таємні співробітники, монахи, монаші згромадження

Wojciech J. Kosior
ORCID: 0000-0002-4710-4523
Uniwersytet Rzeszowski
wkosior@ur.edu.pl

Wpływ prawa rzymskiego na kształtowanie się wybranych instytucji prawa ukraińskiego — uwagi na marginesie art. 291 k.p.k.

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.6>

The influence of Roman law on the formation of selected institutions of Ukrainian law — remarks on the margins of Article 291 of the Code of Criminal Procedure

Abstract

The article analyses Roman influences on Ukrainian criminal proceedings focusing on the institution of an indictment, which marks the conclusion of the initial stage of the proceedings by accumulating evidence of a person's perpetration and guilt. The impetus for undertaking such research stems from similar considerations regarding the influence of Roman law on the construction of the Polish indictment. An indictment is a specific procedural document and thus strictly formalised. It should meet the European standards referred to in Article 6 of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms. This provision mandates that the accused be provided with intelligible information about the nature and cause of the accusation against them, as this provision, among other things, requires that the accused be provided with intelligible information about the nature and cause of the accusation against him. In the case of Ukraine, the requirements for indictment are stipulated in Article 291 of the Code of Criminal Procedure.

The purpose of this article is to discuss the Roman roots of the Ukrainian indictment and, more specifically, the influence which Roman solutions, adopted in

the opinion of Paulus in D. text. 48, 2, 3, exerted on the content of Article 291 of the Code of Criminal Procedure. Apart from a mere comparison of the content of the ancient transmission with the current provision, the article attempts to demonstrate the precise Roman roots of this institution through a thorough analysis spanning from ancient law, medieval law, modern law and up to modern solutions.

As a result of comparing the content of these provisions, it was possible to see that the modern indictment of Ukraine refers to the structure developed in Roman law. However, ancient influences are not only evident in the comparison of the indictment's structure itself. The mere external resemblance is insufficient to conclude that modern indictments have Roman origins. For years, Ukraine employed an indictment based on the French model, which no longer demonstrated such links with recycled Romanian law. It was only in 2012, when the new Code of Criminal Procedure and the codification commission's use of was enacted, drafting its principles used the Germanic model of the accusatory complaint, that the indictment described in Article 291 can be said to be based on solutions that were developed under the influence of Roman law.

The research carried out, the results of which are presented in this article, is part of the current research devoted to the foundations of Ukrainian law, with particular emphasis on Roman influence. The research aims to demonstrate that, despite the enormous influence of Russian, and later Soviet, legal solutions, Ukrainian law (basically newly reshaped since 1991) is part of the trends of European legal culture as a result of the implementation of Western solutions.

Keywords

Roman law, Ukrainian law, Code of Criminal Procedure, indictment, complaint, prosecutor

Wprowadzenie

Prowadzenie badań historyczno-porównawczych jest niezwykle ważnym aspektem w szeroko ujmowanej pracy naukowej w dyscyplinie nauk prawnych. O ile bowiem sama analiza historyczna pozwala na pełne poznanie instytucji prawnych funkcjonujących w przeszłości, o tyle rozważania nad przepisami obecnie obowiązującymi służą przede wszystkim zwiększeniu ich funkcjonalności i lepszemu stosowaniu. Tymczasem połączenie tych dwóch rodzajów badań w ujęciu komparatystycznym pozwala na odkrycie nowych płaszczyzn poznawczych. Z punktu widzenia nauk prawnych jednym z głównych trendów jest prowadzenie badań porównawczych skupiających się na poszukiwaniu rzymskich korzeni współczesnych instytucji.

Ostatnio coraz częściej prowadzone są badania poświęcone fundamentom prawa ukraińskiego, ze szczególnym uwzględnieniem wpływów rzymskich. Takie analizy mają na celu wykazanie, że mimo ogromnego oddziaływania rosyjskich, a później radzieckich rozwiązań prawnych prawo ukraińskie (w zasadzie na nowo kształtowane

od 1991 roku) wpisuje się w trendy europejskiej kultury prawnej ze względu na implementację zachodnich rozwiązań¹.

W ramach prezentowanego opracowania autor podjął się analizy rzymskich wpływów na ukraińskie postępowanie karne na przykładzie instytucji aktu oskarżenia, to jest skargi kończącej pierwszy etap postępowania, w którym skumulowane są wyniki czynności służących wykazaniu sprawstwa i winy danej osoby. Asumptem do takich badań były podobne rozważania poświęcone wpływom prawa rzymskiego na budowę polskiego aktu oskarżenia². Należy przy tym podkreślić, że akt oskarżenia jest szczególnym dokumentem procesowym, a przez to ściśle sformalizowanym. Powinien spełniać europejskie standardy, o których mowa w art. 6 Konwencji praw człowieka i podstawowych wolności³, gdyż przepis ten wymaga między innymi, aby oskarżony otrzymał zrozumiałą dla niego informację o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia. W wypadku Ukrainy wymogi, jakie powinien spełniać akt oskarżenia, zawiera art. 291 k.p.k.⁴ Jak wynika z tekstów źródłowych, także Rzymianie przywiązywali wagę do wymogów formalnych ustalonych dla skargi oskarżycielskiej, czego dobitnym przykładem jest przekaz zawarty w opinii jurysty Paulusa (D. 48, 2, 3).

Artykuł zawiera rozważania na temat rzymskich korzeni ukraińskiego aktu oskarżenia, a dokładniej wpływów, jakie rzymskie rozwiązania, przyjęte we wskazanej opinii Paulusa, wywarły na treść art. 291 k.p.k. Oprócz porównania treści starożytnego przekazu i obecnie obowiązującego przepisu podjęto próbę dokładnego wykazania rzymskich korzeni tej instytucji w wyniku wnikliwej analizy prowadzącej od prawa starożytnego, przez prawo średniowieczne i nowożytne aż do współczesnych rozwiązań.

Akt oskarżenia w prawie ukraińskim

W realiach prawa ukraińskiego akt oskarżenia (ukr. *obwynuwal'nyj akt*) jest dokumentem procesowym, w którym prokurator zawiera podsumowanie całego postępowania przedsądowego i formułuje oskarżenie popełnienia określonego przestępstwa

¹ B. Hutiv, *Wpływ Rym's'koho Prawa na prawowu systemu Derżawy-Mista Watykan*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza. Prawo” 2019, nr 26, s. 50–60; O. Hanzha, *Vykorystannia latynskykh vysloviv u sudovykh rishenniakh yak novitnia forma retseptsii rym's'koho prava*, „Nove ukraińske pravo” 2022, nr 2, s. 224–236; O.A. Surzhenko, *Superfitsii–vid rym's'koho do ukraińskoho prava*, „Theory and Practice of Jurisprudence” 2, 2014, nr 6, s. 9; A.M. Kolodii, *Rym's'ke pravo–unikalne yavysshche pravovoi kultury*, „Scientific Works of National Aviation University. Series: Law Journal. Air and Space Law” 2012, nr 2 (23), s. 124–143; V. Kachur, *Mistse rym's'koho prava u strukturi pravovoi kultury suchasnoho yurysta v Ukraini*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza. Prawo” 2019, nr 26, s. 81–91.

² W.J. Kosior, *D. 48, 2, 3 i art. 332 k.p.k. — uwagi prawnoporównawcze*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza. Prawo” 2018, nr 22, s. 58–74.

³ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 roku, zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).

⁴ Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy — 13 kwietnia 2012 roku (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2013, № 9–10, № 11–12, № 13, st. 88; dalej: k.p.k.).

przeciwko danej osobie⁵. Sporządzenie aktu oskarżenia jest obowiązkowe przy spełnieniu trzech podstawowych przesłanek: 1. po wyczerpującym i obiektywnym przeanalizowaniu wszystkich okoliczności sprawy; 2. po zebraniu dowodów, które są wystarczające do przyjęcia, że podejrzany popełnił zarzucany mu czyn; oraz 3. gdy brakuje negatywnych przesłanek procesowych, które nakazywałyby umorzenie postępowania karnego⁶.

Definicja aktu oskarżenia została zawarta w art. 110 k.p.k., to jest w ogólnym przepisie określającym wymogi stawiane wszystkim decyzjom procesowym (ukr. *procesual'ni riszennia*) wydawanym na podstawie przedmiotowego kodeksu. W art. 110 § 3 k.p.k.⁷ czytamy, że akt oskarżenia jest decyzją procesową, w której prokurator ostatecznie przedstawia zarzut popełnienia przestępstwa, która to decyzja jednocześnie zamyka postępowanie przesądowe (ukr. *dosudowe rozsliduvannia*)⁸. W przepisie tym wyraźnie też wskazano, że akt oskarżenia musi spełniać wymogi opisane w art. 291 k.p.k. Wymagania formalne aktu oskarżenia prezentują się zatem następująco.

Stattia 291 k.p.k.:

1. Obvynuvalnyi akt skladaietsia slidchym, pislia choho zatverdzhuietsia prokurorom. Obvynuvalnyi akt mozhe buty skladenyi prokurorom, zokrema yakshcho vin ne pohodytsia z obvynuvalnym aktom, shcho buv skladenyi slidchym.
2. Obvynuvalnyi akt maie mistyty taki vidomosti:
 - 1) naimenuvannia kryminalnoho provadzhennia ta yoho reiestratsiinyi nomer;
 - 2) anketni vidomosti kozhnoho obvynuvachenoho (prizvyshche, imia, po batkovi, data ta mistse narodzhennia, mistse prozhyvannia, hromadianstvo);
 - 3) anketni vidomosti kozhnoho poterpiloho (prizvyshche, imia, po batkovi, data ta mistse narodzhennia, mistse prozhyvannia, hromadianstvo);
 - 4) prizvyshche, imia, po batkovi ta zaimana posada slidchoho, prokurora;
 - 5) vyklad faktychnykh obstavyn kryminalnoho pravoporushennia, yaki prokuror vva-zhaie vstanovlenymy, pravovu kvalifikatsiiu kryminalnoho pravoporushennia z posylanniam na polozhennia zakonu i statti (chastyny statti) zakonu Ukrainy pro kryminalnu vidpovidalnist ta formuluvannia obvynuvachennia;
 - 6) obstavyny, yaki obtiazhuiut chy pomiakshuiut pokarannia;
 - 7) rozmir shkody, zavdanoi kryminalnym pravoporushenniam;
 - 7¹) pidstavy zastosuvannia zakhodiv kryminalno-pravovoho kharakteru shchodo yurydychnoi osoby, yaki prokuror vvazhaie vstanovlenymy;
 - 8) rozmir vytrat na zaluchennia eksperta (u razi provedennia ekspertyzy pid chas dosudovoho rozsliduvannia);
 - 9) datu ta mistse yoho skladennia ta zatverdzhennia.
3. Obvynuvalnyi akt pidpysuietsia slidchym ta prokurorom, yakyi yoho zatverdyv, abo lyshe prokurorom, yakshcho vin sklav yoho samostiino.

⁵ *Skladannia kryminalno-protsesualnykh Dokumentiv u dosudovomu provadzhenni*, red. L.D. Udalova, Kyiv 2013, s. 13.

⁶ K.S. Hrebeniuk, *Obvynuvalnyi akt u kryminalnomu provadzhenni*, „Yurydychna nauka: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku” 2017, nr 83, s. 46.

⁷ Art. 110 § 3 k.p.k. brzmi: „Obvynuvalnyi akt ye protsesualnym rishenniam, yakym prokuror vysuvaie obvynuvachennia u vchynenni kryminalnoho pravoporushennia i yakym zavershuietsia dosudove rozsliduvannia. Obvynuvalnyi akt povynen vidpovidaty vymoham, peredbachenym u statti 291 tsoho Kodeksu”.

⁸ N. Borzhetska, *Pidstavy ta umovy skladannia obvynuvalnoho akta*, „Yurydychna Ukraina” 2014, nr 8, s. 77–78.

Jak widać, wymogi formalne stawiane aktom oskarżenia w ukraińskiej procedurze karnej zostały uregulowane w sposób bardzo szczegółowy. Zgodnie z nimi prokuratorski akt oskarżenia powinien zawierać: 1. dane oskarżonego; 2. dane pokrzywdzonego; 3. wskazanie właściwego śledczego i prokuratora; 4. okoliczności faktyczne popełnienia przestępstwa z podaniem kwalifikacji prawnej przyjętej przez prokuratora; 5. okoliczności, które mogą złagodzić lub zaostrzyć karę; 6. rozmiar szkody, jaka została wyrządzona przez oskarżonego; 7. datę i miejsce złożenia i zatwierdzenia aktu oskarżenia⁹. Dokument aktu oskarżenia powinien też zostać podpisany przez śledczego i prokuratora¹⁰.

W praktyce postuluje się, by przy opisywaniu okoliczności faktycznych popełnienia przestępstwa prokurator miał na uwadze dyspozycję art. 374 § 3 pkt 2 k.p.k.¹¹, stawiającego pewne wymogi co do opisu czynu w wyroku. Prokuratorski zarzut powinien pozostawać w logicznym powiązaniu z tymi wymogami, w związku z tym w akcie oskarżenia opis czynu powinien zawierać: miejsce, czas i sposób oraz konsekwencje popełnienia przestępstwa, a także motywy działania sprawcy.

Ukraiński akt oskarżenia do 2012 roku (model francusko-rosyjski)

Akt oskarżenia w kształcie zgodnym z aktualnym art. 291 k.p.k. został wprowadzony do procedury karnej na skutek reformy, która zakończyła się 13 kwietnia 2012 roku przyjęciem nowej ustawy — Kryminal'nyj procesual'nyj kodeks Ukrainy¹². Przed wskazanym rokiem w Ukrainie obowiązywał akt oskarżenia wprowadzony jeszcze ustawą z 28 grudnia 1960 roku Kryminal'no-procesual'nyj kodeks URSR¹³, będący efektem zapoczątkowanej w Związku Radzieckim w 1958 roku ogólnozwiązkowej reformy procedur karnych¹⁴. W ówczesnych realiach akt oskarżenia nosił nazwę *obvynuwal'nyj wysnovok*, jego struktura zaś była regulowana w art. 223 dawnego k.p.k.¹⁵

⁹ Zob. *Praktykum zi skladannia protsesualnykh dokumentiv. Navchalnyi posibnyk*, red. O.P. Boiko, Dnipro 2017, s. 300–303.

¹⁰ Zob. K. Shavaryn, *Osoblyvosti protsesualnoho kerivnytstva pry zvernenni do sudu z obvynuvalnym aktom*, „Visegrad Journal on Human Rights” 2016, nr 3, s. 196–197.

¹¹ Art. 374 § 3 pkt 2 k.p.k.: „U razi vyznannia osoby vynuvaloii: formuliuвання обвинування, визначеного судом доведеного, із зазначенням місця, часу, способу вчинення та наслідків кримінального правопорушення, форми вини і мотивів кримінального правопорушення”. Zob. też O.P. Riabchynska, *Faktychni obstavyny kryminalnoho pravoporushennia yak pidstava kryminalno-pravovoi kvalifikatsii*, „Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seria: Yurytsprudentsiia” 11, 2014, nr 2, s. 74–76.

¹² VVR, 2013, № 9–10, № 11–12, № 13, st. 88.

¹³ Kryminalnyiprotseualnyi kodeks URSR — 28 grudnia 1960 roku (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (URCR), 1961, № 1001-05, st. 15).

¹⁴ S.O. Soroka, H.S. Rymarchuk, *Kryminalnyi protses v Ukraini: istoriia i suchasnist*, „Visnyk Natsionalnoho universytetu, Lvivska politehnika” 2016, s. 559.

¹⁵ Art. 223 dawnego k.p.k. brzmiał: „Pislia zakinchennia slidstva i vykonannia vymoh statei 217–222 toho Kodeksu slidchyi skladaie obvynuvalnyi vysnovok. Obvynuvalnyi vysnovok skladaietsia z opysovoï i rezoliatyvnoi chastyn. V opysovii chastyni zaznachaiutsia: obstavyny spravy yak yikh vstanovleno na dosudovomu slidstvi; mistse, chas, sposoby, motyvy i naslidky zlochynu, vchynenoho kozhnym z obvy-

Zgodnie z dyspozycją tego przepisu akt, a dokładniej wniosek oskarżenia, składał się z dwóch części: opisowej oraz decyzyjnej (ukr. *opysowoji i rezolutywnoji czastyn*). W pierwszej z nich należało zawrzeć okoliczności faktyczne sprawy z uwzględnieniem miejsca, czasu i sposobu oraz konsekwencji popełnienia przestępstwa, a także motywy, jakimi kierował się sprawca. Dodatkowo w tej części trzeba było uwzględnić materiał dowodowy zgromadzony w sprawie, dane osoby pokrzywdzonej oraz okoliczności, które mogły wpłynąć łagodząco lub zaostrzająco na pozycję oskarżonego. W drugiej części skargi należało umieścić dane oskarżonego oraz stawiany mu zarzut wraz z opisem czynu i kwalifikacją prawną. Dokument skargi powinien też zostać podpisany przez oskarżyciela.

Struktura aktu oskarżenia przyjęta w 1960 roku niewiele odbiegała od tej uregulowanej w radzieckich kodeksach postępowania karnego z 1922 i 1927 roku¹⁶. Wówczas skarga oskarżyciela również składała się z dwóch części: opisowej i decyzyjnej¹⁷. W pierwszej należało wskazać ustalone okoliczności sprawy wraz z dowodami, w drugiej zaś przytoczyć dokładne dane oskarżonego oraz opis zarzucanego mu przestępstwa ze wskazaniem czasu, miejsca i sposobu jego popełnienia, a także wskazaniem pokrzywdzonego. W tej części trzeba też było przywołać kwalifikację prawną zarzucanego sprawcy czynu¹⁸.

Analiza wskazanych uregulowań pokazuje, że akt oskarżenia obowiązujący najpierw w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, a następnie w Ukrainie w latach 1922/1927–2012 składał się z dwóch części — w pierwszej z nich należało przytoczyć okoliczności faktyczne danej sprawy, w drugiej zaś podać dane oskarżonego wraz z konkluzją zawierającą kwalifikację prawną. Taki model skargi oskar-

nuvachenykh, a takozh dokazy, yaki zibrano v spravi, i vidomosti pro poterpihoho; pokazannia kozhnoho z obvynuvachenykh po suti prediavlenuho yomu obvynuvachennia, dovody, navedeni nym na svii zakhyt, i rezultaty yikh perevirky; naiavnist obstavyn, yaki obtiazhuiut ta pomiakshuiut yoho pokarannia. Pry posylanni na dokazy oboviazkovo zaznachaiutsia arkushi spravy. V rezolutyvni chastyi navodiatsia vidomosti pro osobu kozhnoho z obvynuvachenykh, korotko vykladaietsia sut prediavlenuho obvynuvachennia z zaznachenniam statti kryminalnogo zakonu, yaka peredbachaie danyi zlochyn. Obvynuvalny vysnovok pidpysuie slidchy z zaznachenniam mistsia i chasu yoho skladannia”.

¹⁶ Por. L.V. Mikhnevych, *Kryminalno-pravovi doslidzhennia v radianskii Ukraini (1922–1930 rr.)*, „National Law Journal: Teory and Practice” 2016, nr 6, s. 36–39; V.T. Maliarenko, *Perebudova kryminalnogo protsesu Ukrainy v konteksti yevropeiskykh standartiv*, Kyiv 2005, s. 75 n.; B.R. Stetsiuk, *Zavershalni stadii kryminalnogo protsesu za k.p.k. USRR 1922 i 1927 rr.*, „Visnyk KhNUVS” 2012, nr 4 (59), z. 1, s. 163–169.

¹⁷ T.A. Humerov, *Obvynyitelnoe zakliuchenye: pravovaia pryroda, sodержanye, protsessualnye posledstvyia*, Moskva 2011, s. 25: „Statia 214 UPK RSFSR 1922 h. raskryvaet sodержanye obvynyitelnoho zakliuchenya. Struktura obvynyitelnoho zakliuchenya sostoyt yz dvukh chastei — opysatelnoi y rezolutyvnoi. Opysatelnaia chast dolzhna zakliuchat v sebe yzlozhenye obstoiatelstv dela, kak ony ustanovleny predvartytelnym sledstviem, s ukazaniem tek dokazatelstv, na kotorykh osnovano zakliuchenye sledovatelja o neobkhodimosti predanyia sudu obvyniaemoho. V rezolutyvnoi chasty dolzhny byt ukazany: ymia, otchestvo y famyliia y prozvyshche obvyniaemoho, eho vozrast, sudymost, klassovaia prnadlezhnost, rod zaniaty; mesto, vremia y sposob soversheniya prestuplenya, motyvy eho, esly ustanovyty ykh bylo vozmozhno; ukazanye potepevsheho. Krome toho, v rezolutyvnoi chasty dolzhno byt ukazano, kakym ymenno uholovnym zakonom karaetsia dannoe prestuplenye”.

¹⁸ N. Borzhetska, *Skladannia obvynuvalnogo vysnovku yak forma zakinchennia poperednogo slidstva v kintsi 20-kh–u 30-i rr. XX st. v USRR*, [w:] *Materialy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Malynovski chytannia, m. Ostroh, 16–17 lystopada 2012 roku*, Ostroh 2012, s. 245–248.

zyciela, w którym najpierw zamieszcza się część opisową, a następnie decyzyjną, określany jest mianem rosyjsko-francuskiego aktu oskarżenia.

Może się to wydawać zaskakujące, ale struktura skargi prokuratora wprowadzona w Związku Radzieckim w 1922 roku nawiązywała do technicznych rozwiązań zaproponowanych w carskiej ustawie postępowania karnego z 1864 roku. W okresie kodyfikowania aktów prawnych w pierwszych latach rewolucji socjalistycznej brano też pod uwagę pewne instytucje proceduralne, które obowiązywały w okresie monarchii, o ile mogłyby mieć one zastosowanie w systemie prawno-politycznym dyktatury proletariatu i o ile dotyczyły drobnych uregulowań o charakterze technicznym¹⁹.

Za taki przykład posłużyła budowa aktu oskarżenia w formie, w jakiej obowiązywała ona od 1864 roku, co potwierdziły także ostatnie badania porównawcze²⁰. Skarga carskiego prokuratora powinna zawierać najpierw przytoczenie okoliczności faktycznych przestępstwa ze wskazaniem danych oskarżonego i jednoczesnym podaniem dowodów, na których skarga została oparta, w konkluzji zaś należało przywołać kwalifikację prawną²¹. Co ważne z perspektywy czynionych tu rozważań, akt oskarżenia w procedurze z 1864 roku opierał się na rozwiązaniach zaproponowanych we Francji w 1808 roku w ustawie Code d'instruction criminelle de 1808²². Tam w art. 241 sformułowano strukturę aktu oskarżenia (franc. *l'acte d'accusation*), który wprost wymagał, aby najpierw podawać opis przestępstwa z popierającymi go dowodami, dane oskarżonego, a później zawrzeć podsumowanie, w którym wskazywało się na kwalifikację prawną²³.

¹⁹ K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 2001, s. 373.

²⁰ A.N. Kaliuzhnyi, V.N. Chaplyhyna, *Sravnitelnyi analiz modelei predvartelnogo rassledovaniya po Ustavu uholovnoho sudoproizvodstva Rossyiskoi ympery 1864 h. y po UPK RSFSR 1922 h.*, „Aktualnye problemy rosyiskogo prava” 2015, nr 50, s. 155–159.

²¹ T.A. Humerov, *Obvynitelnoe zakliuchenye: pravovaia pryroda, sodержanye, protsessualnye posledstviya*, Moskva 2011, s. 23: „V tom sluchae, esly prokuror podderzhyval «predanye obvyniaemogo sudu», on yzlahal svoe zakliuchenye v forme obvynitelnoho akta, v kotorom dolzhny byt oboznacheny: 1) sobytye, zakliuchaiushchee v sebe pryznaky prestupnoho deianiya; 2) vremia y mesto soversheniya seho prestupnoho deianiya, naskolko eto yzvestno; 3) zvanye, ymia, otchestvo y famylyia yly prozvyshche obvyniaemogo; 4) sushchnost dokazatelstv y ulyk, sobrannykh po delu protyv obvyniaemogo; 5) opredelenye po zakonu: kakomu ymenno prestupleniyu sootvetstvuiut pryznaky rassmatryvaemogo deianiya”.

²² A.N. Kaliuzhnyi, V.N. Chaplyhyna, *Sravnitelnyi analiz modelei predvartelnogo rassledovaniya po Ustavu uholovnoho sudoproizvodstva Rossyiskoi ympery 1864 h. y po UPK RSFSR 1922 h.*, s. 156; V.M. Efymushkyn, *Sudebnaia sistema Rossyiskoi Ympery vtoroi polovyny XIX veka: reforma 1864 hoda*, [w:] *Materyaly mezhdunarodnoi zaochnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy «Aktualnye Voprosy Yurysprudentsyy» 21 Aprelia 2011 h.*, Novosybyrsk 2011, s. 17. O francuskich wpływach na ukraińską procedurę karną w kontekście historycznym zob. V.O. Popeliushko, *Heneza instytutu slidchoho suddi u kryminalnomu sudochynstvi*, [w:] *Tezy dopovidei ta povidomlen uchasnykiv Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii «Kryminalnyi protsessualnyi kodeks Ukrainy 2012 r.: kryminalno-pravovi ta protsessualni aspekty»*, (19–20 veresnia 2013 r.), Lviv 2013, s. 322–330.

²³ Art. 241 *Code d'instruction criminelle de 1808*: „Code d'instruction criminelle de 1808 — Livre II, Article 241 — Dans tous les cas où le prévenu sera renvoyé à la cour d'assises ou à la cour spéciale, le procureur général sera tenu de rédiger un acte d'accusation. L'acte d'accusation exposera: 1° la nature du délit qui forme la base de l'accusation; 2° le fait et toutes les circonstances qui peuvent aggraver ou diminuer la peine; le prévenu y sera dénommé et clairement désigné. L'acte d'accusation sera terminé, par le résumé suivant: En conséquence N. est accusé d'avoir commis tel meurtre, tel vol, ou tel autre crime, avec telle ou telle circonstance”.

Ukraiński akt oskarżenia po 2012 roku (model niemiecki)

Jak wskazano wcześniej, akt oskarżenia z art. 291 k.p.k. został wprowadzony do procedury karnej na skutek reformy, która zakończyła się 13 kwietnia 2012 roku przyjęciem nowej ustawy — *Kryminal'nyj procesual'nyj kodeks Ukrainy* — mającej odpowiadać standardom oczekiwany przez Radę Europy²⁴. Prace nad zmianą procedury karnej w Ukrainie w zasadzie zaczęły się już w 1992 roku, gdy przyjęto koncepcję reformy prawa i wymiaru sprawiedliwości. Mimo to pierwszy projekt nowego kodeksu postępowania karnego pojawił się dopiero w 2003 roku, lecz nie znalazł większego poparcia i został odrzucony dwa lata później. Kolejne projekty były zgłaszane w 2005 i 2006 roku, choć one również nie zostały przegłosowane. Dopiero projekt z 2007 roku skutecznie przeszedł przez wszystkie etapy legislacyjne i został uchwalony jako ustawa w kwietniu 2012 roku. W procesie tworzenia akt ten był stale konsultowany z ekspertami Rady Europy, którzy uznali, że nowy ukraiński kodeks postępowania karnego stoi w jednym szeregu z podobnymi kontynentalnymi kodeksami²⁵. W znacznej mierze korzystał on z wzorców zachodnich, zwłaszcza kodeksu niemieckiego. Dodatkowo struktura aktu oskarżenia przyjęta w art. 291 k.p.k. ponieważ bazowała między innymi na polskim art. 332 kodeksie postępowania karnego²⁶.

Zarówno polski przepis art. 322, jak i ukraiński art. 291 k.p.k. w swojej treści odwołują się do ich niemieckiego odpowiednika — § 200 Strafprozeßordnung²⁷. Jak wykazano już przy okazji badań porównawczych między polskim i niemieckim aktem oskarżenia²⁸:

²⁴ Por. V.T. Maliarenko, *Perebudova kryminalnoho protsesu Ukrainy v konteksti yevropejskykh standartiv*, s. 88 n. O europejskich standardach w ukraińskich sądownictwie zob. *Yevropejski ta mizhnarodni standarty u sferi sudochynstva*, red. Yu. Zemlytska, Kyiv 2015, s. 757.

²⁵ Szerzej zob. V. Maliarenko, O. Shapovalova, *Novyi Kryminalnyi Protseualnyi Kodeks Ukrainy: perevahy ta nedoliki*, „Pravo Ukrainy” 2012, nr 10, s. 9–18.

²⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 89, poz. 555). Szerzej o reformie procedury karnej na Ukrainie zob. O.W. Zajczuk, *Nowy Kodeks postępowania karnego Ukrainy*, [w:] *Nowe tendencje w prawie karnym procesowym: Niemcy, Polska, Ukraina*, red. F.Ch. Schroeder, T. De Vries, Białystok 2016, s. 73–93; F. Ch. Schroeder, *Powstanie ukraińskiego Kodeksu postępowania karnego z 2013 r.*, [w:] *Nowe tendencje w prawie karnym procesowym*, s. 69–73; V.V. Lutsyk, T.V. Kordiika, *Povnovazhennia prokurora spriamovani na poperedzhennia porushen zakonu, v khodi dosudovoho rozsliduvannia, u kryminalnomu protsesi Ukrainy ta Polshchi*, „Visnyk Pivdennoho rehionalnoho tsentru Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy” 2016, nr 9, s. 162–168.

²⁷ Strafprozeßordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319; dalej: StPO). Wymogi dotyczące aktu oskarżenia zawarto w jej § 200: „(1) Die Anklageschrift hat den Angeschuldigten, die Tat, die ihm zur Last gelegt wird, Zeit und Ort ihrer Begehung, die gesetzlichen Merkmale der Straftat und die anzuwendenden Strafvorschriften zu bezeichnen (Anklagesatz). In ihr sind ferner die Beweismittel, das Gericht, vor dem die Hauptverhandlung stattfinden soll, und der Verteidiger anzugeben. Bei der Benennung von Zeugen ist deren Wohn- oder Aufenthaltsort anzugeben, wobei es jedoch der Angabe der vollständigen Anschrift nicht bedarf. In den Fällen des § 68 Absatz 1 Satz 2, Absatz 2 Satz 1 genügt die Angabe des Namens des Zeugen. Wird ein Zeuge benannt, dessen Identität ganz oder teilweise nicht offenbart werden soll, so ist dies anzugeben; für die Geheimhaltung des Wohn- oder Aufenthaltsortes des Zeugen gilt dies entsprechend. (2) In der Anklageschrift wird auch das wesentliche Ergebnis der Ermittlungen dargestellt. Davon kann abgesehen werden, wenn Anklage beim Strafrichter erhoben wird”.

²⁸ Rozważania i literatura cyt. za: W.J. Kosior, *D. 48, 2, 3 i art. 332 k.p.k.*, s. 68–69.

niemiecki akt oskarżenia powinien zawierać oznaczenie osoby oskarżonej, oznaczenie przestępstwa, którego popełnienie zarzuca się oskarżonemu, ze wskazaniem czasu i miejsca jego popełnienia, ze wskazaniem ustawowych znamion i przepisu ustawy karnej mającej w tym przypadku zastosowanie. Dodatkowo w akcie oskarżenia należy wskazać sąd właściwy do rozpoznania sprawy oraz dane adresowe świadków, jeżeli tacy zostali zawnioskowani, a także należy przytoczyć ustalenia śledztwa, czyli uzasadnienie.

Przepis niemieckiego kodeksu postępowania karnego zawierający opis aktu oskarżenia, a zarazem jego polski odpowiednik, opierają się na założeniach kodyfikacji prawa procesowego z 1877 roku²⁹, która wprowadziła jednolitą procedurę karną dla całego, utworzonego w 1871 roku, Cesarstwa Niemieckiego. Wcześniej bowiem na terenie Rzeszy obowiązywały dla każdego z państw składowych odrębne zasady procesu karnego, w którym panowały rozwiązania inkwizycyjne. Budowę aktu oskarżenia wprowadzoną przez Strafrechtsordnung z 1877 roku regulował § 198³⁰, wskazując, że skarga powinna zawierać: oznaczenie osoby oskarżonego, wskazanie przestępstwa wraz z opisem czynu obejmującym czas i miejsce jego popełnienia oraz jego ustawowe znamiona. W akcie należało również przytoczyć podstawę prawną oskarżenia, sąd właściwy do rozpoznania sprawy oraz uzasadnienie, to jest dowody ze śledztwa. Taki zaś germański model oskarżania, znany też pruskiej ordynacji kryminalnej z 1805 roku, swoimi korzeniami sięgał jeszcze do *Constitutio Criminalis Carolina*, czyli pochodzącego z XVI wieku niemieckiego kodeksu prawa karnego materialnego i procesowego³¹. Kodeks ten miał służyć za podstawę powszechnego niemieckiego procesu karnego (*der gemeine deutsche Strafprozess*). *Carolina* w zasadzie przyjęła postępowanie inkwizycyjne, utrzymując jednocześnie w mocy postępowanie skargowe (akuzacyjne)³². Skarga powinna zawierać oznaczenie denuncjowanej osoby oraz opis przestępstwa ze wskazaniem opisu faktycznego z przytoczeniem podstawy prawnej oskarżenia. Co najistotniejsze z punktu widzenia niniejszego opracowania, *Constitutio Criminalis Carolina* była przykładem recepcji prawa rzymskiego do porządku prawnego ówczesnej Rzeszy niemieckiej³³, innymi słowy rozwiązania *Caroliny* swoje oparcie

²⁹ Por. K. Haller, K. Conzen, *Das Strafverfahren: eine systematische Darstellung mit Originalakte und Fallbeispielen*, Heidelberg-München-Landsberg-Frechen-Hamburg 2011, s. 8.

³⁰ § 198 StPO brzmiał: „Die Anklageschrift hat die dem Angeschuldigten zur Last gelegte That unter Hervorhebung ihrer gesetzlichen Merkmale und des anzuwendenden Strafgesetzes zu bezeichnen, sowie die Beweismittel und das Gericht, vor welchem die, Hauptverhandlung stattfinden soll, anzugeben. In den vor dem Reichsgerichte, den Schwurgerichten oder den Landgerichten zu verhandelnden Strafsachen sind außerdem die wesentlichen Ergebnisse der stattgehabten Ermittlungen in die Anklageschrift aufzunehmen”.

³¹ N.G. Foster, S. Sule, *German Legal System and Laws*, Oxford 2010, s. 380; G.P. Fletcher, *Basic Concepts of Criminal Law*, New York-Oxford 1998, s. 108 oraz tam cytowany A. Schotensach, *Der Strafprozess der Carolina*, Leipzig 1904, s. 78–81; E. Isenmann, *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550: Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtrecht, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*, Köln-Weimar 2014, s. 498 n.; S. Pohl-Zucker, *Making Manslaughter: Process, Punishment and Restitution in Württemberg and Zurich, 1376–1700*, Leiden-Boston 2017, s. 31 i literatura wskazana w przyp. 105.

³² K. Koranyi, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 1976, s. 292.

³³ Por. J.H. Langbein, *Prosecuting Crime in the Renaissance: England, Germany, France*, Cambridge, MA 1974, s. 129–202; C.L. von Bar, *A History of Continental Criminal Law*, New Jersey 1999, s. 304–305; M.R. Boes, *Crime and Punishment in Early Modern Germany: Courts and Adjudicatory Practices in Frankfurt am Main, 1562–1696*, New York 2016, s. 32.

miały w prawie rzymskim. Model oskarżania wprowadzony przez *Carolinę* był po-
niekąd efektem rzymskiej praktyki prawnej. Mówiąc o takiej praktyce, należy wspo-
mnieć, że w tamtym okresie prawo rzymskie stanowiło podstawę procedowania Sądu
Kameralnego Rzeszy (Reichskammergericht), który co prawda właściwy był przede
wszystkim do spraw cywilnych, w pewnych zaś sytuacjach również w karnych. Co
do zasady sprawy karne leżały we właściwości Rady Nadwornej Rzeszy (Reichsho-
frat). Pierwszy ze wskazanych organów sądził na podstawie powszechnego prawa
Rzeszy (*nach des Reichs gemeinen Rechten*), czyli na podstawie prawa rzymskiego,
albo wedle norm prawa lokalnego, gdzie jego istnienie zostało udowodnione. W ślad
za powstaniem Sądu Kameralnego powstawały inne sądy wyższe, które stosowa-
ły prawo rzymskie w podobny sposób jak ten sąd. Sędziowie niechętnie spoglądali
na prawa lokalne; gdzie mogli, stosowali prawo rzymskie i dlatego sądy, wpływając
swoimi orzeczeniami na ujednoczenie praktyki, przyczyniły się do zapewnienia w niej
przewagi prawa rzymskiego³⁴. Stąd też ówczesny sposób oskarżania w Rzeszy opie-
rał się na rzymskiej praktyce prawnej.

Rzymskie wzorce skargi oskarżycielskiej i ich implementacja w prawie ukraińskim

Przed przedstawieniem rzymskiego aktu oskarżenia należy przypomnieć pew-
ne uwagi wstępne co do trybów obowiązującego w starożytnym Rzymie procesu
karnego³⁵:

charakterystyczny dla starożytnego Rzymu był tryb skargowy (akkuzacyjny), obowią-
zujący w postępowaniach przed trybunałami karnymi (*quaestiones perpetuae*), oraz
tryb inkwizycyjny, dominujący w okresie cesarstwa, gdzie niepotrzebna była już skar-
ga, a wystarczające było doniesienie osoby prywatnej lub specjalny raport urzędnika
sądowej policji śledczej³⁶. Warunkiem wszczęcia procesu skargowego było wniesienie
skargi. Pomimo że postępowanie karne było realizowane w oparciu o zasadę skar-
gowości, to nie wykształciła się instytucja oskarżyciela publicznego, co jest wydatną
cechą procesu karnego państw doby antyku grecko-rzymskiego³⁷. Skargę karną okre-
ślaną mianem *accusatio* lub *libellus inscriptionis* mógł złożyć obywatel rzymski, jeżeli
przystugiwało mu tzw. *ius accusandi* (*ius accusationis*)³⁸.

Wymogi formalne rzymskiego aktu oskarżenia przewidziane zostały w *lex Iulia
iudicorum publicorum* z 17 r. p.n.e., która w swoim założeniu była generalną reformą

³⁴ Por. M. Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1997, s. 261–262, 271–276.

³⁵ Rozważania i literatura cyt. za: W.J. Kosior, *D.* 48, 2, 3 i art. 332 k.p.k, s. 59–63.

³⁶ K. Amiełańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013, s. 100.

³⁷ B. Zalewski, *Zasada skargowości w rzymskim procesie karnym przez quaestiones perpetuae*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 25, 2016, nr 3, s. 1013–1014.

³⁸ *Ibidem*, s. 1018. O rzymskiej instytucji oskarżyciela zob. W. Mossakowski, *Accusator w rzymskich procesach de repetundis w okresie republiki*, Toruń 1994, s. 82.

procesu karnego³⁹. Wraz z uchwaleniem tej ustawy wprowadzono wymóg zachowania formy pisemnej dla skargi oskarżycielskiej. Dokładny opis warunków, jakie winien spełniać rzymski akt oskarżenia, przytoczył jurysta Paulus:

D. 48, 2, 3, Paulus libro tertio de adulteriis; pr. Libellorum inscriptionis conceptio talis est. “Consul et dies. Apud illum praetorem vel proconsulem Lucius Titius professus est se Maeviam lege Iulia de adulteriis ream deferre, quod dicat eam cum Gaio Seio in civitate illa, domo illius, mense illo, consulibus illis adulterium commisisse”. Utique enim et locus designandus est, in quo adulterium commissum est, et persona, cum qua admissum dicitur, et mensis: hoc enim lege Iulia publicorum cavetur et generaliter praecipitur omnibus, qui reum aliquem deferunt: neque autem diem neque horam invitum comprehendet. 1. Quod si libelli inscriptionum legitime ordinati non fuerint, rei nomen aboletur et ex integro repetendi reum potestas fiet. 2. Item subscribere debet is qui dat libellos se professum esse, vel alius pro eo, si litteras nesciat. 3. Sed et si aliud crimen obiciat, veluti quod domum suam praebuit, ut stuprum mater familias pateretur, quod adulterium deprehensum dimiserit, quod pretium pro comperto stupro acceperit, et si quid simile, id ipsum libellis comprehendendum erit⁴⁰.

Zacytowany fragment przekazu Paulusa dotyczył procedury wnoszenia aktu oskarżenia w wypadku przestępstwa, jakim było cudzołóstwo (*adulterium*), które traktowano jako przestępstwo publiczne⁴¹. Jak jednak wskazuje K. Amielańczyk, Paulus, przytaczając wymogi aktu oskarżenia, powołał się na uniwersalną dla procedowania w sprawie wszelkich *crimina legitima* ustawę Augusta, stąd też należy wnioskować, że akt oskarżenia w takich sprawach powinien wyglądać jednakowo⁴². Prawdopodobne jest i to, że rzymski akt oskarżenia był wnoszony na formularzu do tego przygotowanym, choć brak kategorycznego potwierdzenia⁴³.

W pierwszej kolejności w akcie oskarżenia należało wskazać datę sporządzenia skargi, co odbywało się przez wymienienie nazwiska urzędującego konsula i konkretnego dnia miesiąca. Kolejno należało wskazać dane urzędnika, do którego skarga była wnoszona, co czyniono przez określenie właściwego pretora lub

³⁹ Tak L.C. Colognesi, *Law and Power in the Making of the Roman Commonwealth*, Cambridge, UK 2014, s. 249.

⁴⁰ Przekład zob. Digesta Iustiniani. *Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, t. 7, cz. 2, ks. 48–50, Kraków 2017, s. 13.

⁴¹ T. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, s. 694.

⁴² K. Amielańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, s. 101; B. Zalewski, *Zasada skargowości w rzymskim procesie karnym przez quaestiones perpetuae*, s. 1020.

⁴³ K. Amielańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, s. 101: „Treść *principium* przypomina opis »formularza« aktu oskarżenia, jaki oskarżyciel powinien »wypełnić«. Czy rzeczywiście istniał jakiś urzędowy wzór dla *libellus inscriptionis* — trudno powiedzieć, chociaż jest to wysoce prawdopodobne. Wskazywałaby na to stylistyka pierwszej części relacji jurysty, gdzie treść aktu oskarżenia nie tyle została »opisana«, ile raczej »wypunktowana«, tak jak gdyby jurysta stosowny »formularz« miał przed sobą: »Konsul i data. L. Titius anonsuje w obecności ‘X-a’, pretora lub prokonsula, że oskarża Maewię; na podstawie *lex Iulia de adulteriis*, twierdząc, że popełniła *adulterium* z G. Seiusem w mieście A, w domu należącym do B, w miesiącu C, za konsulatu D i E«. Dopiero po tej specyfikacji następuje uzupełnienie mające charakter zwykłego komentarza, w którym jurysta tłumaczy, skąd wynika konieczność wskazywania miejsca popełnienia czynu, oraz odnosi się do sposobu określania w akcie oskarżenia czasu popełnienia przestępstwa”.

prokonsula. W dalszej części znajdowała się właściwa część oskarżenia, składająca się z określenia oskarżonego, przytoczenia ustawy karnej, której naruszenie oskarżyciel zarzuca, opisu czynu z doprecyzowaniem miejsca i czasu jego popełnienia. Miejsce popełnienia przestępstwa należało określić, wskazując miasto i dom, w jakim doszło do czynu, czas zaś jego popełnienia przez wskazanie miesiąca i konsulów wówczas urzędujących. Obowiązek wskazania miejsca popełnienia przestępstwa wynikał wprost z przepisów ustawy *Iulia iudicorum publicorum* i był wymogiem stawianym wszystkim oskarżycielom. Przy określaniu czasu popełnienia przestępstwa nie było konieczności podawania dnia ani godziny. Oskarżyciel powinien też podpisać swoją skargę osobiście lub gdy nie potrafił pisać, podpis winna złożyć za niego inna osoba. Gdy oskarżyciel zarzucał osobie popełnienie również innych przestępstw z danej ustawy, powinien to ująć w pisemnym oskarżeniu. Wniesienie aktu oskarżenia z naruszeniem tych wymogów powodowało bezskuteczność skargi i wykreślenie nazwiska oskarżonego z rejestru oskarżonych, wówczas istniała możliwość ponownego jej złożenia.

Uzupełniająco w zakresie budowy aktu oskarżenia można również przytoczyć przekaz Ulpianusa:

D. 48, 2, 7, Ulpianus libro septimo de officio proconsulis; pr. Si cui crimen obiciatur, praecedere debet crimen subscriptio. Quae res ad id inventa est, ne facile quis pro-siliat ad accusationem, cum sciat inultam sibi accusationem non futuram. 1. Cavent itaque singuli, quod crimen obiciant, et praeterea perseveraturos se in crimine usque ad sententiam.

W zacytowanym fragmencie jurysta, podobnie jak Paulus, wskazał na konieczność podpisania skargi, co miało zapobiegać nieuzasadnionym oskarżeniom na przyszłość, które nie pozostawałyby dla oskarżyciela bezkarne, mogło to bowiem powodować ryzyko kontroskarżenia o kalumnię. Dodatkowo należało doprecyzować, jakiego przestępstwa skarga ta dotyczy, oraz złożyć oświadczenie o popieraniu oskarżenia aż do wydania wyroku.

Za rozwinięcie właściwej części oskarżenia, w której należało wskazać oskarżonego wraz z opisem zarzucanego mu czynu, niech posłuży następujący fragment:

D. 48, 19, 16, Claudius Saturninus libro singulari de poenis paganorum; [...] 1. Sed haec quattuor genera consideranda sunt septem modis: causa persona loco tempore qualitate quantitate eventus. [...].

Przytoczony tekst jest opinią Claudiusa Saturninusa, wyrażoną w przedmiocie znamion przestępstwa. Opis ten zawiera szczegółowy podział okoliczności składających się na typ czynu zabronionego. Opis taki powinien zawierać znamiona, takie

jak: (1) *causa*⁴⁴, (2) *persona*⁴⁵, (3) *locus*⁴⁶, (4) *tempus*⁴⁷, (5) *qualitas*⁴⁸, (6) *quantitas*⁴⁹ oraz (7) *eventus*⁵⁰. Okoliczności te, czyli: motyw, znamię osoby, miejsce i czas popełnienia przestępstwa, ciężar przestępstwa rozumiany jako stopień jego szkodliwości, ilość pojmowana jako szkoda wyrządzona przestępstwem oraz tak zwany rezultat przestępstwa decydowały o bycie przestępstwa. Jak słusznie wskazuje K. Amielańczyk, należy mieć na uwadze tożsamość znaczeniową pojęcia *crimen*, oznaczającego przestępstwo oraz oskarżenie⁵¹. Stąd też przyjąć można, że opisane elementy precyzujące czyn i jego sprawcę powinny znajdować się w rzymskim akcie oskarżenia. W szczególności trzeba wskazać na znamię osoby oskarżonego i ofiary (*persona*), znamię czynu (*factum*) oraz takie okoliczności jak znamię miejsca popełnienia przestępstwa (*locus*) oraz czasu jego popełnienia (*tempus*)⁵².

W tym miejscu należy przejść do porównania rzymskiego i ukraińskiego modelu oskarżania. Mimo nasuwającej się wątpliwości co do tego, czy ukraiński akt oskarżenia, będący efektem nowoczesnych prac legislacyjnych poprzedzonych złożonymi konsultacjami w naukowych gremiach, i rzymski model skargi oskarżycielskiej mogą mieć z sobą coś wspólnego, okazuje się wbrew pozorom, że te — wyjątkowo odległe czasowo od siebie instytucje — więcej łączy, niż dzieli.

⁴⁴ D. 48, 19, 16, 2: „Causa: ut in verberibus, quae impunita sunt a magistro allata vel parente, quoniam emendationis, non iniuriae gratia videntur adhiberi: puniuntur, cum quis per iram ab extraneo pulsatus est”.

⁴⁵ D. 48, 19, 16, 3: „Persona dupliciter spectatur, eius qui fecit et eius qui passus est: aliter enim puniuntur ex isdem facinoribus servi quam liberi, et aliter, qui quid in dominum parentemve ausus est quam qui in extraneum, in magistratum vel in privatum. In eius rei consideratione aetatis quoque ratio habeatur”.

⁴⁶ D. 48, 19, 16, 4: „Locus facit, ut idem vel furtum vel sacrilegium sit et capite luendum vel minore supplicio”.

⁴⁷ D. 48, 19, 16, 5: „Tempus discernit emansorem a fugitivo et effractorem vel furem diurnum a nocturno”.

⁴⁸ D. 48, 19, 16, 6: „Qualitate, cum factum vel atrocius vel levius est: ut furta manifesta a nec manifestis discerni solent, rixae a grassaturis, expilationes a furtis, petulantia a violentia. Qua de re maximus apud Graecos orator Demosthenes sic ait: ou gar hy plygy parestyse tyn hubrin, all' hy atimia: oude to tuptesvai tois eleuverois esti deinon, kaiper on deinon, alla to eph' hubrei. polla gar an poiyseien ho tuptwn, w andres avynaioi, hwn ho pavwn enia oud' an apageilai dunaito heterw, tw sxymati, tw blemmati, ty fwny, hotan hws hubrizwn, hotan hws exvros huparxwn, hotan kondulois, hotan epi korrys. tauta kinei, tauta ecistysin anvrwpous ahutwn ayveis ontas tou propylakizesvai. [id est: neque enim plaga iniuriam [immo iram] movit, sed contumelia: neque tam verberari ingenuis intolerabile, quamquam non tolerandum, quam verberari iniuria. multa enim, Athenienses, facere potest is qui verberat, quorum quaedam qui es subit alii ne demonstrare quidem potest, gestu ad spectu voce, cum facit iniuria, cum inimicitia motus, cum pugnus ferit, eum in os. haec exacerbant, haec faciunt, ut sui compotes amplius non sint homines non adsueti opprobriis]”.

⁴⁹ D. 48, 19, 16, 7: „Quantitas discernit furem ab abigeo: nam qui unum suem subriperit, ut fur coercetur, qui gregem, ut abigeus”.

⁵⁰ D. 48, 19, 16, 8: „Eventus spectetur, ut a clementissimo quoquo facta: quamquam lex non minus eum, qui occidendi hominis causa cum telo fuerit, quam eum qui occiderit puniat. Et ideo apud graecos exilio voluntario fortuiti casus luebantur, ut apud praecipuum poetarum scriptum est: eute me tutvon eonta Menoitios ec Opoentos; ygagen humeterond' androktasiys hupo lugrys ;ymati tw hote paida katektanon Amfidamantos; nypios, ouk evelwn, amf' astragaloiis xolwvveis. [id est: cum parvulum me adhuc Menoetius ex Opunte ad nostram domum adduxit post funestum homicidium, quo die puerum Amphidamantis interfici imprudens invitatus de talis rixatus]”.

⁵¹ K. Amielańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, s. 102.

⁵² *Ibidem*.

Wypada zacząć od uwagi, że podstawą działania w ukraińskiej procedurze karnej jest określona skarga, która umożliwia wszczęcie postępowania sądowego. Jest to tak zwana zasada skargowości, która współcześnie oznacza, że do wszczęcia postępowania sądowego konieczne jest złożenie skargi przez uprawnionego oskarżyciela — najczęściej będzie to prokurator, który sporządził akt oskarżenia. Reguła ta korzeniami sięga rzymskiej zasady „*invitus agere vel accusare nemo cogitur*”, ujętej w jednej z cesarskich konstytucji, która zainicjowanie procesu karnego uzależniała od skargi oskarżycielskiej⁵³. Innymi słowy, idea procesu skargowego ma rzymski rodowód.

Skoro zatem ukraiński proces karny poniekąd opiera się na zasadzie znanej już prawu rzymskiemu, należy się zastanowić, czy w budowie współczesnego aktu oskarżenia możemy doszukiwać się rzymskich wpływów. Dzięki porównaniu źródła ujętego w *Digestach Justyniańskich* (D. 48, 2, 3) ze współczesnym art. 291 k.p.k. możemy wyodrębnić pewne cechy wspólne skarg oskarżycielskich.

Tabela 1. Rzymski i ukraiński akt oskarżenia — porównanie

Rzymski akt oskarżenia (D. 48, 2, 3)	Ukraiński akt oskarżenia (art. 291 k.p.k.)
Data sporządzenia (<i>Consul et dies</i>)	Data sporządzenia (art. 291 § 2 pkt 9 k.p.k.)
Wskazanie organu (<i>Apud illum praetorem vel proconsulem</i>)	Wskazanie organu (art. 291 § 2 pkt 4 k.p.k.)
Wskazanie oskarżonego (<i>persona</i>)	Wskazanie oskarżonego (art. 291 § 2 pkt 2 k.p.k.)
Zarzut oskarżenia i opis przestępstwa, zawierający: — czas i miejsce popełnienia przestępstwa (<i>tempus et locus</i>) — sposób i motyw popełnienia przestępstwa (<i>causa et eventus</i>) — rozmiar szkody wyrządzonej przestępstwem (<i>qualitas et quantitas</i>)	Zarzut oskarżenia i opis przestępstwa zawierający: — czas i miejsce popełnienia przestępstwa — sposób i motyw popełnienia przestępstwa — rozmiar szkody wyrządzonej przestępstwem (art. 291 § 2 pkt 5 i 7 k.p.k., art. 374 § 3 pkt 2 k.p.k.)
Kwalifikacja prawna przestępstwa (<i>lege lulia de adulteriis ream deferre</i>)	Kwalifikacja prawna przestępstwa (art. 291 § 2 pkt 5 k.p.k.)
Podpis oskarżyciela (<i>scriptio</i>)	Podpis oskarżyciela (art. 291 § 3 k.p.k.)

Źródło: opracowanie własne.

Jak można zauważyć dzięki tabeli 1, między rzymską skargą oskarżyciela a współczesnym aktem oskarżenia Ukrainy istnieją pewne strukturalne podobieństwa. Zasadniczo możemy z tych aktów wyodrębnić trzy części wspólne, występujące w obu przypadkach. Pierwszą jest część wstępna, w której zawarte zostały data sporządzenia skargi oraz wskazanie kompetentnego organu. Drugą część możemy określić jako właściwą, w której powinny się znaleźć informacje dotyczące oskarżonego oraz zarzutu, składającego się z opisu czynu i podania kwalifikacji prawnej. Przy opisie czynu należy podać czas, miejsce i sposób jego popełnienia ze wskazaniem motywów działania sprawcy i rozmiaru szkody, jaka została wyrządzona. Ostatnią, trzecią, częścią takiej skargi jest obligatoryjny podpis.

⁵³ C. 3, 7, 1.

Oparcie się wyłącznie na zewnętrznej budowie rzymskiej skargi i aktu oskarżenia Ukrainy to jednak zdecydowanie zbyt mało, aby formułować jakiegokolwiek kategorię wniosków co do wpływu prawa rzymskiego na ten aspekt ukraińskiej procedury karnej — konieczne jest jeszcze uwzględnienie ewolucji ukraińskiego modelu oskarżenia i jego historycznych podstaw.

Jak już wykazano, ukraiński akt oskarżenia ujęty w art. 291 k.p.k. został wprowadzony na mocy ustawy z 2012 roku — Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. Obecny model skargi oskarżycielskiej wywodzi się z przyjętych rozwiązań niemieckich, a dokładniej z § 200 StPO, to jest z niemieckiego kodeksu postępowania karnego z 1987 roku. Tym samym po 2012 roku w ukraińskim procesie karnym zadomowił się tak zwany germański model oskarżania. Rozwiązania te sięgają jeszcze ustawy karnej procesowej Strafrechtordnung z 1877 roku obowiązującej w Cesarstwie Niemieckim. Przyjęty tam w § 198 wzorzec oskarżania wywodził się z kolei z pruskiej ordynacji kryminalnej z 1805 roku — Criminalordnung Preußen. Ta zaś korzeniami sięgała *Constitutio Criminalis Carolina*, czyli pochodzącego z 1532 roku kodeksu prawa karnego materialnego i procesowego, który postępowanie karne opierał na wypracowanym w prawie rzymskim modelu akkuzacyjnym.

Zakończenie

Głównym zagadnieniem problemowym stawianym w zaprezentowanym artykule była próba odpowiedzi na pytanie, czy można mówić o rzymskich wpływach na prawo ukraińskie na przykładzie wybranej instytucji, jaką jest akt oskarżenia. Zasadniczo nikt nie kwestionuje tego, że prawo rzymskie jest podstawą współczesnego prawa cywilnego, a starożytne wpływy możemy odnaleźć w wielu przepisach obecnie obowiązujących kodeksów. W wypadku prawa karnego, zwłaszcza procedury karnej, której Rzymianie nie mieli tak dobrze opracowanej jak procesu cywilnego, poszukiwanie wpływów rzymskich nie jest jednak zadaniem łatwym ani oczywistym.

Badaniami prawnoporównawczymi objęto jeden element szeroko pojętej procedury karnej w postaci aktu oskarżenia. Tekst źródłowy z Digestów Justyniańskich (D. 48, 2, 3), który zawiera opinię na temat tego, jakie wymogi powinna spełniać skarga oskarżyciela zarzucająca komuś popełnienie przestępstwa, porównano ze współczesnym art. 291 ukraińskiej ustawy karnej procesowej, który zawiera wymogi stawiane wobec prokuratorskiego aktu oskarżenia.

W wyniku porównania treści tych przepisów udało się zauważyć, że współczesny akt oskarżenia Ukrainy odwołuje się do struktury wypracowanej w prawie rzymskim. Nie tylko jednak w samym porównaniu budowy aktu oskarżenia należy doszukiwać się antycznych wpływów. Samo zresztą stwierdzenie podobieństwa zewnętrznego to zbyt mało, aby uznać, że współczesne akty oskarżenia mają rzymski rodowód. Z perspektywy postawionego problemu znaczenie ma też to, na jakich wzorcach oparto współczesny akt oskarżenia. W wypadku Ukrainy przez lata obowiązywał akt oskarżenia posadowiony na modelu francuskim, który już związków z recypowanym prawem rzymskim nie mógł wykazać. Można powiedzieć, że dopiero w 2012 roku, kiedy uchwalony został nowy kodeks postępowania karnego i kiedy komisja kodyfi-

kacyjna opracowująca jego założenia wykorzystwała germański model skargi oskarżycielskiej, akt oskarżenia opisany w art. 291 k.p.k. zaczął opierać się na rozwiązaniach wypracowanych pod wpływem prawa rzymskiego.

Bibliografia

- Amielańczyk K., *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013.
- Bar C.L. von, *A History of Continental Criminal Law*, New Jersey 1999.
- Boes M.R., *Crime and Punishment in Early Modern Germany: Courts and Adjudicatory Practices in Frankfurt am Main, 1562–1696*, New York 2016.
- Borzhetska N., *Pidstavy ta umovy skladannia obvynuvalnogo akta*, „Yurydychna Ukraina” 2014, nr 8.
- Borzhetska N., *Skladannia obvynuvalnogo vysnovku yak forma zakinchennia poperednoho slidstva v kintsi 20-kh–u 30-i rr. XX st. v USRR*, [w:] *Materialy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Malynovskiy chytannia, m. Ostroh, 16–17 lystopada 2012 roku*, Ostroh 2012.
- Colognesi L.C., *Law and Power in the Making of the Roman Commonwealth*, Cambridge, UK 2014.
- Digesta Iustiniani. *Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, t. 7, cz. 2, ks. 48–50, Kraków 2017.
- Efmushkyn V.M., *Sudebnaia sistema Rossyiskoi Ymperyy vtoroi polovyny XIX veka: reforma 1864 hoda*, [w:] *Materyaly mezhdunarodnoi zaochnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy «Aktualnye Voprosy Yurysprudentsyy» 21 Aprelia 2011 h.*, Novosybyrsk 2011.
- Fletcher G.P., *Basic Concepts of Criminal Law*, New York-Oxford 1998.
- Foster N.G., Sule S., *German Legal System and Laws*, Oxford 2010.
- Haller K., Conzen K., *Das Strafverfahren: eine systematische Darstellung mit Originalakte und Fallbeispielen*, Heidelberg-München-Landsberg-Frechen-Hamburg 2011.
- Hanzha O., *Vykorystannia latynskykh vysloviv u sudovykh rishenniakh yak novitnia forma retseptii rym'skoho prava*, „Nove ukrainske pravo” 2022, nr 2.
- Hrebeniuk K.S., *Obvynuvalnyi akt u kryminalnomu provadzhenni*, „Yurydychna nauka: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku” 2017, nr 83.
- Humerov T.A., *Obvynitelnoe zakliuchenye: pravovaia pryroda, sodержanye, protsessualnye posledstviya*, Moskva 2011.
- Hutiw B., *Wpływ Rym'skoho Prawa na prawowu systemu Derżawy-Mista Watykan*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza. Prawo” 2019, nr 26.
- Isenmann E., *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550: Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*, Köln-Weimar 2014.
- Kachur V., *Mistse rym'skoho prava u strukturii pravovoi kultury suchasnoho yurysta v Ukraini*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza. Prawo” 2019, nr 26.
- Kaliuzhnyi A.N., Chaplyhyna V.N., *Sravnytelnyi analiz modelei predvartelnoho rassledovanyia po Ustavu uholovnoho sudoproyzvodstva Rossyiskoi ymperyy 1864 h. y po UPK RSFSR 1922 h.*, „Aktualnye problemy rossyiskoho prava” 2015, nr 50.
- Kolodii A.M., *Rymske pravo–unikalne yavyshe pravovoi kultury*, „Scientific Works of National Aviation University. Series: Law Journal. Air and Space Law” 2012, nr 2 (23).
- Koranyi K., *Powszechna historia prawa*, Warszawa 1976.
- Kosior W.J., *D. 48, 2, 3 i art. 332 k.p.k. — uwagi prawnoporównawcze*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza. Prawo” 2018, nr 22.
- Langbein J.H., *Prosecuting Crime in the Renaissance: England, Germany, France*, Cambridge, MA 1974.
- Lutsyk V.V., Kordiiaka T.V., *Povnovazhennia prokurora spriamovani na poperedzhennia porushen zakonu, v khodi dosudovoho rozsliduvannia, u kryminalnomu protsesi Ukrainy ta Polshchi*, „Visnyk Pivdennoho rehionalnogo tsentru Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy” 2016, nr 9.
- Maliarenko V.T., *Perebudova kryminalnogo protsesu Ukrainy v konteksti yevropeyskykh standartiv*, Kyiv 2005.
- Maliarenko V., Shapovalova O., *Novyi Kryminalnyi Protsesualnyi Kodeks Ukrainy: perevahy ta nedoliki*, „Pravo Ukrainy” 2012, nr 10.

- Mikhnevych L.V., *Kryminalno-pravovi doslidzhennia v radianskii Ukraini (1922–1930 rr.)*, „National Law Journal: Theory and Practice” 2016, nr 6.
- Mommsen T., *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899.
- Mossakowski W., *Accusator w rzymskich procesach de repetundis w okresie republiki*, Toruń 1994.
- Pohl-Zucker S., *Making Manslaughter: Process, Punishment and Restitution in Württemberg and Zurich, 1376–1700*, Leiden-Boston 2017.
- Popeliushko V.O., *Heneza instytutu slidchoho suddi u kryminalnomu sudochynstvi*, [w:] *Tezy dopovidei ta povidomlen uchasnykiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy 2012 r.: kryminalno-pravovi ta protsesualni aspekty»*, (19–20 veresnia 2013 r.), Lviv 2013.
- Praktykum zi skladannia protsesualnykh dokumentiv. Navchalnyi posibnyk*, red. O.P. Boiko, Dnipro 2017.
- Riabchynska O.P., *Faktychni obstavyny kryminalnogo pravoporushennia yak pidstava kryminalno-pravovoi kvalifikatsii*, „Naukovi visnyk Mizhnarodnogo humanitarnogo universytetu. Seria: Yurydsprudentsiia” 11, 2014, nr 2.
- Schotensach A., *Der Strafprozess der Carolina*, Leipzig 1904.
- Schroeder F.Ch., *Powstanie ukraińskiego Kodeksu postępowania karnego z 2013 r.*, [w:] *Nowe tendencje w prawie karnym procesowym: Niemcy, Polska, Ukraina*, red. F.Ch. Schroeder, T. De Vries, Białystok 2016.
- Shavaryn K., *Osoblyvosti protsesualnogo kerivnytstva pry zvernenni do sudu z obvynuvalnym aktom*, „Visegrad Journal on Human Rights” 2016, nr 3.
- Skladannia kryminalno-protsesualnykh Dokumentiv u dosudovomu provadzhenni*, red. L.D. Udalova, Kyiv 2013.
- Soroka S.O., Rymarchuk H.S., *Kryminalnyi protses v Ukraini: istoriia i suchasnist*, „Visnyk Natsionalnogo universytetu, Lvivska politechnika, Yurydychni nauky” 850, 2016.
- Sójka-Zielińska K., *Historia prawa*, Warszawa 2001.
- Stetsiuk B.R., *Zavershalni stadii kryminalnogo protsesu za k.p.k. USRR 1922 i 1927 rr.*, „Visnyk KhNUVS” 2012, nr 4 (59), z. 1.
- Surzhenko O.A., *Superfitsii-vid rymskoho do ukraïnskoho prava*, „Theory and Practice of Jurisprudence” 2, 2014, nr 6.
- Szczaniecki M., *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1997.
- Yevropeïski ta mizhnarodni standarty u sferi sudochynstva*, red. Yu. Zemlytska, Kyiv 2015.
- Zajczuk O.W., *Nowy Kodeks postępowania karnego Ukrainy*, [w:] *Nowe tendencje w prawie karnym procesowym: Niemcy, Polska, Ukraina*, red. F.Ch. Schroeder, T. De Vries, Białystok 2016.
- Zalewski B., *Zasada skargowości w rzymskim procesie karnym przez quaestiones perpetuae*, „Studia Iuridica Lublinensia” 25, 2016, nr 3.

Войцех Й. Косьор

Жешувський університет

Вплив римського права на формування окремих інститутів українського права: зауваги на полях ст. 291 КПК

Анотація

У рамках представленої статті проведено аналіз впливу римського права на українське кримінальне судочинство на прикладі інституції обвинувального акту, тобто скарги, що завершує першу стадію провадження. На цій стадії розглядаються результати діяльності, спрямованої на доказ вчинку і провини даної особи. Стимулом для такого дослідження стали аналогічні міркування, присвячені впливу римського права на побудову польського індикту.

Обвинувальний акт є особливим процесуальним документом і таким чином, повинен бути чітко сформалізованим. Він повинен відповідати європейським стандартам, зазначеним у 6 статті Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод. Це положення вимагає, зокрема, щоб обвинувачений отримав зрозумілу для нього інформацію про характер і причину обвинувачення проти нього. На прикладі України, ці вимоги, яким має відповідати обвинувальний акт, містяться у статті 291 КПК.

Метою статті є обговорення витоків римського права в українському індикту, зокрема, впливу римських рішень, прийнятих на думку Паулюса в тексті D. 48, 2, 3, на зміст 291ст. КПК. Окрім простого порівняння змісту стародавнього послання та чинного положення, була зроблена спроба точно продемонструвати римські витoki цього інституту через ретельний аналіз, який відображає еволюцію цього інституту від стародавнього права, через середньовічне та новітнє право, до сучасних норм.

У результаті порівняння змісту цих положень можна було помітити, що сучасний індикт України перегукується із структурою, виробленої в римському праві. Однак стародавні впливи слід шукати не лише в порівнянні побудови індикту. Крім того, на основі простого ствердження про зовнішню схожість недостатньо зробити висновок, що сучасні індикти мають римське походження. З перспективи порушеної проблематики також важливо розглядати, на базі яких моделей ґрунтується сучасний обвинувальний акт.

В Україні роками діяв обвинувальний акт за французьким зразком, який вже не демонстрував так тісних зв'язків із отриманим римським правом. Тільки в 2012 році, коли було прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс, і коли кодифікаційна комісія, розвиваючи свої припущення, використала німецьку модель обвинувальної скарги, можна констатувати, що обвинувальний акт, описаний у статті 291 базується на рішеннях, сформованих під впливом римського права.

Проведені дослідження, результати яких представлені в цій статті, є частиною дослідницького напрямку присвяченого вивчення впливів римського права. Метою цього дослідження є показати, що незважаючи на значний вплив російських, а згодом і радянських правових рішень, українське право (фундаментально переконструйоване з 1991 року) відповідає тенденціям європейської правової культури внаслідок імплементації західних рішень.

Ключові слова

римське право, українське право, кримінально-процесуальний кодекс, обвинувальний акт, скарга, прокурор

Marian Bedrii

ORCID: 0000-0003-4021-1980

Ivan Franko National University of Lviv
marian.bedrii@lnu.edu.ua

Mariana Syrko

ORCID: 0000-0003-3150-9208

Ivan Franko National University of Lviv
maryana.syrko@lnu.edu.ua

The classification of the legal customs of the Ukrainian people: Historical-legal aspect

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.7>

Abstract

The article is devoted to the issues of analysing the legal significance of Ukrainian customs through the prism of various criteria which are not exhaustive but contributed to the systematization of knowledge about the Ukrainian customary law. In particular, the following criteria for the classification of legal customs are proposed: compliance with the legislation, the origin, nature of disposition, territorial distribution, sphere of legal regulation. The historical significance of legal customs based on the legal outlook of the Ukrainian people is revealed.

Keywords

custom, customary law, the Ukrainian people, legislation, legal norms, classification criteria

Legal custom takes a particularly important place in Ukrainian history, because thanks to its validity, the Ukrainian people had the opportunity to create their own law in the absence of their own state. Fundamental legal institutions of Ukrainian society were formed and developed in customary law over the centuries. Their validity was ensured by democratic courts of customary law — *verv* courts, *kopa* courts,

Cossack courts, etc. Customary law had a decisive influence on the formation of the legal tradition and legal culture of the Ukrainian people.

The palette of customs that exists in society is diverse, and therefore requires classification. In order to distinguish types of Ukrainian legal customs, it is worth choosing certain criteria, which can be the following: compliance with the legislation, the origin, nature of disposition, territorial distribution, sphere of legal regulation, etc. French comparativists relying on the ancient tradition, classified customary law norms according to the criterion of compliance with the law into three types:

— *secundum legem* (in addition to the legislation) — customary legal norms that supplement, develop, specify and clarify the legislative text;

— *praeter legem* (except for the legislation) — customary legal norms regulating social relations, not regulated by legislation;

— *adversus legem* (contrary to the legislation) — legal customs, the content of which contradicts the provisions of the legislation.¹

The norms of customary law *secundum legem* are relative assistants of the legislator, since they regulate social relations together with the provisions of laws, but by supplementing the authoritative prescription of the state. In other words, we can say, the legal norm in such cases regulates the legal relationship only partially, deliberately allowing the legal custom to supplement the legal system in this part. As a rule, this approach is used in view of the peculiarity of a certain legal relationship, which is more convenient to supplement with customary law-making. For example, for this can be the Ordinance of the butchers' craft guild (*tsekh*), approved on August 22, 1620, by the Lviv magistrate. In particular, p. 10 of this document decreed that cattle should be slaughtered only in the authorized places "for supervision, according to ancient custom, so that there are no suspicious cattle."²

The sphere of regulation of legal customs *praeter legem* placed parallel to those social relations that are regulated by legislation. So, such legal customs do not receive direct sanction in the legislation, however, they do not come into conflict with it, since they do not directly intersect with it. In particular, to customs *praeter legem* there is a significant amount of family legal customs, and especially those that regulate personal non-property relations of the subjects of the family relations. Among them, for example, it is worth mentioning the legal custom of *prymatstvo*, which was practiced in the Ukrainian villages until the 1920s. It consisted in accepting an unrelated person (son-in-law, orphan, worker, etc.) into the family (household) with the condition of working on the farm and supporting the owners in the event of their old age or other incapacity.³

The morals *adversus legem* according to the logic of supporters of positivist concepts of legal understanding, they can't be legal because they contradict the *legislation*. At the same time, guided by the general social, not special legal, dimension of law, such customs can be legal under the condition of their real effect in society

¹ R. David, K. Jouffret-Spinozi, *Les grands systèmes de droit contemporains*, Paris 2002, pp. 94–95.

² *The Economic Privileges of the City of Lviv in the 15th–18th Centuries: Privileges and Statutes of Craft Guilds and Merchant Corporations*, eds. M. Kapral, Ya. Dashkevych, R. Shust, Lviv 2007, p. 638.

³ M. V. Hrymych, *Customary Civil Law of Ukrainians of the 19th and Early 20th Centuries*, Kyiv 2006, p. 354.

and the presence of its support. Of course, in most cases the states tried to counteract the customs *adversus legem*, even bringing the guilty to criminal responsibility. For example, in 1723, the Starodubskyy Regimental Court sentenced 39 participants of the pit court to cannon imprisonment,⁴ as the procedural legislation of that time didn't allow pit courts to issue and carry out death penalty.

According to O. Shevchenko, whose opinion was that customary law in Ukraine existed as a given and eternal justice, "it could not be created all the time, because it sat in the consciousness of the people and it simply had to be found and applied."⁵ Certainly, legal customs, although they have a certain legal conservatism, are not in absolute static, therefore they are able to evolve in the course of history. Their occurrence can be determined by quite different reasons and factors. Therefore, it is expedient to classify customary law norms according to their origin into customary law norms of archaic origin, religious origin, caused by social needs, formed by judicial practice, borrowed from the other nations and created by legislative inertia.

Among the legal customs of archaic origin (those originating from time immemorial), it is worth mentioning first of all *povolannia* — the Ukrainian legal custom of the notification of a crime. Levytskyi, substantiating his theory of the origin of the legal custom of *povolannia*, wrote: "this must be a remnant of the customary law of a very ancient times, when the public notification of the name of the murderer over the corpse of the murdered person had the force of a public verdict, condemning the criminal to the victim of family revenge."⁶ In the following historical eras, *povolannia* changed its character, transforming from a kind of notification of the verdict of the tribal community court into a customary procedural action applied at the stage of the investigation of a criminal case.

The religious norms have the ability to transform into legal norms. In kopa law and judiciary in 14th–18th centuries Christian principles were closely intertwined with pagan ones. For example, the oaths were used both by the Holy Trinity and by the forces of nature (most often the earth). The ordeals, which were used in the court proceedings, were also a consequence of the pagan tradition. Thus, sometimes the testimony of the defendant could be obtained with the use of torture, which was called "torture" in the criminal justice system. These procedural actions were mostly trials (ordeals) by fire, iron and water, also known to ancient law. In addition, whipping of the defendant during interrogation was quite common. The iron test was used, as a rule, in cases of murder, and in other cases the water test dominated.⁷

The Christian influence on Ukrainian community justice was also reflected in the institutions of reconciliation and conditional sentencing. As noted by I. Mima, the religious norms are mandatory religious rules for the behaviour of people in society,

⁴ Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, F. 51 (General Military Office), Descr. 3, Case 952 (Case on punishment of members of the kopa court of the village of Khilchich), pp. 5–11.

⁵ O. O. Shevchenko, *Customary Law of Ukraine of the 9th–19th Centuries*, Kyiv 2012, p. 53.

⁶ I. Cherkaskyyi, "Invocation over the corpse of a murdered man", [in:] *Proceedings of the Commission for Studying the History of Western-Rus and Ukrainian Law*, vol. 1, Kyiv 1925, p. 105.

⁷ F. Leontovych, "Ruska Pravda and the Lithuanian Statute: Lithuanian legislation must be included in the scope of the study of history of Russian law as a matter of urgent necessity", [in:] *Anthology of Ukrainian Legal Thought*, vol. 2: *History of the State and Law of Ukraine: Ruska Pravda*, eds. Yu. S. Shemshuchenko et al., Kyiv 2002, p. 204.

therefore, depending on the type of legal system to which a certain country belongs and the nature of the violation, various measures of influence may be applied to persons who have violated the requirements of religious norms.⁸ However, certain religious norms have the ability to acquire a legal character. So, in 1663 in the village in Richychi of the Berestey district, the trial court on sacrilege took place.⁹ Therefore, as a result of the application of some Christian religious norms in kopa court proceedings, they were transformed into legal customs and became part of kopa law.¹⁰

Although the vast majority of legal customs are generated by certain social needs, nevertheless, such a basis for their emergence requires additional characteristics and an independent meaning. We can agree with S. Dnistrianskyi's opinion, that law is created by needs. The satisfaction of human needs required the participation of each individual in relations with other individuals, and therefore connections between them arose, community and society were formed. That's why each individual became dependent on each other. This dependence was expressed in social norms.¹¹ Such norms included legal customs.

An example of the formation of the Ukrainian legal custom based on the presence of a need can be the practice of the actual purchase and sale of a car, which is formalized as an authorization for the use and disposal of a vehicle (in everyday life, the so-called general authorization). The excessive bureaucracy and high cost of the procedure of transferring a car into the ownership of another person caused the formation of the so-called custom. So buying a car by proxy was widely practiced in Ukraine in the 1990s and at the beginning of the 21st century isolated cases of such buying and selling still occur, even today. This practice was widespread and well-known, and the state did not take significant countermeasures in this regard. At the same time, numerous inconveniences, risks and problems arising from these legal relations¹² led to the gradual withdrawal of Ukrainian society from the mentioned practice and its marginalization.

The value of judicial practice for the creation of legal customs seems to be more expedient to consider, guided by the guidelines of the founder of legal normativism H. Kelsen. In particular, he emphasized that the issue of the existence of a legal custom can only be resolved by a law enforcement authority, which is entrusted with the task of confirming or denying the fact of custom in a certain area of legal relations¹³. Therefore, court practice had a significant impact on the evolution of Ukrainian customary law throughout history. Subsystems of the Ukrainian customary law had their own judicial mechanisms which contributed to the creation, change and termination of legal customs.

⁸ I. V. Mima, "Characteristics of religious norms as a type of social norms", *The State and Law* 43, 2009, p. 137.

⁹ Acts Issued by the Vilna Archeographic Commission, Chairman Yu.O. Krachkovskiy, vol. 28: Acts on Kopa Courts, Vilna 1891, p. 433.

¹⁰ M. Bedrii, "'Kopa' law and its application in Ukrainian community justice (14th–18th centuries)", *ScienceRise: Juridical Science* 2019, no. 3 (9), pp. 32–38.

¹¹ S. Dnistrianskyi, "Customary law — and social ties", *Journal of Law and Economics* 4, 1902, p. 21.

¹² A. Makeeva, "Selling and buying a car: Legal nuances", *Juridichna gazeta*, 10.09.2021, <https://yur-gazeta.com/golovna/prodazh-ta-kupivlya-avtomobilya-yuridichni-nyuansi.html>.

¹³ H. Kelsen, *Pure Theory of Law; The Problem of Justice*, transl. O. Mokrovolskyi, Kyiv 2004, p. 254.

When courts of customary law issued similar decisions in similar cases, there was a possibility that the content of these decisions would become a general rule and gain validity in the form of legal custom. Among the customary legal norms that made up the system of kopa law, norms formed in this way took an important place. There are reasons to assume that some wording of kopa decrees (decisions of community courts) indicate this. For example, at the meeting of kopa court, which took place in 1583 in the Lutsk County, it was noted: "For a long time, criminals among us have been searched for with nothing but kopa."¹⁴

Cases of borrowing the legal customs of one nation from another were quite common. For example, the Carpathian customary law of the 14th–18th centuries contained many borrowings from Romanian, Moldavian and Polish law.¹⁵ As a result of the spread of Magdeburg law in Western Ukrainian cities, which began in the 14th century, the reception of European legal custom, known as storage law, took place on Ukrainian lands. It consisted in the fact that through the city to which this right was granted, it was forbidden to bring goods without putting them up for sale. Storage law was divided into conditional and unconditional. If a city received an unconditional storage law for a particular commodity or for all commodities, the foreign merchant had to sell them entirely in that city and had no right under any circumstances to take them further. This made it possible for city merchants to dictate prices to visitors and receive significant profits from resale at inflated prices. If the city had a conditional storage law, then the visitor undertook to display the goods for sale for a clearly defined period (for example, for 5, 7, 10 days), after which he had the right to carry on the remaining items not bought from him during that time further.¹⁶

At the same time, it is not necessary to unequivocally tie the storage law to the introduction of Magdeburg law on Ukrainian lands. It is quite likely that this custom was in effect in Ukrainian cities even before Magdeburg law was granted to them. Thus, in a letter of 1498 from the Grand Duke of Lithuania Alexander to the Moscow ambassador Ivan Teleshev, it was stated: "In our land, in Kyiv and in Lutsk, storages have long been used by overseas merchants."¹⁷ Therefore, it is quite difficult to determine the origin of individual legal customs.

The customary legal norms, created through legislative inertia are formed when a certain normative legal act or treaty lost legal force (or their draft didn't enter into force due to certain reasons), but its provisions continued (or began) their application in society. An example of such application can be the Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588 which actually operated in Left-Bank Ukraine until the 1840s,

¹⁴ A. Hurbyk, "Kopa courts in Ukrainian lands in the 14th–16th centuries", *Ukrainian Historical Journal* 1990, no. 10, p. 113.

¹⁵ R. Shandra, M. Bedrii, "Village courts and judicial proceedings under Ukrainian and Wallachian law: Historical-legal comparison (14th–18th centuries)", *Visnyk of the Lviv University. Series Law* 58, 2013, pp. 121–122.

¹⁶ I. Y. Boyko, *Sources and Characteristic Features of Law in Galicia as Part of the Polish Kingdom (1387–1569)*, Lviv 2010, p. 184.

¹⁷ Acts Related to the History of Western Russia, Collected and Published by the Archaeological Commission, Vol. 1: 1340–1506, St. Petersburg 1846, p. 176.

although it was officially implemented only in Starodubskiy Regiment.¹⁸ Analysing the “Systematic collection of legal customs existing in the Poltava province,” O. Voloshchenko came to the conclusion that the norms of the aforementioned Statute of 1588 continued legal regulation as customs even in the second half of the 19th century.¹⁹ The actual validity in the legal system of the Hetmanate Ukraine of the unapproved codification project “Laws by which the Lesser Russian people are judged” of 1743 should also be recognized as an example of legislative inertia, as a result of which the corresponding network of legal customs was formed.

This situation is typical for international law because there is a number of international treaties that haven't gone through the formal procedure of acquiring legal force, but have been actually applied. Therefore, their validity in the relevant relations is equated to international custom.

According to the criterion of *disposition nature*, customary law norms can be classified into permissive, binding and prohibitive. Thus, the right of inheritance gave the community the right to choose — to extradite a criminal who was on its territory or to pay a fine instead.²⁰ The legal custom of *zaymanshchyna* allowed to acquire the right to land through its first development (primary processing).²¹ These norms were permissive. Kopa law obliged the inhabitants of the kopa district to participate in the meetings of the community court.²² The absence of certain persons from the pile could cause them to be found guilty of committing a crime, so this norm was binding. Cossack law forbade bringing women to the territory of Sich under the threat of the death penalty,²³ which can be considered a prohibitive norm.

The permissive norms of customary law can also include usage in the sense of legally non-binding rules of behaviour that were formed as a result of uniform practice in a certain sphere of social relations, provided that such custom has a sign of generality (depersonalization) and other main features of legal custom.

Some researchers distinguish between customs and usages. In particular, G. Danilenko and other experts of international law consider it undesirable to identify usage and legal custom.²⁴ It seems that the concept of usage (in the above sense) largely corresponds with the concept of a permissive norm of a customary law. In other words, if a customary rule of conduct is able to regulate legal relations, but does not compel certain actions, only allowing them to be committed, then such a customary

¹⁸ M. P. Vasylenko, “How the Lithuanian Statute was abolished (from the history of the codification of Western Rus and Ukrainian law)”, [in:] M. Vasylenko, *Selected Works*, vol. 2: *Legal Works*, eds. I. B. Usenko, T. I. Bondaruk, A. Yu. Ivanova et al., Kyiv 2006, p. 311.

¹⁹ *Legal Custom as a Source of Ukrainian Law of the 9th–19th Centuries*, ed. I. B. Usenko, Kyiv 2006, pp. 50–51.

²⁰ I. M. Sobestianskyi, *Circular Guarantee Among the Slavs According to the Ancient Monuments of Their Legislation*, Moscow 2011, p. 121.

²¹ A. Ya. Efimenko, *Essays on the History of Right-Bank Ukraine; The Lesser Russian Nobility and Its Fate*, Moscow 2011, p. 157.

²² M. Bedrii, *Kopa Courts in Ukrainian Lands in the 14th–18th Centuries: Historical-Legal Research*, Lviv 2014, p. 180.

²³ O. Apanovych, “Cossack republic”, *Monuments of Ukraine* 1989, <http://ukrlife.org/main/evshan/uacossak.htm>.

²⁴ G. M. Danilenko, *Custom in Modern International Law*, Moscow 1988, pp. 9–10.

rule does not lose its legal validity. Therefore, the use of the concept of usage in this sense can only make terminology convenient for certain research areas (in international law or trade law), but by no means goes beyond the concept of a legal custom.

According to *territorial distribution*, legal customs are interstate (international customs and those applied in several or even many states), national (operate throughout the state), ethnic (characteristic of a certain ethnic group), local (are valid in a specific area) and branch (developed in a certain industry — for example, in retail trade).²⁵

The classification of the Ukrainian legal customs provides grounds for distinguishing groups of relevant norms depending on *the subject of the relations regulated by them (the sphere of legal regulation)*: norms that regulate state power relations, family and property relations, procedural norms, as well as norms that define particular deeds as offenses.²⁶ An example of customary-legal norms that regulated state power relations can be the procedure of “putting the prince on the table,” which began the reign of the ancient Ruthenian princes. After the prince’s candidacy was approved, he received a regular diploma. The prince and the people on the main square of the city made mutual oaths and kissed the cross. Then he went to the main cathedral of the city, where the bishop blessed him with a cross for the reign, handed him the signs of princely power and put on his head a cap decorated with jewels. After that, he was solemnly enthroned.²⁷

Throughout history, custom had an important role in the Ukrainian civil law. Customary law had a significant impact on the development of property rights, including those borrowed from Roman law. The main grounds for acquiring the right of ownership under Cossack customary law were as follows: creation of a thing by one’s own hands; obtaining fruit from a thing (trees, animals, etc.); distribution of military, hunting or fishing spoils; concluding a contract (including through trade); receiving an inheritance; finding (including treasure); tenure.²⁸

Hrozovskyi drew attention to the fact that military booty in the 18th century began to lose its former importance as a basis for acquiring property rights in Zaporizhzhia Sich, and the economic activity became the priority basis instead.²⁹ However, isolated facts of acquisition of property rights through war booty occurred even in the second half of the 18th century. Thus, in 1755, two serfs (by ethnic origin — Tatar and Kalmyk, respectively) of Vasyl Perfyliiev fled from the Don to Kalmius palanka of Zaporizhzhia Sich with horses and things. In connection with this, in 1757, Don chieftain Danylo Yefremov appealed to the Kish chieftain of Zaporizhzhia Sich to return the fugitives and property to the landowner. In response, Kish chieftain wrote that he didn’t look for the mentioned serfs in Sich, and the corresponding property was “inflated (divided — *authors*) according to custom” by the Kalmius foreman.³⁰

Many norms of the Ukrainian customary law also functioned in the law of obligations. For example, *skipshchyna* or *spolshchyna* was a land lease agreement where

²⁵ O. A. Vasianovych, *Legal Custom in Modern Legal Systems*, Kyiv 2014, p. 52.

²⁶ *Legal Custom as a Source of Ukrainian Law of the 9th–19th Centuries*, pp. 26–27.

²⁷ P. P. Pyatnitskiy, *Tale of the Enthronement of Russian Tsars and Emperors*, Moscow 1990, p. 4.

²⁸ I. Y. Boyko, *Legal Regulation of Civil Relations in Ukraine (9th–20th Centuries)*, Kyiv 2012, p. 159.

²⁹ I. Hrozovskyi, “Customary law of Zaporizhzhia Sich”, *Soviet Law* 1991, no. 10, p. 58.

³⁰ Archive of Kish of New Zaporizhzhia Sich. Description of Cases 1713–1776, Ref. L.Z. Histsova, L.Ya. Demchenko, Kyiv 1994, p. 32.

the tenant paid the landowner part of the harvested crop under the contract. The tenant had to sow the land with his grain, grow it and harvest it. The amount of payments to the lessor was determined in proportion: every third haycock, every fourth haycock, etc. As M. Hrymych notes, this size fluctuated in different periods and in different regions of Ukraine. It was concretized by the local custom of the respective village on the basis of the peculiarities of the natural and socio-economic conditions of the given area.³¹

Chubynskyi noted in his studies of customary law that Ukrainian peasants also called this custom “giving land from the haycock.”³² This led to the terminological definition of this custom as *skipshchyna* (payments from the harvest). *Spolshchyna* (payment from the harvest of the field) was a type of *skipshchyna*, which became widespread in Podillya. It consisted in the fact that the lessee and the lessor equally shared the harvest obtained from the leased plot of land.³³ It can be assumed that *spolshchyna* was practiced in territories where the soil was more fertile, so it required less effort to cultivate it. Therefore, there was an expediency of equal distribution of the grown crop.

In Scythian customary law, the principle of minority inheritance of property was in effect, according to which the youngest son inherited his father’s house and all the household alone. Since these objects were the main property of the Scythians, the advantages of the younger son were obvious. Elder sons had no inheritance rights, but when they married, they received a share of their parents’ property. Daughters also did not have the right to inherit their parents’ property.³⁴ It is worth noting that in Kyiv Rus the younger son³⁵ also inherited the parents’ house, but whether this was a consequence of the Scythian influence remains an open question of historical-legal science. The sole inheritance of the paternal estate by the youngest son was practiced in Ukrainian lands for many centuries after the disintegration of Kyiv Rus. Quite often in the Ukraine, parents bequeath their house to their youngest son even today.

Traditionally, customary legal norms occupied a leading place in the system of regulating family relations. For example, the Ukrainian customary law allowed the divorce of spouses without the involvement of the state. This procedure was sometimes performed exclusively in the family environment in the presence of relatives and friends, before whom the husband and wife declared that they were terminating their marriage by mutual consent and understanding. At the indicated family meeting, the property affairs of such spouses were resolved, related to the dowry (taken by the wife when returning to her parents’ house) and *vino* (remained by the husband). After that, according to Ukrainian customary law, the marriage was considered terminat-

³¹ M. V. Hrymych, *Customary Civil Law of Ukrainians of the 19th and Early 20th Centuries*, p. 397.

³² P. Chubynskyi, *Short Essay of the People’s Legal Custom, Compiled on the Basis of the Attached Civil Decisions: Proceedings of the Ethnographic and Statistical Expedition to the Western Russian Region, Equipped by the Imperial Russian Geographical Society. South-Western Department*, vol. 6, St. Petersburg 1872, pp. 63–64.

³³ M. V. Hrymych, *Customary Civil Law of Ukrainians of the 19th and Early 20th Centuries*, pp. 397–398.

³⁴ O. A. Havrylenko, *History of the State and Law of Ukraine: Ancient Times*, Kharkiv 2011, p. 10.

³⁵ O. Nelin, “On the question of inheritance law of Kyivan Rus”, *Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Science of Law* 2002, no. 131, p. 34.

ed. Subsequently, the ex-spouses could register a divorce with state authorities. As a rule, this happened in connection with the intention to enter into a new marriage.³⁶

The norms of criminal responsibility in Ukrainian customary law were quite strict, but in the practice of law enforcement, judges showed considerable humanism, applying exemption from punishment or its replacement. For example, instead of a certain burdensome physical punishment, the public courts could sentence the guilty to three weeks of standing outside the church, during which they had to tell all the parishioners about the sin (crime) they had committed.³⁷ Among the procedural norms of Ukrainian customary law, we can mention the norms on the sworn kopa. The aforementioned investigative action consisted in the fact that the victim selected several people from each village and made them swear that they had not committed the crime and did not know the criminal. The sworn kopa took place the day after the third collective interrogation of the kopa district. People who refused to take the oath were found guilty of a crime.³⁸ A more extensive and detailed analysis of procedural norms of Ukrainian customary law is contained in chapter 4 of monograph on kopa courts.³⁹

From the analysis of the documentary material, it also follows that in the Ukrainian society of the middle ages there were also customary legal norms, which occupied an important place in the regulation of tax and customs relations. For instance, in the 17th century in the city of Bolekhiv, “according to ancient custom”, the Jews delegated two representatives “to the hearing of the accounts” of city taxes.⁴⁰ The texts of regulatory and law-enforcement acts quite often did not establish the specific amount of the tax or duty, but contained a reference to the customs of a certain area or sphere of trade. For example, on May 4, 1606, King Sigismund III, granting the Magdeburg Law to the city of Tetiyev of the Kyiv land, noted: “And fairs and trades will be allowed in that city for all residents of our states and foreign merchants, coming with all kinds of familiar goods, to trade, to sell and buy, paying to Prince Ostrozkyi a trade duty on all his goods according to the usual custom, as it happens in other such places.”⁴¹

Thus, numerous Ukrainian legal customs can be classified according to various criteria — compliance with the law, origin, nature of disposition, scope of legal regulation, etc. The proposed classification criteria, of course, cannot be considered uniform and comprehensive, but are intended to contribute to the systematization of knowledge about Ukrainian customary law, its forms and content. The variety of legal customs indicates that they were not uniform models of behaviour but differentiated social norms. Legal customs, provided they are carefully studied, appear not only as simple established rules, but also as a complex formulas of social coexistence with numerous layers, in which folk experience is crystallized.

³⁶ O. V. Melnychenko, *Customary Law*, Cherkasy 2008, pp. 48–49.

³⁷ O. O. Shevchenko, *Customary Law of Ukraine of the 9th–19th Centuries*, p. 157.

³⁸ N. Ivanishev, *About Ancient Rural Communities in South-Western Russia*, Kyiv 1863, pp. 18–19.

³⁹ M. Bedrii, *Kopa Courts in Ukrainian Lands in the 14th–18th Centuries*.

⁴⁰ V. P. Marochkin, *Ukrainian City from the 15th to the Middle of the 17th Century: Customary Legal Attributes as a Historical Source*, Toronto 1999, p. 107.

⁴¹ Documents of the Bratslav Voivodeship 1566–1606, Ref. Mykola Krykun, Oleksiy Piddubniak, Lviv 2008, pp. 1022–1023.

Bibliography

Documentary sources

- Acts Issued by the Vilna Archeographic Commission, Chairman Yu.O. Krachkovskiy, vol. 28: Acts on Kopa Courts, Vilna 1891.
- Acts Related to the History of Western Russia, Collected and Published by the Archaeological Commission, Vol. 1: 1340–1506, St. Petersburg 1846.
- Archive of Kish of New Zaporizhzhia Sich: Description of Cases 1713–1776, Ref. L. Z. Histsova, L. Ya. Demchenko, Kyiv 1994.
- Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, F. 51 (General Military Office), Descr. 3, Case 952 (case on punishment of members of the kopa court of the Khilchichi village).
- Documents of the Bratslav Voivodeship 1566–1606, Ref. M. Krykun, O. Pidubniak, Lviv 2008.
- The Economic Privileges of the City of Lviv in the 15th–18th Centuries: Privileges and Statutes of Craft Guilds and Merchant Corporations*, eds. M. Kapral, Ya. Dashkevych, R. Shust, Lviv 2007.

Literature

- Apanovych O., “Cossack republic”, *Monuments of Ukraine* 1989, <http://ukrlife.org/main/evshan/uacossak.htm>.
- Bedrii M., *Kopa Courts in Ukrainian Lands in the 14th–18th Centuries: Historical-Legal Research*, Lviv 2014.
- Bedrii M., “‘Kopa’ law and its application in Ukrainian community justice (14th–18th centuries)”, *ScienceRise: Juridical Science* 2019, no. 3 (9).
- Boyko I. Y., *Legal Regulation of Civil Relations in Ukraine (9th–20th Centuries)*, Kyiv 2012.
- Boyko I. Y., *Sources and Characteristic Features of Law in Galicia as Part of the Polish Kingdom (1387–1569)*, Lviv 2010.
- Cherkaskyi I., “Invocation over the corpse of a murdered man”, [in:] *Proceedings of the Commission for Studying the History of Western-Rus and Ukrainian Law*, vol. 1, Kyiv 1925.
- Chubynskiy P., *Short Essay of the People’s Legal Custom, Compiled on the Basis of the Attached Civil Decisions: Proceedings of the Ethnographic and Statistical Expedition to the Western Russian Region, Equipped by the Imperial Russian Geographical Society. South-Western Department*, vol. 6, St. Petersburg 1872.
- Danilenko G. M., *Custom in Modern International Law*, Moscow 1988.
- David R., Jouffret-Spinosi K., *Les grands systèmes de droit contemporains*, Paris 2002.
- Dnistrianskyi S., “Customary law — and social ties”, *Journal of Law and Economics* 4, 1902.
- Efimenko A. Ya., *Essays on the History of Right-Bank Ukraine; The Lesser Russian Nobility and Its Fate*, Moscow 2011.
- Havrylenko O. A., *History of the State and Law of Ukraine: Ancient Times*, Kharkiv 2011.
- Hrozovskiy I., “Customary law of Zaporizhzhia Sich”, *Soviet Law* 1991, no. 10.
- Hrymych M. V., *Customary Civil Law of Ukrainians of the 19th and Early 20th Centuries*, Kyiv 2006.
- Hurbyk A., “Kopa courts in Ukrainian lands in the 14th–16th centuries”, *Ukrainian Historical Journal* 1990, no. 10.
- Ivanishev N., *About Ancient Rural Communities in South-Western Russia*, Kyiv 1863.
- Kelsen H., *Pure Theory of Law; The Problem of Justice*, transl. O. Mokrovolskyi, Kyiv 2004.
- Legal Custom as a Source of Ukrainian Law of the 9th–19th Centuries*, ed. I. B. Usenko, Kyiv 2006.
- Leontovych F., “Ruska Pravda and the Lithuanian Statute: Lithuanian legislation must be included in the scope of the study of history of Russian law as a matter of urgent necessity”, [in:] *Anthology of Ukrainian Legal Thought*, vol. 2: *History of the State and Law of Ukraine: Ruska Pravda*, eds. Yu. S. Shemshuchenko et al., Kyiv 2002.
- Makeeva A., “Selling and buying a car: Legal nuances”, *Juridichna gazeta*, 10.09.2021, <https://yur-gazeta.com/golovna/prodazh-ta-kupivlya-avtomobilya-yuridichni-nyuansi.html>.
- Marochkin V. P., *Ukrainian City from the 15th to the Middle of the 17th Century: Customary Legal Attributes as a Historical Source*, Toronto 1999.

Marian Bedrii, Mariana Syrko

The classification of the legal customs of the Ukrainian people: Historical-legal aspect

Melnychenko O. V., *Customary Law*, Cherkasy 2008.

Mima I. V., "Characteristics of religious norms as a type of social norms", *The State and Law* 43, 2009.

Nelin O., "On the question of inheritance law of Kyivan Rus", *Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Science of Law* 2002, no. 131.

Pyatnitskiy P. P., *Tale of the Enthronement of Russian Tsars and Emperors*, Moscow 1990.

Shandra R., Bedrii M., "Village courts and judicial proceedings under Ukrainian and Wallachian law: Historical-legal comparison (14th–18th centuries)", *Visnyk of the Lviv University. Series Law* 58, 2013.

Shevchenko O. O., *Customary Law of Ukraine of the 9th–19th Centuries*, Kyiv 2012.

Sobestianskyi I. M., *Circular Guarantee Among the Slavs According to the Ancient Monuments of Their Legislation*, Moscow 2011.

Vasianovych O. A., *Legal Custom in Modern Legal Systems*, Kyiv 2014.

Vasylenko M. P., "How the Lithuanian Statute was abolished (from the history of the codification of Western Rus and Ukrainian law)", [in:] M. Vasylenko, *Selected Works*, vol. 2: *Legal Works*, eds. I. B. Usenko, T. I. Bondaruk, A. Yu. Ivanova et al., Kyiv 2006.

Marian Bedrii, Mariana Syrko

The classification of the legal customs of the Ukrainian people: Historical-legal aspect

Мар'ян Бедрій

Львівський національний університет імені Івана Франка

Мар'яна Сирко

Львівський національний університет імені Івана Франка

Класифікація правових звичаїв українського народу: історико-правовий аспект

Анотація

У статті проаналізовано правове значення українських звичаїв через призму різних критеріїв, які не є вичерпними, проте сприяють систематизації знань про українське звичаєве право. Зокрема запропоновано такі критерії класифікації правових звичаїв: відповідність закону, походження, характер диспозиції, територіальна поширеність, сфера правового регулювання. Розкривається історичне значення правових звичаїв, що ґрунтувалися на правовому світогляді українського народу.

Ключові слова

звичай, звичаєве право, український народ, законодавство, правові норми, критерії класифікації

Marian Bedrii

Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie

Mariana Syrko

Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie

Klasyfikacja zwyczajów prawnych ludu ukraińskiego: aspekt historyczno-prawny

Streszczenie

W artykule dokonano analizy znaczenia prawnego ukraińskich zwyczajów przez pryzmat różnych kryteriów, które nie są wyczerpujące, ale przyczyniają się do usystematyzowania wiedzy o ukraińskim prawie zwyczajowym. W szczególności zaproponowano następujące kryteria klasyfikacji zwyczajów prawnych: zgodność z ustawą, pochodzenie, charakter dyspozycji, zasięg obowiązywania, sfera regulacji prawnej. Ujawnia się historyczne znaczenie zwyczajów prawnych opartych na światopoglądzie prawnym społeczeństwa ukraińskiego.

Słowa kluczowe

zwyčaj, prawo zwyczajowe, społeczeństwo ukraińskie, ustawodawstwo, normy prawne, kryteria klasyfikacyjne

Петро Рабінович

Львівський національний університет імені Івана Франка
rmpetro2009@gmail.com

Діана Садовська

ORCID: 0000-0001-7598-6394

Львівський національний університет імені Івана Франка
Diana.s12777@gmail.com

Право на пам'ять і право на забуття: загальнотеоретичний аналіз

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.8>

The right to memory and the right to be forgotten:
A general theoretical analysis

Abstract

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the rights to memory and to be forgotten. It delves into the problems associated with interpreting these rights and the legal provision of their implementation. The importance of memory, in particular historical memory, for the development of society and the need for partial legal regulation of its external manifestations, primarily in the activities of participants in social relations, including the establishment of memorials, days of remembrance, financial support of archives, are substantiated.

The purpose of the article is to provide a general theoretical overview of the aforementioned natural rights, emphasizing the legal implications on the processes of remembering and forgetting. The actualization of the problem is caused primarily by the rapid development of modern information technologies and the availability of the Internet. The right to be forgotten was created in response to the need to better safeguard the right to respect for one's privacy and family life. In professional periodicals, authors mostly analyze only certain aspects related to the right to be forgotten. Noteworthy scientific works include research by I.V. Thanks-Fateeva,

O.V. Kiriak, P.M. Suchorolskyi, R.I. Radeyko, O.M. Kalitenko. However, the right to be forgotten is explored in these publications without reference to the right to remember. Meanwhile, there is a semantic connection between these rights, as forgetting can only occur when something is stored in memory. Without recognizing the right to memory, discussing the right to forget becomes meaningless. The article formulates the author's interpretation of the concepts of "memory," "forgetting" and the natural right to them. In particular, the right to memory is the ability of a person or a group of people to take actions aimed at reproducing and objectifying ideas or views about past facts. The right to be forgotten is the ability of a person or group to request the removal of information about certain past facts from the public space. Concerns about the potential misuses of the ability to delete information as a means of controlling the digital space by states are justified.

It was noted that judicial practice played a significant role in the formation of the right to be forgotten and still actively influences its development and protection. Although there are still not many legal disputes on this issue in Ukraine, the development of Ukrainian law is related to the integration and association of Ukraine and the EU, the application of the ECHR case law in the national judiciary. The active development of information technologies necessitates an appropriate theoretical understanding of the defined human rights.

Keywords

memory, the right to memory, the right to be forgotten, digital rights, balance of interests

Право на пам'ять та право на забуття: причини актуалізації

Проблематика пам'яті та забуття здавна турбує людство. Питання залишення сліду після себе на Землі стосується не лише роздумів про вічне, але й має також правовий та політичний аспект. Так ще у стародавньому Римі до певної категорії злочинців застосовували особливу форму покарання — прокляття пам'яті (*damnatio memoriae*). Воно полягало в знищенні матеріальних свідчень про існування певної людини — зокрема, житла, портретів, статуй засудженого, вилученні з обігу та переплавленні монет із зображенням та ім'ям особи¹. Постанову з цього питання ухвалював кримінальний суд Сенату. Покарання вважалося особливо жорстоким і застосовувалося до учасників змов, ворогів держави, недостойних імператорів, державних діячів, а іноді й до їхніх родичів. Хоча варто зазначити, що часто прокляттям пам'яті користувалися і для усунення політичних опонентів. Наприклад, на імператора Нерона було накладено

¹ М. Боднарук, *Damnatio memoriae, або Санкції проти пам'яті в римській культурі I ст. до н.е. – I ст. н.е.*, «Магістеріум» 2011, № 150 (45), с. 28–33 (дата звернення: 9.01.2023).

прокляття забуття відразу після його самогубства, але незабаром, після захоплення влади Вітелієм, цей вирок анулювали².

Феномен викреслення з історії згадок про політичних конкурентів та невідгих для влади осіб не є притаманним лише для стародавніх римлян. Єгиптяни, які жили набагато раніше, теж мали таку практику. Так, про правління Хатшепсут, однієї з найуспішніших жінок-фараонів Єгипту, похованої у Долині Царів³, Тутмос III та його послідовники знищили майже всі згадки.

Звичайно, неможливо точно визначити, наскільки «прокляття пам'яті» було ефективним в античності, адже якби цей захід спрацював, як передбачалося, ми б не дізналися про особу, ім'я якої було стерто. Сьогодні люди більше розуміють цінність історії, досліджують свій родовід. Загальна цифровізація сприяє посиленню громадського контролю. Однак приклади накладення забуття на політичних та культурних діячів, замовчування певних подій зустрічаються на кожному відрізку історії: стирання «незручних» для влади людей з фотографій Великої Радянської Енциклопедії під час сталінських репресій 1936-1938 років, приховування геноциду уйгурів у Китаї⁴, знесення пам'ятників першовідкривачу Америки Христофору Колумбу в США⁵ під час весняних протестів проти расової дискримінації у 2020 році, демонтування пам'ятника Катерині II в Україні у 2022 році⁶ та інші.

Аналізуючи вищенаведені події постає закономірне питання, чи можливо обійтися в суперечливому світі, де завжди є протилежні інтереси, без замовчування фактів. Звичайно, в епоху глобалізації, цифровізації державам стає все важче приховати певну інформацію. Значна частина світових знань стала доступною за допомогою одного кліку комп'ютерної мишки. Проте у країн все ще існує багато способів для приховування чи фальсифікації подій та фактів: машина пропаганди, ботоферми, цензура. Найбільш суспільно значущими є спроби вилучення з історичних матеріалів згадок про певні події, які мали серйозні соціальні наслідки, війни, революції. До прикладу, у Російській Федерації фальсифікація історії, маніпуляція фактами, поняттями та символами стали одними з інструментів у інформаційній війні проти України. Зокрема офіційна державна пропаганда РФ заявляє про те, що перемогу у Другій світовій війні здобуто лише силами російського народу, забуваючи про те, що в ній брали участь солдати та офіцери Червоної армії, які представляли й інші народи радянських республік⁷.

² О. Петrenchко, *Damnatio memoriae і становлення принципату*, «Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія» 2014, № 260 (34), с. 221–231 (дата звернення: 9.01.2023).

³ *La redazione di archeome, Hatshepsut and the damnatio memoriae*, 2020, <https://archeome.it/ancient-egypt-hatshepsut-and-the-damnatio-memoriae/> (дата звернення: 9.01.2023).

⁴ О. Комісарова, *Правозахисники звинуватили Китай у геноциді уйгурів*, «Суспільне Новини» 2021, <https://susplne.media/amp/111794-pravozahisniki-zvinuvatili-kitaj-u-genocidi-ujguriv/> (дата звернення: 9.01.2023).

⁵ *Протестувальники в США знесли пам'ятники Христофору Колумбу та Джефферсону Дейвісу*, «Радіо Свобода» 2020, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-columbus-davis/30664663.html> (дата звернення: 9.01.2023).

⁶ Н. Коршак, *В Одесі демонтували пам'ятник Катерині II*, «Суспільне Новини», 2022, <https://susplne.media/348338-v-odesi-demontovali-pamatnik-katerini-ii/> (дата звернення: 15.01.2023).

⁷ *Альтернативна історія: як Росія прагне анексувати Київську Русь*, «УКРІНФОРМ», 2021, <https://www.ukrinform.ua/rubric-antifake/3279397-alternativna-istoria-ak-rosia-pragne-aneksuvati-kiivsku-rus.html> (дата звернення: 25.01.2023).

Зовсім інша проблема виникає, коли пересічна людина намагається контролювати поширення інформації про себе в мережі Інтернет. Швидкий темп життя, великий масив щоденної інформації призводять до виникнення труднощів для захисту персональних даних та загострюють потребу людей у збереженні приватності. Крім цього, сучасні пошукові системи надають доступ до різних типів даних про користувачів, серед них можуть бути застарілі чи неповні відомості. Загалом більшість особистої інформації, доступної в Інтернеті, має лише обмежену внутрішню цінність та не стосується публічних осіб чи ситуацій, що становлять суспільний інтерес. З часом вже неактуальна інформація, що відображається пошуковими системами, може перешкоджати працевлаштуванню, розвитку професійної кар'єри, соціальному життю. Одним із варіантів розв'язання проблеми захисту людей від надмірної, застарілої інформації про них у цифровій мережі може стати впровадження права на забуття.

Обговорення концепції права на забуття почалося ще у 70-х роках ХХ століття. Проте досі є чимало дискусій щодо нього, зокрема, чи доцільно виділяти його як самостійне, чи лише як складову частину права на приватність. Загалом як влучно підмітили американські науковці С. Уорен і Л. Брандейс у статті «Право на приватність», багато прав першого покоління розширили сферу своєї дії відповідно до людського та технічного прогресу⁸. Адже право розвивається разом із потребами суспільства.

Піонером законодавчого закріплення права на забуття стала Франція. Ще у 2010 році у цій країні за ініціативою Державного секретаря з питань цифрової економіки Наталі Костюшко-Морізе, було підписано Хартію про право на цифрове забуття (*Le droit à l'oubli*)⁹. Згідно з цим документом засуджений злочинець, який відбув свій термін і реабілітований, має право вимагати видалення інформації з Інтернету про в своє засудження та ув'язнення.

Черговим поштовхом до міжнародного визнання права на забуття стала низка рішень Суду справедливості Європейського Союзу. Наприклад, у справі *Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González* суд наголосив, що «з часом дані стають неналежними, невірними або надмірними чи можуть перестати бути актуальними, тому навіть початково правомірний збір та обробка можуть із плином часу перестати бути такими»¹⁰. Це рішення створило прецедент застосування права на забуття, проте головної цілі заявника — видалити певну інформацію з пошукової видачі – не вдалося досягти. Справа широко висвітлювалась в пресі і, саме рішення Суду ЄС перекладено багатьма мовами, прецедент став предметом вивчення в навчальних закладах для студентів.

Варто зазначити, що часто у європейському праві право на захист особистої інформації вважають елементом права на повагу до приватного та сімейного

⁸ С. Уоррен, Л. Брандейс, *Право на приватність*, 2013, http://nbuv.gov.ua/UJRN/prccha_2013_1-2_11 (дата звернення: 9.02.2023).

⁹ J. Rosen, *The Right to Be Forgotten*, «Stanford Law Review Online», 2012, № 64(1–2), <https://www.stanfordlawreview.org/online/privacy-paradox-the-right-to-be-forgotten/> (дата звернення: 19.01.2023).

¹⁰ *Google Spain SL and Google Inc v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González*, 2014, цит. за: Діана Садовська, <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/google-spain-sl-v-agencia-espanola-de-proteccion-de-datos-aepd/> (дата звернення: 19.01.2023).

життя, до житла та кореспонденції. Саме тому Європейський суд з прав людини розглядає справи щодо захисту прав осіб у зв'язку з обробкою персональних даних передусім на підставі статті 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, тобто в межах права на приватність.

Право на забуття відбилосся і в практиці Європейського суду з прав людини. Наприклад, у рішенні «Hurbain v. Belgium» (2016), ЄСПЛ наголосив на тому, що «люди мають право “на забуття” як частину права на приватність. Дані про них не повинні негативно впливати на життя людини, якщо вони не стосуються суспільного інтересу, є неактуальними, викривленими тощо»¹¹.

Питання пам'яті та забуття тісно пов'язані з іншими фундаментальними правами людини, насамперед із такими, як право на свободу вибору світогляду і віросповідання, право на повагу до честі, гідності. Варто наголосити, що в більшості вітчизняних публікацій право на забуття не пов'язують із правом на пам'ять. Без такого аналізу дослідження права на забуття буде неповним. Адже по суті право на пам'ять — це право на незабуття.

Пам'ять: сутність, ознаки

Цей феномен є складним і багаторівневим явищем. Різні його аспекти та прояви виражаються додатковими термінами та поняттями, які утворюють відповідну термінологічну систему — набір інструментів для різноманітних досліджень цього процесу. До таких понять зокрема належать: «запам'ятовування», «згадування», «пригадування», «спомини», «забуття», «дефекти пам'яті (хвороби пам'яті)», «втрата пам'яті» тощо.

Юристів цікавить взаємовплив права та пам'яті. В цьому контексті поняття право використовуємо у позитивістському розумінні та досліджуємо об'єктивований різновид пам'яті, зовнішній її прояв. Насамперед слід спробувати визначити загальні визначення термінів «пам'ять» та «право на пам'ять».

Пам'ять — це здатність свідомості (насамперед людської) відтворювати, наприклад, копіювати в уяві минулі в часі події. Наявність і функціонування пам'яті є абсолютно необхідною умовою для існування людини в природному та соціальному середовищах, необхідним елементом для пристосування до їх постійних змін. Тому така можливість належить до природних прав людини.

У літературі використовують також інші визначення згаданого поняття. Природничі науки зазвичай пов'язують поняття «пам'ять» з тілесністю або органами відчуттів, для гуманітарних — пам'ять є важливим джерелом пізнання реалій соціального життя. При всій багатоманітності досліджень, в яких пам'ять розуміється по-різному, в них можна виявити певну загальність. Як зазначає В. В. Ільїн у своїй статті «MEMORY STUDIES: від пам'яті до забуття»: «Пам'ять — це спосіб реконструювання людьми свого минулого»¹².

¹¹ Hurbain v Belgium, 2016, <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-210884> (дата звернення: 19.01.2023).

¹² В. Ільїн, *Memory studies: від пам'яті до забуття*, «Проблеми всесвітньої історії» 2020, № 3 (3), с. 27 (дата звернення: 9.02.2023).

Одним із загальнонаукових методів дослідження пам'яті є її класифікація. Намагаючись здійснити такий поділ, можна запропонувати декілька критеріїв систематизації.

Так з огляду на античну філософію пам'ять поділяється на суб'єктивну (явище людської свідомості) та об'єктивну (виражену назовні, тобто оприлюднену).

За кількістю носіїв пам'яті розрізняють пам'ять індивідуальну та колективну. Друга сформована за допомогою великих і малих соціальних груп. Це, зокрема, сімейна та національна пам'ять. Вона виходить за межі індивідуальної біографії та забезпечує міжпоколінну передачу значущих для різних соціальних груп знань про минуле.

За безпосереднім предметом колективної пам'яті виділяють:

- пам'ять про природні події та стихійні лиха;
- пам'ять про соціальні події, зокрема війни та революції;
- пам'ять про природні явища, що мають значення для суспільства.

За так званою локалізацією пам'яті в людині, на основі характеристики виду інформації, що запам'ятовується, вирізняють, зокрема такі різновиди пам'яті:

- тактильна;
- моторна;
- зорова;
- емоційна;
- образна.

Залежно від природи (субстанції) механізму формування пам'яті, її можна поділити на біологічну (інстинктивну) та соціальну. Біологічна пам'ять притаманна всім живим істотам, соціальна ж лише людям.

Можливе, звісно, виокремлення й інших різновидів пам'яті та пов'язаних із нею явищ. Одним словом, феномен пам'яті є необхідним складником свідомості, який забезпечує людині можливість адаптуватися до зовнішнього і внутрішнього середовища її існування.

Право на пам'ять — це можливість людини або групи людей вчиняти дії, спрямовані на відтворення та об'єктивізацію уявлень або поглядів стосовно минулих фактів. Воно належить до природних прав людей.

Забуття: загальне поняття

Забуття — це вилучення з публічного простору певної інформації, пам'яті щодо минулих фактів. Право на забуття — це можливість людини або групи вимагати вилучення з публічного простору інформацію про певні минулі події. Така можливість також належить до природних прав людини, оскільки без неї в ряді випадків нормальне існування людини в суспільстві може бути значно ускладненим або навіть неможливим.

У літературі, звісно, існують й інші визначення цього права. Варто зазначити, що термін «право на забуття» для позначення можливості особи вимагати за певних умов видалення інформації про себе із загального доступу часто піддається критиці хоча і є найбільш поширеним. Для фіксації зазначеного права

вживають й інші назви, наприклад, право на стирання, право на інформаційну екологію, право на знищення інформації.

Якщо зазначені вище природні права стають об'єктами державно-правового регулювання, тобто набувають забезпечуваної державою формальної обов'язковості, це питання має стати елементом предмета юридичної науки.

Можливості юридичного забезпечення права на пам'ять та права на забуття

Держава через нормативно-правові та індивідуально-правові акти може впливати на явище пам'яті. Звичайно, ніхто не може безпосередньо діяти на внутрішні (психічні) процеси мозку. Зовнішні (діяльнісні) прояви пам'яті в людській поведінці можна регулювати правом. Як відомо, такий вплив здійснюється через юридичні дозволи, зобов'язання, заборони, рекомендації та стимулювання певної фізичної поведінки учасників суспільних відносин. Наприклад, українською державою встановлене щорічне відзначення 8 травня як Дня пам'яті і примирення для вшанування пам'яті жертв німецького фашизму¹³.

У законодавстві багатьох країн світу визнається право зберігати мовчання і не свідчити проти себе та проти близьких родичів, членів сім'ї. Зокрема у статті 63 Конституції України зазначено, що «особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї або близьких родичів, коло яких визначається законом України»¹⁴. Таке правило також міститься у Кримінальному процесуальному кодексі України. Так, стаття 18 цього кодексу вказує, що «жодна особа не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри або обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення»¹⁵.

Через стимулюючі та рекомендаційні норми держава заохочує громадян до вивчення своєї історії, шанування пам'яті про національних героїв. Так, до здобуття Україною незалежності мало хто з українців пам'ятав подвиг героїв Крут, українських студентів, які ціною власного життя зупинили більшовицький наступ на Київ у січні 1918 року. Десятиріччями історія цього бою або замовчувалася, або обростала міфами. Верховна Рада України у Постанові від 16 травня 2013 року «Про відзначення подвигу героїв бою під Крутами»¹⁶ надає рекомендації щодо підтримання щорічного відзначення цієї дати на державному рівні.

¹³ Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни: Указ Президента України від 24.03.2015, № 169/2015, <https://www.president.gov.ua/documents/1692015-18657> (дата звернення: 23.01.2021).

¹⁴ Конституція України: Закон України від 28 червня 1996, № 254к/96-VR, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.01.2023).

¹⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012, № 4651-VI, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 10.01.2023).

¹⁶ Про відзначення подвигу героїв бою під Крутами: Постанова Верховної Ради України від 16 травня 2013, № 261-VII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-18#Text> (дата звернення: 23.12.2022).

Прикладом юридичної норми, спрямованої на стимулювання пам'яті про минулі події, може слугувати, скажімо, Указ Президента України «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні»¹⁷. На його виконання державними архівами має здійснюватися активна робота з перегляду грифів секретності документів, засекречених за часів колишнього Радянського Союзу, створюються спеціальні інформаційно-довідкові центри для забезпечення вільного доступу громадян до розсекречених архівних документів. Що стосується юридичної заборони згадування певних подій, явищ, можна посилатися на Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки»¹⁸.

Є підстави стверджувати, що вищенаведені норми свідчать про поступове формування в українському законодавстві спеціальної групи норм, які утворюють своєрідний інститут мнемонічного права.

Що ж стосується права на забуття, такої концепції в Україні не існує. Проте згідно з п. 4 ч. 2 ст. 15 Закону України «Про захист персональних даних» персональні дані підлягають видаленню або знищенню, зокрема, набравши законної сили рішення суду щодо видалення або знищення персональних даних¹⁹. Судові рішення щодо видалення/блокування інформації також вже є в Україні, зокрема справа № 464/2809/19²⁰.

Зараз основним документом щодо захисту персональних даних усіх осіб у межах Європейського Союзу та Європейського економічного простору діє Загальний регламент про захист даних. У статті 17²¹ цього регламенту чітко закріплене право на стирання (право бути забутим) та підстави, за наявності яких контролер зобов'язаний без безпідставної затримки видалити певну інформацію.

Аналізуючи практику застосування цього права протягом майже чотирьох років, хочемо зауважити, що воно загалом було добре сприйняте громадськістю. Про це свідчить зокрема кількість запитів, які отримують пошукові сервіси щороку. Проте певні занепокоєння у правозахисників залишаються. Критики такої практики наголошують, що концепція вилучення інформації, яка негативно впливає на репутацію особи за її бажанням, частково суперечить свободі слова та праву громадськості на інформацію. Тривожним є і те, що право на забуття може бути використане не як засіб захисту користувача в Інтернеті, а як спосіб контролю цифрового простору в тоталітарних режимах. Передвісником

¹⁷ Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні: Указ Президента України від 23.01.2009, № 37/2009, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37/2009#Text> (дата звернення: 9.01.2023).

¹⁸ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015, № 317-VIII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 10.01.2023).

¹⁹ Про захист персональних даних: Закон України від 01 червня 2010, № 2297-VI, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 11.01.2023).

²⁰ Постанова Львівського апеляційного суду по справі від 30 листопада 2020, № 464/2809/19, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93826723> (дата звернення: 11.01.2023).

²¹ Guide to the UK General Data Protection Regulation (UK GDPR), <https://ico.org.uk/for-organisations/guide-to-data-protection/guide-to-the-general-data-protection-regulation-gdpr/> (дата звернення: 11.01.2023).

цього є дані зі звіту компанії Google за 2020 рік. У першому півріччі 2020 року Росія очолює рейтинг країн, що подали найбільше запитів на видалення. Суди та інші органи виконавчої влади російського уряду надіслали до Google 12 688 заявок. Друге місце в рейтингу займає Південна Корея²².

Висновки

Підсумовуючи, хочемо зазначити, що через протиріччя інтересів різних соціальних груп факти замовчування історичних подій відбуватимуться постійно. Позитивне право, звичайно, не може безпосередньо впливати на зміст свідомості людини, проте воно може регулювати діяльність з оприлюднення інформації, зокрема дозволяти, забороняти, зобов'язувати, рекомендувати чи стимулювати діяльність з використання в публічному просторі пам'яті про минулі факти. Так поступово формується своєрідний інститут, який регулює питання мнемонічного права. У зв'язку з розвитком сучасних інформаційних технологій, індивіду стає все важче контролювати згадки про себе в мережі Інтернет та персональні дані. Одним із варіантів часткового вирішення проблеми захисту осіб від надмірної, застарілої або недостовірної інформації про них у цифровому просторі може стати активніше застосування права на забуття.

Отже, все викладене вище, як видно, засвідчує актуальність потреби удосконалення юридичного гарантування соціально-природних прав людини на пам'ять і на забуття, а також подальших наукових досліджень цієї проблематики.

Бібліографія

- Боднарук М., *Damnatio memoriae, або Санкції проти пам'яті в римській культурі I ст. до н.е. – I ст. н.е.*, «Magisterium» 2011, № 150 (45), с. 28–33.
- Ільїн В, *Memory studies: від пам'яті до забуття*, «Проблеми всесвітньої історії», 2020, №3(3).
- Комісарова О., *Правозахисники звинуватили Китай у геноциді уйгурів*, «Суспільне Новини», 2021, <https://suspijne.media/amp/111794-pravozahisniki-zvinuvatili-kitaj-u-genocidi-ujguriv/>.
- Конституція України: Закон України від 28 червня 1996, N254к/96-VR, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
- Коршак Н., *В Одесі демонтували пам'ятник Катерині II*, «Суспільне Новини», 2022, <https://suspijne.media/348338-v-odesi-demontovali-pamatnik-katerini-ii/>.
- Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012, № 4651-VI, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
- Петречко О., *Damnatio memoriae і становлення принципату*, «Проблеми гуманітарних наук Серія: Історія» 2014, № 260 (34), с. 221–231.
- Постанова Львівського апеляційного суду по справі від 30 листопада 2020, № 464/2809/19, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93826723>.
- Про відзначення подвигу героїв бою під Крутами: Постанова Верховної Ради України від 16 травня 2013, № 261-VII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-18#Text>.
- Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015, № 317-VIII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.

²² Number of government and court requests for content removal from Google from January to June, 2021, <https://www.statista.com/statistics/268257/government-requests-for-content-removal-from-google/> (дата звернення: 11.01.2023).

Про захист персональних даних: Закон України від 01 червня 2010, № 2297-VI, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.

Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни: Указ Президента України від 24.03.2015, <https://www.president.gov.ua/documents/1692015-18657>.

Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні: Указ Президента України від 23.01.2009, № 37/2009, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37/2009#Text>.

Протестувальники в США знесли пам'ятники Христофору Колумбу та Джефферсону Дейвісу, «Радіо Свобода», 2020, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-columbus-davis/30664663.html>.

Уоррен С., Брандейс Л., *Право на приватність*, 2013, http://nbuv.gov.ua/UJRN/prccha_2013_1-2_11.

Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. Альтернативна історія: як Росія прагне анексувати Київську Русь, «Укрінформ», 2021, <https://www.ukrinform.ua/rubric-antifake/3279397-alternativna-istoria-ak-rosia-pragne-aneksuvati-kiiivsku-rus.html>.

Google Spain SL and Google Inc v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González, 2014, <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/google-spain-sl-v-agencia-espanola-de-proteccion-de-datos-aepd/>.

Guide to the UK General Data Protection Regulation (UK GDPR), <https://ico.org.uk/for-organisations/guide-to-data-protection/guide-to-the-general-data-protection-regulation-gdpr/>.

Hurbain v Belgium, 2016, <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-210884>.

La redazione di archeome, Hatshepsut and the damnatio memoriae. 2020, <https://www.archeome.it/ancient-egypt-hatshepsut-and-the-damnatio-memoriae>.

Number of government and court requests for content removal from Google from January to June, 2021, <https://www.statista.com/statistics/268257/goverment-requests-for-content-removal-from-google/>.

Rosen J. The Right to Be Forgotten. Stanford Law Review Online 64(1-2), <https://www.stanfordlawreview.org/online/privacy-paradox-the-right-to-be-forgotten/>.

Petro Rabinowycz
Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie

Diana Sadowska
Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie

Право до пам'яті і право до запомнення: огólna analiza teoretyczna

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest analizie teoretycznoprawnej praw do pamięci i praw do zapomnienia, w szczególności rozważane są problemy związane z interpretacją tych praw oraz wsparciem prawnym w ich realizacji. Uzasadniono znaczenie pamięci, w szczególności pamięci historycznej, dla rozwoju społeczeństwa, i potrzebę częściowej regulacji prawnej jej zewnętrznych przejawów, przede wszystkim w działalności uczestników stosunków społecznych, w tym utworzenia upamiętniających miejsc, organizaowania dni pamięci, wspierania finansowego archiwów.

Celem artykułu jest ogólna charakterystyka teoretyczna każdego z wymienionych praw naturalnych, zwrócenie uwagi na osobliwość wpływu prawa na procesy zapamiętywania i zapominania. Konieczność wzmocnienia ochrony prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego doprowadziła do ukształtowania się prawa do zapominania. W fachowych publikacjach periodycznych autorzy najczęściej analizują tylko niektóre aspekty związane z prawem do zapominania. Wśród prac naukowych należy wskazać badania takich naukowców, jak I. V. Spasibo-Fatieievėj, O. V. Kijijaka, P. M. Sukhorolskiego, R. I. Radeiki, O. M. Kalitenki. Jednak prawo do zapomnienia jest omawiane w tych publikacjach bez odniesienia do prawa do pamięci. Tymczasem między tymi prawami istnieje związek semantyczny, bo zapomnieć można tylko to, co zostało „umieszczone” w pamięci. Bez realizacji prawa do pamięci nie ma sensu mówić o prawie do zapomnienia.

W artykule sformułowano autorską interpretację pojęć pamięć, zapomnienie i naturalnego do nich prawa. Tak więc prawo do pamięci to zdolność osoby lub grupy osób do podejmowania działań mających na celu odtworzenie i zobiektywizowanie pomysłów lub poglądów dotyczących faktów z przeszłości. Prawo do zapomnienia to możliwość żądania przez osobę lub grupę usunięcia z przestrzeni publicznej informacji o pewnych faktach z przeszłości. Uzasadniono słuszność obawy, że możliwość usuwania pewnych informacji może być wykorzystywana nie jako środek ochrony w internecie, lecz jako sposób kontrolowania przestrzeni cyfrowej przez państwa.

Zwrócono uwagę na to, że praktyka sądowa odegrała istotną rolę w kształtowaniu prawa do zapomnienia i wciąż aktywnie wpływa na jego rozwój i ochronę. Choć na Ukrainie nie ma jeszcze wielu sporów sądowych dotyczących tej kwestii, rozwój prawa ukraińskiego jest w ten czy inny sposób związany z integracją i stowarzysze-

Петро Рабінович, Діана Садовська

Право на пам'ять і право на забуття: загальнотеоретичний аналіз

niem Ukrainy z UE oraz stosowaniem orzecznictwa ETPC w postępowaniu przed sądami krajowymi. Aktywny rozwój technologii informacyjnych wymaga odpowiedniego teoretycznego zrozumienia tych praw człowieka.

Słowa kluczowe

пам'ять, право до пам'яті, право до bycia zapomnianym, prawa cyfrowe, równowaga interesów

Оксана Стасів

ORCID: 0000-0002-4846-7035

Львівський національний університет імені Івана Франка
stasivoksana2304@gmail.com

Особливості переведення працівника разом із підприємством у іншу місцевість в умовах воєнного стану

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.9>

Features of the transfer of the employee together with
the enterprise to another location under the conditions
of martial state

Abstract

The article is devoted to the peculiarities of the transfer of the employee together with the enterprise to another area in the conditions of martial law.

The author notes that in connection with the attack of the Russian Federation on February 24, 2022, on Ukraine, the government of our country introduced a program for the relocation of production facilities in order to preserve both the labor potential and production capacity. This program ensured the mass relocation of enterprises from the areas affected by hostilities to safer territories of Western Ukraine.

It is emphasized that during martial law, the specifics of changing the working conditions of employees of enterprises displaced (evacuated) due to martial law are regulated by the Law of Ukraine "On the Organization of Labor Relations in Martial Law." According to it, restrictions on the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen are introduced during the period of martial law in accordance with Articles 43 and 44 of the Constitution of Ukraine.

The author, having analyzed the current Ukrainian legislation, proposes three options for the possible legal behaviour of employees: 1) the employee agrees to transfer with the company to another location; 2) the employee does not agree to be transferred

together with the enterprise to another location due to relocation and; 3) the employee cannot move to another location with the enterprise, but wishes to continue working there in the future, when the enterprise returns, if the law provides such an opportunity.

The article emphasizes that transfer to another location refers to cases where the location of the employee's work changes in connection with the relocation of the enterprise to another settlement. Moving an enterprise to another settlement is considered a change in the organization of production and work. According to Ukrainian legislation, the employee must give written consent to it. It should be emphasized that such a transfer is carried out for the same specialty, qualification or position. Making an entry in the labor book about the transfer of employees to another area together with the enterprise is not provided for by law.

It is proposed to change the title of Article 120 of the Labor Code of Ukraine to "Guarantee and compensatory payments when moving to work in another area" and part 1 of Article 120 of the Labor Code of Ukraine should be amended as follows: "In connection with the transfer or assignment to another location, employees have the right to receive compensation and guarantee payments."

It is emphasized that the suspension of the employment contract must comply with the following conditions: 1) the employer cannot provide the employee with a job; 2) the employee cannot perform work. If at least one of the conditions is not fulfilled, there are no grounds for suspending the employment contract.

Keywords

transfers, relocation, other area, employee

У зв'язку із оголошеним в Україні восени станом 24 лютого 2022 року, уряд нашої держави для збереження як трудового потенціалу, так і виробничих потужностей, запровадив програму з релокації виробничих об'єктів, яка забезпечила масове переміщення підприємств з територій, де ведуться бойові дії, на більш безпечні території Заходу України.

Щоб взяти участь у цій програмі, підприємства подавали заявку, а Міністерство економіки України створило умови для забезпечення безкоштовного переїзду до місць тимчасового переміщення, а також для підбору відповідних площ для розміщення виробництва, переміщення та розселення персоналу, а також підбору працівників у місці дислокації після переїзду.

До програми релокації може долучитися будь-яке підприємство та отримати пакет державної підтримки, який охоплює такі складові: підбір місця розташування для потужностей підприємства; допомога з перевезенням до нового місця розташування; сприяння в розселенні працівників та пошуку нових співробітників, а також підтримка у відновленні логістики, закупівлі сировини та пошуку ринків збуту.

За офіційними даними Міністерства економіки України станом на кінець 2022 року, за програмою релокації 772 підприємства перевезли свої виробничі по-

тужності до більш безпечних регіонів, 605 із них вже відновили роботу на новому місці розташування. Завдяки цьому було збережено понад 35 тисяч робочих місць, оскільки деякі працівники переїхали на нове місце розташування разом із підприємствами.

Правовою основою для реалізації цієї програми став, зокрема, Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», прийнятий 15 березня 2022 року. Водночас цей нормативно-правовий акт також обмежує конституційні права та свободи людини та громадянина, які передбачені статтями 43 та 44 Конституції України.

Відповідно до ч. 2 ст. 3 цього Закону у період дії воєнного стану повідомлення працівника про зміну істотних умов праці та зміну умов оплати праці, передбачених частиною ч. 3 ст. 32 та ст. 103 Кодексу законів про працю України, відбувається не пізніше як до запровадження таких умов. У випадку, якщо підприємство, установа, організація разом із персоналом вимушені у зв'язку з воєнними діями продовжувати свою роботу в іншій місцевості, усі його працівники вважаються такими, у яких змінилися істотні умови праці.

У законодавстві термін «зміна істотних умов праці» з'явився досить давно, ще 1988 року. Ввівши цей термін, законодавець, окрім термінів «переведення на іншу роботу» та «переведення на інше робоче місце», фактично визначив нове правове явище. Як цілком правильно зазначають автори курсу «Трудове право України», у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці допускається зміна інших істотних умов трудового договору при продовженні роботи за тією ж спеціальністю чи посадою. При цьому така зміна відбувається без фактичного погодження цих інших істотних умов трудового договору з працівником, але з дотриманням встановленої процедури їх здійснення¹.

Для прикладу, згідно зі ст. 32 КЗпП України обов'язком роботодавця є повідомити працівника про зміну системи та розмірів оплати праці, а також пільг, режимів роботи, встановлення чи скасування неповного робочого часу, суміщення професій, змін розрядів, найменування посад не пізніше як за два місяці до їхнього фактичного впровадження.

Юридичний порядок щодо застосування такого повідомлення передає саме письмову форму інформування працівника про зміну істотних умов праці. І в тому випадку, якщо по закінченні такого двомісячного строку попередження працівник відмовляється працювати в нових умовах праці, роботодавець має право розірвати з ним трудовий договір, вказавши у наказі про звільнення «за відмову від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці»².

Зауважимо також, що перелік істотних умов праці, який закріплюється у ч. 3 ст. 32 КЗпП України, не є вичерпним, а тому може бути доповнений іншими підставами у кожному конкретному випадку. Для прикладу, до таких випадків можна віднести такі: встановлення чи скасування додаткових елементів у трудовій функції працівника, збільшення або зменшення обсягу роботи, більшу автономію працівника або ж збільшення обсягів відповідальності, а також

¹ П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін., *Трудове право України: Академічний курс*, ред. П. Д. Пилипенко, 5-те вид., перероб. і доп., Київ 2014, с. 220.

² Там само.

зміна ступеня шкідливих умов праці чи то перехід з колективної організації праці на індивідуальну тощо.

Також для більш чіткого розуміння таких випадків раніше у Постанові Пленуму Верховного Суду України у п. 10 постанови від 6 листопада 1992 року № 9 «Про практику розгляду судами трудових спорів» наведено приклади можливих змін. Такими є раціоналізація робочих місць, введення нових форм організації праці, зокрема, перехід на бригадну форму організації праці і, навпаки, впровадження передових методів і технологій тощо³.

Запропоновано під поняттям змін в організації виробництва та праці вважати обґрунтовані необхідні дії роботодавця, які зумовлені впровадженням нових технологій чи техніки, вдосконаленням структури підприємства, установи, організації, а також управлінської діяльності, яка спрямована на покращення продуктивності праці, поліпшення економічних показників підприємства, запобігання банкрутству чи масовому вивільненню працівників, організацію режиму робочого часу, створення безпечних і здорових умов праці, поліпшення санітарно-гігієнічних умов⁴. Попри це, вважаємо, що змінами в організації виробництва та праці є також удосконалення системи оплати праці, нормування праці, усунення шкідливих умов праці, раціоналізація робочих місць після їхньої атестації тощо.

Отже, будь-які зміни умов трудового договору повинні запроваджуватися із дотриманням норм трудового законодавства та не порушувати прав працівників. Окрім того, у зв'язку зі зміною в організації виробництва та праці допускається зміна істотних умов праці за умови продовження роботи за тією самою трудовою функцією.

Наголошуємо, що у разі відсутності на підприємстві, установі, організації змін в організації виробництва та праці, роботодавець не може не погоджувати з працівником істотні умови трудового договору, оскільки це вважатиметься переведенням на іншу роботу, яке без згоди працівника є незаконним.

А отже, переведення на іншу роботу, яке вимагає згоди працівника, є дорученням йому роботи, яка не відповідає його трудовій функції (спеціальності, кваліфікації, посаді), а також зміна інших істотних умов трудового договору, якщо при цьому відсутні зміни в організації виробництва та праці. Одним із видів таких переведень на іншу постійну роботу є переведення в іншу місцевість, зокрема разом із підприємством.

Якщо роботодавець переїжджає в іншу місцевість (іншу адміністративно-територіальну одиницю) і працівник погоджується переїхати з ним, то трудовий договір не припиняється. Фактично змінюється тільки місцезнаходження роботодавця, а отже й місце роботи працівника. При цьому зауважимо, що якщо за умовою трудового договору працівник зобов'язаний виконувати роботу на об'єктах, розташованих у декількох адміністративно-територіальних одиницях, то доручення йому роботи на об'єктах, що розташовані в іншій місцевості, не

³ Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами трудових спорів», 06.11.1992, № 9, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92#Text> (дата звернення: 21.04.2022).

⁴ О. Валецька, *Переміщення та зміна істотних умов праці як вид зміни умов трудового договору*, «Актуальні проблеми права: теорія і практика» 2018, № 1 (35), с. 82–89.

є переведенням. Для прикладу Бахмацький районний суд Чернігівської області у своєму рішенні також наголошує на цьому, а також зазначає, що ще однією особливістю такого переведення є те, що якщо працівник відмовляється від переїзду, трудовий договір з ним припиняється⁵.

Якщо працівник не погоджується на нові умови праці, зумовлені зміною в організації виробництва та праці, роботодавець повинен дотриматися такого порядку дій: отримати від працівника письмову відмову продовжувати працювати в нових умовах праці, які зумовлені зміною в організації виробництва та праці; на підставі цієї письмової відмови видати наказ (розпорядження) про припинення трудового договору, де вказати наступне: «Звільнений у зв'язку з відмовою від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці, п. 6 ст. 36 КЗпП України». Крім того, внести запис до трудової книжки та провести з працівником остаточний розрахунок, виплатити вихідну допомогу в розмірі не менше середнього заробітку працівника.

Зауважимо, що в умовах ведення воєнних дій переведення працівника разом із підприємством в іншу місцевість має свої особливості порівняно з мирним часом. Так, програма релокації реалізується на основі таких нормативно-правових актів:

1. ПКМ України «Про особливості роботи акціонерного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану» від 17 березня 2022 р. № 305⁶. Цим нормативно-правовим актом вирішуються питання безоплатного перевезення майна вітчизняних підприємств, установ, організацій згідно з переліком, який формує Мінекономіки і передає до Мінінфраструктури.

2. Розпорядження КМ України «Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі необхідності виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію» № 246 від 25 березня 2022 р.⁷ Цей акт передбачає план невідкладних заходів з переміщення виробничих потужностей на безпечну територію.

Згідно з цими нормативно-правовими актами заявку про релокацію може подати будь-яке підприємство, що знаходиться у зоні ведення бойових дій. Проте на черговість релокації впливатиме вид діяльності підприємства, а саме, чи є воно стратегічним підприємством, що виробляє товари першої необхідності та в порядку обробки запитів Мінекономіки. Зазвичай підприємства вивозять за логістичної можливості без надмірної загрози для водіїв і залізничників. Основний перевізник — «Укрзалізниця», а «Укрпошта» відповідає за підвезення

⁵ Рішення Бахмацького районного суду Чернігівської області про визнання незаконним переведення на роботу в іншу місцевість, 8.05.2019, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/38615702> (дата звернення: 21.04.2022).

⁶ ПКМ України: Про особливості роботи акціонерного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану, 17.03.2022, № 305, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/305-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.04.2022).

⁷ Розпорядження КМ України: Про затвердження плану перевірок заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію, 25.03.2022, № 246, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 21.04.2022).

обладнання до залізничної станції, а також забезпечує проходження блокпостів, оформлює транспортні накладні та інші документи, які дозволяють компенсувати підприємству витрати на транспортування.

Після прибуття до місця нової діяльності, підприємство запускає роботу. У цьому йому допомагають обласні адміністрації, Державна служба зайнятості (пошук нових працівників), а також Держпраці (консультує з питань гарантій безпеки життя та здоров'я працівників).

Наголосимо, що якщо працівник був евакуйований разом із підприємством в іншу місцевість, то він вважається таким, у якого змінилися істотні умови праці. Проте у цьому випадку потрібно врахувати те, що саме законом закріплюється виключне право особи розпоряджатися своїми здібностями до праці (ст.ст. 1, 4 Закону України «Про зайнятість населення»). Крім того, ст. 43 Конституції України забороняє використовувати примусову працю, що також закріплюється й у ратифікованій Україною ще у 2000 році, Конвенцією МОП № 105 «Про скасування примусової праці». Зокрема за цією Конвенцією наша держава зобов'язується скасувати примусову або обов'язкову працю і не вдаватися до будь-якої її форми:

а) як засобу політичного впливу чи виховання або як засобу покарання за наявність чи за висловлювання політичних поглядів, чи ідеологічних переконань, протилежних усталеній політичній, соціальній, чи економічній системі;

б) як метод мобілізації і використання робочої сили для потреб економічного розвитку;

в) як засіб підтримання трудової дисципліни;

г) як засіб покарання за участь у страйках;

д) як захід дискримінації за ознаками расової, соціальної і національної приналежності чи віросповідання⁸.

З урахуванням цих нормативно-правових актів, а також згідно з ч. 2 ст. 3 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» на період дії воєнного стану положення ч. 3 ст. 32 КЗпП України та інших законів нашої держави щодо повідомлення працівника про зміну істотних умов праці не застосовується. Працівники, які не відмовилися від такої зміни істотних умов праці, але не переїжджають у зв'язку з воєнними діями до іншої місцевості (наприклад, роботодавець планує повернутися до місця попередньої діяльності після закінчення воєнних дій), можуть не звільнятися за п. 6 ч. 1 ст. 36 КЗпП, а взяти відпустку без збереження заробітної плати чи призупинити трудовий договір.

Проаналізувавши діюче законодавство щодо переведення працівників в іншу місцевість разом із підприємством через релокацію, варто виділити варіанти можливої поведінки працівника:

1. Якщо працівник погоджується на переведення разом із підприємством у іншу місцевість. У цьому випадку таке переведення є досить складною юридичною процедурою як щодо його оформлення, так і самого виконання. Працівник може бути переведений у структурний підрозділ (філія, представництво), який міститься в іншій місцевості, або ж саме підприємство змінює своє адміністративно-територіальне місцезнаходження (наприклад, релокація). При

⁸ Конвенція МОП: Про скасування примусової праці, 17.01.59, № 105 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013#Text (дата звернення: 21.04.2022).

цьому необхідно пам'ятати, що у тому випадку, якщо розташування основного підприємства та філії знаходяться у різній місцевості, працівника з філії на основне підприємство або навпаки саме переводять, а не переміщують, адже тут змінюються умови трудового договору⁹. Крім того, переведення на іншу роботу разом із підприємством вважається і переведенням працівника разом зі структурним підрозділом до іншої місцевості.

Отже, переведення на роботу в іншу місцевість стосується випадків, коли змінюється місце розташування роботи працівника унаслідок переміщення підприємства чи його структурного підрозділу до іншого населеного пункту. При цьому переміщення підприємства в інший населений пункт вважається зміною істотних умов праці.

Як раніше зазначалося, зміна істотних умов праці допускається за умови продовження роботи за тією ж спеціальністю, кваліфікацією та посадою, про що працівник за загальним правилом, передбаченим КЗпП України, має бути попереджений за два місяці. Але оскільки Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» передбачено призупинення дії ч. 2 ст. 32 КЗпП України, то роботодавець має тільки проінформувати працівника щодо рішення про переїзд в іншу місцевість не дотримуючись двомісячного терміну. При цьому за рекомендаціями Міністерства економіки України повідомити працівника роботодавець має про свій переїзд до іншої місцевості не пізніше допуску до початку роботи зі зміненими умовами праці¹⁰.

Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» у ст. 3 передбачено можливість роботодавця на період дії воєнного стану переводити працівника на іншу роботу, яке не обумовлена трудовим договором без його згоди, якщо така робота не протипоказана йому за станом здоров'я, лише для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій, а також за наявності інших обставин, які становлять чи можуть становити загрозу для життя людей або нормальних життєвих умов людей. При цьому оплата праці має бути не нижчою середнього заробітку за попередньою роботою. Проте ці правила не стосуються переведення працівника на роботу в іншу місцевість, на території якої тривають або можуть тривати активні бойові дії, оскільки тут необхідна згода працівника. Щоб отримати таку згоду, роботодавець може надіслати працівникам листа (або отримати таку згоду на робочому місці) з повідомленням про те, що у зв'язку із запровадженням воєнного стану підприємство переїжджає за іншою адресою і запропонує переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприємством.

Оформляється таке переведення наказом (розпорядженням) роботодавця, але в ньому, поряд із зазначенням посади, розміру посадового окладу та дати переведення, повинно бути зазначено й перелік виплат і компенсацій, які передбачені ст. 120 КЗпП, оскільки зараз чинні законодавчі акти України не пе-

⁹ Рішення Бахматського районного суду Чернігівської області про визнання незаконним переведення на роботу в іншу місцевість, 08.05.2019, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/38615702> (дата звернення: 21.04.2022).

¹⁰ Роз'яснення Міністерства економіки України: Щодо релокованих підприємств, <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=e4f18282-77af-4fdf-8134-ce4403d711f0&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv-SchoPotribnoZnatiBiznesu> (дата доступу: 21.04.2022).

редбачають зупинення її дії. Ця стаття містить основні норми про гарантійні і компенсаційні виплати, що виплачуються на користь працівників при переїзді на роботу в іншу місцевість. Відповідно до неї свого часу прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 02.03.1998 р. № 255 «Про гарантії та компенсації при переїзді на роботу в іншу місцевість», де визначено питання реалізації гарантій працівників при переїзді на роботу в іншу місцевість.

Згідно з цим нормативно-правовим актом працівникам при переведенні на іншу роботу, коли це пов'язано з переїздом в іншу місцевість, виплачують: вартість проїзду працівника і членів його сім'ї, які переїжджають; витрати щодо перевезення майна; добові за час перебування в дорозі; одноразову допомогу на працівника і на кожного члена сім'ї, який переїжджає; заробітну плату за дні збирання в дорогу і влаштування на новому місці проживання, але не більше шести днів, а також за час фактичного перебування в дорозі.

Отже, фактично працівникам, які переїжджають у зв'язку з прийняттям їх (за попередньою згодою) на роботу в іншу місцевість, виплачують компенсації та надають певні гарантії, крім виплати одноразової допомоги, яка цим працівникам може бути виплачена за погодженням із роботодавцем.

Щодо одноразової допомоги, варто також зауважити, що її виплачують на підставі норм ст. 120 КЗпП України та постанови Кабінету Міністрів України «Про гарантії та компенсації при переїзді на роботу в іншу місцевість» від 2 березня 1998 р. № 255. Метою її виплати є компенсація витрат працівникові, які пов'язані із його переїздом у іншу місцевість, тому таку виплату не можна вважати компенсацією. За своїм правовим статусом та цільовим призначенням вона належить до гарантійних виплат.

Як зазначає О. Рудницька, що «законодавець, хоч і не проводить прямого розмежування виплат, що встановлюються ним у ст. 120 КЗпП України, все-таки визнає той факт, що ці виплати мають різний правовий режим, різнорідні. Одні з них є гарантійними, а інші — компенсаційними»¹¹. Таке розмежування повинно бути чітко визначено у законодавстві. У зв'язку з цим пропонується змінити назву ст. 120 КЗпП України на «Гарантійні та компенсаційні виплати при переїзді на роботу в іншу місцевість»¹² та ч. 1 ст. 120 КЗпП України викласти у новій редакції: «У зв'язку із переведенням чи скеруванням на роботу в іншу місцевість працівники мають право на отримання компенсаційних та гарантійних виплат».

Обов'язково при переведенні працівника на роботу в іншу місцевість з відшкодуванням зазначених витрат і компенсацій роботодавець видає наказ. Щодо цього питання Державна служба з питань праці України інформує, що чинне законодавство про працю не вказує на необхідність видання загального наказу або окремого по кожному з працівників при переїзді підприємства на роботу в іншу місцевість. Тому роботодавець може видати як загальний наказ

¹¹ О. Рудницька, *Проблеми правового регулювання гарантійних виплат при переїзді працівників на роботу в іншу місцевість*, «Держава і право: збірник наукових праць, "Юридичні і політичні науки"» 2009 № 43, с. 278–284, http://eprints.zu.edu.ua/21208/1/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D1%96%D0%BD%D1%88%D1%96_%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.PDF.

¹² Там само.

щодо переведення всіх працівників, які дали згоду на таке переведення, разом із підприємством у іншу місцевість, так і індивідуальний наказ стосовно кожного працівника. Внесення запису до трудової книжки про переведення працівників в іншу місцевість разом із підприємством законодавством не передбачено.

2. У тому випадку, якщо працівник не дає згоди на переведення разом із підприємством у іншу місцевість через релокацію, роботодавець має право припинити з ним трудовий договір згідно з п. 6 ст. 36 КЗпП України, а саме через відмову від переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприємством, установою, організацією або через відмову від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці.

Процедура звільнення працівника за цією підставою має свої особливості, зокрема, роботодавець повинен отримати письмову заяву працівника про те, що він бажає звільнитися за цією підставою. Ця заява слугуватиме підставою для видачі наказу про припинення трудового договору за п. 6 ст. 36 КЗпП України. Зазначимо, що отримати від працівника письмову заяву про те, що він дійсно не бажає продовжувати трудову діяльність після зміни істотних умов праці, є обов'язковою умовою, оскільки у разі виникнення трудового спору суди практикують усну відмову працівника вважати неналежною підставою і поновлюють таких на роботі. Таким прикладом є рішення Кіровського районного суду м. Кіровограда 17.06.2021 року, який у своєму висновку наголосив, що усна згода працівника не є належним доказом його згоди на звільнення за п. 6 ст. 36 КЗпП, а саме через відмову від переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприємством, установою, організацією; від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці¹³.

Якщо роботодавець уже видав наказ про припинення трудового договору за п. 6 ст. 36 КЗпП України, він обов'язково повинен внести до трудової книжки працівника із наступним формулюванням: «Звільнений у зв'язку з відмовою від продовження роботи внаслідок зміни істотних умов праці, п. 6 ст. 36 КЗпП України» та проводить остаточний розрахунок з працівником.

3. Якщо з тих чи інших причин працівник не може переїхати в іншу місцевість разом із підприємством, але бажає продовжити працювати на ньому в майбутньому, після повернення підприємства, законодавством надана можливість надати такому працівникові відпустку без збереження заробітної плати або призупинити дію трудового договору.

Згідно з роз'ясненням Міністерства економіки України працівники, які прямо не відмовилися від зміни істотних умов праці, але не можуть у зв'язку з воєнними діями переїхати у нове місцезнаходження підприємства, не можуть бути звільнені відповідно до п. 6 ст. 36 КЗпП¹⁴. Таких працівників пропонується відправити у відпустку без збереження заробітної плати, перевести на простій або призупинити дію трудового договору.

¹³ Рішення Кіровського районного суду м. Кіровограда: Про скасування наказу про звільнення, поновлення на роботі та стягнення моральної шкоди, 17.06.2021, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97687785> (дата доступу: 21.04.2022).

¹⁴ Роз'яснення Міністерства економіки України: Щодо релокованих підприємств, <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=bd6e0089-4472-41b1-bf71-30fb261d87f0&title=558-RelokovanihPidprimstvVzheVidnoviliRobotuUBezpechnikhRegionakhKraini> (дата доступу: 21.04.2022).

Відпустка без збереження заробітної плати надається відповідно до ч. 3 ст. 12 Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01.07.2022 р. Протягом періоду дії воєнного стану роботодавець на прохання працівника може надавати йому таку відпустку за його заявою без обмеження строку, встановленого ч. 1 ст. 26 Закону України «Про відпустки». При цьому відпустка без збереження заробітної плати за цією підставою надається: без обмеження її тривалості, але у період дії воєнного стану; будь-якому працівнику незалежно від його категорії чи статусу, за його заявою та погодження роботодавцем; не є обов'язковою для прийняття рішення роботодавцем щодо її надання¹⁵.

Законодавством запроваджується можливість призупинення дії трудового договору, а саме тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором. Дане призупинення не тягне за собою припинення трудових відносин.

Щоб призупинити дію трудового договору, необхідні дві умови, а саме: 1) роботодавець не може забезпечити працівника роботою; 2) працівник не може виконувати роботу. Якщо хоча б одна з умов не виконується, підстав для призупинення трудового договору немає.

Призупинити дію трудового договору можна за ініціативи однієї зі сторін на строк, що не перевищує період дії воєнного стану. Якщо роботодавець приймає рішення скасувати призупинення дії трудового договору до припинення або скасування воєнного стану, він повинен за 10 календарних днів до відновлення дії трудового договору повідомити працівника про необхідність почати працювати.

Призупинення дії трудового договору необхідно оформити наказом (розпорядженням) роботодавця, де необхідно зазначити таку інформацію: необхідно вказати причини призупинення дії трудового договору, зокрема неможливість сторонами виконувати свої зобов'язання; строк, на який призупиняється трудовий договір, та спосіб обміну інформацією; кількість та категорія працівника, його прізвище, ім'я, по батькові, також за наявності реєстраційний номер облікової картки платника податків, серію та номер паспорта (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовилися від реєстраційного номера облікової картки платника податків та повідомили про це відповідний компетентний орган та мають відмітку у паспорті), а також обов'язково вказати умови, на підставі яких трудовий договір відновлюється¹⁶.

Обов'язок відшкодувати заробітну плату, гарантійні та компенсаційні виплати працівникам за час призупинення дії трудового договору у повному обсязі покладають на державу, яка здійснює збройну агресію проти України.

¹⁵ О. В. Стасів, *Особливості надання працівникам відпустки за власний рахунок протягом дії воєнного стану*, [в:] *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ХХІХ звітної науково-практичної конференції*, ред. В. М. Будін та ін., 2–3 лютого 2023 р.: у 2-ох ч., ч. 2, с. 42–43, https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/02/chast_2_2-1.pdf (дата доступу 21.04.2022).

¹⁶ *Роз'яснення Східного міжрегіонального управління Держпраці України: Призупинення дії трудового договору. Що варто знати кожному?*, <https://smu.dsp.gov.ua/news/inspektsiia-pratsi-informuiie-pryzupynennia-dii-trudovoho-dohovoru-shcho-varto-znaty-kozhnomu/> (дата доступу 21.04.2022).

Як влучно зауважив С. Сільченко голова Комітету АПУ з трудового права, що досить неконкретною є норма про те, що відшкодування заробітної плати, гарантійних та компенсаційних виплат працівникам на час призупинення дії трудового договору у повному обсязі покладається на державу, що здійснює військову агресію, оскільки ані норми національного законодавства ні тим паче міжнародного права не передбачають такої можливості. Очевидно, що після завершення військових дій, буде розроблено механізм надання роботодавцям коштів за рахунок конфіскованого російського майна на виплату працівникам. Тобто зараз роботодавець нічого не повинен платити працівнику протягом строку призупинення трудового договору. Рекомендується за можливості видавати працівникам довідки про суму виплат, які вони втратили через призупинення трудового договору (як щомісячно, так і в цілому). Ці довідки потім необхідно буде подати до компетентних органів для відшкодування суми втраченого заробітку¹⁷.

Водночас призупинення дії трудового договору дозволяє роботодавцю укласти на період його призупинення новий трудовий договір з тимчасовим працівником, якого буде прийнято на роботу до моменту закінчення воєнного стану (адже норма про призупинення трудового договору є тимчасовою і діє лише в період воєнного стану), або коли основний працівник виявить бажання виконувати свої обов'язки за трудовим договором.

Отже, на час дії воєнного стану особливості зміни умов праці працівників підприємств, установ організацій, які переміщені (евакуйовані) у зв'язку з воєнним станом регулюються Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Проаналізувавши діюче законодавство щодо переведення працівників в іншу місцевість разом із підприємством через релокацію, варто виокремити такі варіанти можливої поведінки працівника: 1) працівник погоджується на переведення разом із підприємством в іншу місцевість; 2) працівник не дає згоди на переведення разом із підприємством у іншу місцевість через релокацію та 3) працівник не може переїхати в іншу місцевість разом із підприємством, але бажає продовжити працювати на ньому в майбутньому, коли підприємство повернеться. У цьому випадку законодавством надана можливість взяти відпустку за власний рахунок або призупинити дію трудового договору. При цьому зауважимо, що переведення працівника на роботу в іншу місцевість стосується тільки випадків, коли змінюється місце розташування його роботи у зв'язку з переміщенням підприємства чи його структурного підрозділу в інший населений пункт. А переміщенням підприємства в інший населений пункт вважається зміна в організації виробництва і праці, а тому працівник має надати на це письмову згоду.

Законодавством запроваджується можливість призупинення трудового договору, тобто тимчасове звільнення роботодавця від обов'язку забезпечувати працівника роботою і тимчасове звільнення працівника від обов'язку виконувати роботу за укладеним трудовим договором. Для призупинення дії трудового договору, необхідні дві умови у сукупності: 1) роботодавець не може забезпечити працівника роботою; 2) працівник не може виконувати роботу. Якщо хоча б одна з умов не виконується, підстав для призупинення трудового договору немає.

¹⁷ С. Сільченко, *Праця в умовах війни: новації законодавства*, 2022, <https://uba.ua/ukr/news/9109/>.

Бібліографія

Валецька О., *Переміщення та зміна істотних умов праці як вид зміни умов трудового договору*, «Актуальні проблеми права: теорія і практика» 2018, № 1 (35), с. 82–89.

Конвенція МОП: Про скасування примусової праці, 17.01.59, № 105, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013#Text.

Пилипенко П. Д., Бурак В. Я., Козак Я. З. та ін., *Трудове право України: Академічний курс*, ред. П. Д. Пилипенко, 5-ге вид., перероб. і доп., Київ 2014.

ПКМ України: Про особливості роботи акціонерного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану, 17.03.2022, № 305, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/305-2022-%D0%BF#Text>

Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами трудових спорів», 6.11.1992, № 9, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92#Text>.

Рішення Бахматського районного суду Чернігівської області про визнання незаконним переведення на роботу в іншу місцевість, 08.05.2019, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/38615702>.

Рішення Кіровського районного суду м. Кіровограда: Про скасування наказу про звільнення, поновлення на роботі та стягнення моральної шкоди, 17.06.2021, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97687785>.

Розпорядження КМ України: Про затвердження плану перевірок заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію, № 246, 25.03.2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text>.

Роз'яснення Міністерства економіки України: Щодо релокованих підприємств, <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=bd6e0089-4472-41b1-bf71-30fb261d87f0&title=558-RelokovanikhPidprimstvVzheVidnoviliRobotuUBezpechnikRegionakhKraini>.

Роз'яснення Держпраці України: Щодо призупинення дії трудового договору, https://prokadry.com.ua/news/59191-derzhpratsi-rozgovila-pro-pravila-prizupinennya-dii-trudovogo-dogovoru?utm_source=facebook&utm_medium=social&utm_campaign=fb_post_k01_11_11_22_3&fbclid=IwAR299ehGftSt0Cil6a6q-VYy91XrBUoNit65rblsSYTnOveWuU-CNHFlcGI.

Рудницька О., *Проблеми правового регулювання гарантійних виплат при переїзді працівників на роботу в іншу місцевість*, «Держава і право: збірник наукових праць. „Юридичні і політичні науки»», 2009, №43, с. 278-284, http://eprints.zu.edu.ua/21208/1/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D1%96%D0%BD%D1%88%D1%96_%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.PDF.

Сільченко С., *Праця в умовах війни: новації законодавства*, Асоціація правників України, 24.03.2022. <https://uba.ua/eng/news/praczu-a-v-umovah-vijny-novacziyi-Zakonodavstva>.

Стасів О. В., *Особливості надання працівникам відпустки за власний рахунок протягом дії воєнного стану*, [в:] *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXIX звітної науково-практичної конференції*, ред. В. М. Будін та ін., 2–3 лютого 2023 р.: у 2-ох ч., ч. 2, с. 42–43, https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/02/chast_2_2-1.pdf.

Oksana Stasiv

Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie

Warunki przeniesienia pracownika i jego małżonka w inne miejsce pracy

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest specyfice przenoszenia pracownika wraz z przedsiębiorstwem na inny teren w warunkach stanu wojennego.

Autorka zauważa, że w związku z atakiem Federacji Rosyjskiej 24 lutego 2022 roku na Ukrainę rząd ukraiński wprowadził program relokacji zakładów produkcyjnych w celu zachowania zarówno potencjału siły roboczej, jak i zdolności produkcyjnych. Program ten zapewnił masową relokację przedsiębiorstw z terenów, na których toczą się działania wojenne, na bezpieczniejsze tereny Zachodniej Ukrainy.

Podkreśla się, że w okresie stanu wojennego specyfikę zmiany warunków pracy pracowników przedsiębiorstw przesiedlonych (ewakuowanych) w wyniku stanu wojennego reguluje ustawa Ukrainy „O organizacji stosunków pracy w stanie wojennym”. Zgodnie z nią ograniczenia konstytucyjnych praw i wolności człowieka i obywatela wprowadza się w okresie stanu wojennego zgodnie z art. 43 i 44 Konstytucji Ukrainy.

Autorka, po przeanalizowaniu obowiązującego ustawodawstwa ukraińskiego, proponuje wyróżnić trzy warianty możliwych legalnych zachowań pracownika: 1. pracownik wyraża zgodę na przeniesienie z firmą do innej lokalizacji; 2. pracownik nie zgadza się na przeniesienie wraz z przedsiębiorstwem do innej lokalizacji w związku z relokacją oraz 3. pracownik nie może przenieść się do innej lokalizacji z przedsiębiorstwem, ale chce kontynuować tam pracę w przyszłości, po powrocie przedsiębiorstwa, jeżeli prawo daje taką możliwość.

W artykule podkreślono, że przeniesienie do innej lokalizacji dotyczy zmiany miejsca wykonywania pracy pracownika w związku z przeniesieniem przedsiębiorstwa do innej miejscowości. Przeniesienie przedsiębiorstwa do innej miejscowości uważane jest za zmianę organizacji produkcji i pracy. Zgodnie z ukraińskim ustawodawstwem pracownik musi wyrazić na to pisemną zgodę. Należy podkreślić, że takie przeniesienie odbywa się z zachowaniem specjalności, kwalifikacji lub stanowiska. Dokonanie wpisu w księdze pracy o przeniesieniu pracowników do innego miejsca wraz z przedsiębiorstwem nie jest przewidziane przez prawo.

Proponuje się zmianę tytułu art. 120 kodeksu pracy Ukrainy na „Gwarancje i świadczenia wyrównawcze w przypadku przeniesienia do pracy w innym rejonie” oraz części 1 art. 120 kodeksu pracy Ukrainy należy zmienić w następujący sposób: „W związku z przeniesieniem lub przeniesieniem do innej lokalizacji pracownicy mają prawo do odszkodowania i gwarancji wypłaty”.

Оксана Стасів

Особливості переведення працівника разом із підприємством у іншу місцевість

Podkreśla się, że zawieszenie stosunku pracy musi spełniać następujące warunki: 1. pracodawca nie może zapewnić pracownikowi pracy; 2. pracownik nie może wykonywać pracy. Jeżeli przynajmniej jeden z warunków nie jest spełniony, nie ma podstaw do zawieszenia umowy o pracę.

Słowa kluczowe

transfery, relokacja, inny obszar, pracownik

Tomasz Kalisz
ORCID: 0000-0002-9751-3616
Uniwersytet Wrocławski
tomasz.kalisz@uwr.edu.pl

Więzienie jako kara kryminalna Kilka uwag o współczesnych problemach izolacji penitencjarnej

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.10>

Prison as a criminal punishment: A few remarks
on contemporary problems of penitentiary isolation

Abstract

The penalty of imprisonment must be applied very carefully and taking into account all the costs and negative consequences of isolation and assuming limited possibilities to achieve social rehabilitation goals. This does not imply that this form of criminal law reaction to prohibited acts should be abandoned. The need to reform the penalty of deprivation of liberty and to seek effective organizational forms for penitentiary systems should be confirmed by the size of the population of criminally incarcerated people around the world, and especially the trends in this area. Criticism of punishments based on isolation often boils down to low effectiveness, high economic and social costs and a number of negative consequences in the individual sphere, directly related to very deep interference in the sphere of human rights and freedoms. In practice, we are dealing with a clear paradox consisting in the creation of a repressive institution in its real character and a social rehabilitation institution in the space of expectations.

Keywords

imprisonment, isolation, prisonization, prison costs

Kara pozbawienia wolności jest przedmiotem zdecydowanej krytyki, która w ostatnim czasie tylko przybiera na sile. Doświadczenia związane z tą postacią reakcji na przestępstwo oraz wyzwania współczesności skłaniają nas bowiem do poszukiwania bardziej racjonalnych, a zwłaszcza efektywnych form wykonywania sankcji opartych na formach i środkach unikających izolacji. Krytyka pozbawienia wolności stała się podstawą do formułowania postulatu rezygnacji, względnie znaczącego ograniczenia stosowania kar izolacyjnych (tak zwany postulat *ultima ratio* kary pozbawienia wolności)¹. Należy przy tym wskazać, że kara ta często jest symbolem represji karnej, co przekłada się na zasadniczo krytyczne oceny całego systemu prawnokarnej reakcji na czyny zabronione.

Akcentując niebezpieczeństwa izolacji, a w ich perspektywie, mówiąc o poważnym kryzysie współczesnego systemu karnego, wskazuje się pragmatyczną nieefektywność (przejawiającą się rosnącymi wskaźnikami recydywy) oraz podnosi trudny do zaakceptowania z punktu widzenia ideologicznego problem niehumanitarnego wymiaru tego typu kar. Współczesny człowiek funkcjonuje wszak w bardzo gęstej sieci interakcji, poddawany jest najczęściej szerokiej gamie bodźców informacyjnych, a jednocześnie w kontekście indywidualnym niezwykle intensywnie odczuwa potrzebę wolności. Ścierająca się wizja narzędzi stałej kontroli i koncepcja *permissive society*, domagająca się uwolnienia człowieka od wszelkich więzi krępujących jego życie, mocno oddziałuje na filozofię karan. Trzeba jednak dodać, że współczesny wymiar kary pozbawienia wolności z całą pewnością nie jest surowszy niż w przeszłości, aczkolwiek w perspektywie rozbudowania obszaru wolności indywidualnej praktyka wykonywania kary pozbawienia wolności jawi się jako o wiele bardziej opresyjna niż dawniej. Perspektywa pozaprawna, zwłaszcza konteksty socjologiczne, psychospołeczne i filozoficzne, uwypuklają, że indywidualne odczucia osoby pozbawionej wolności najbardziej dotyka to, że utrata wolności nie jest pozytywnym impulsem zmiany (szansa na resocjalizację), tylko negatywnym elementem stygmatyzacji, pozbawiającym jednostkę jednego z najważniejszych atrybutów człowieczeństwa w postaci życia osobowego — swobody decydowania o swoim losie.

Krytyka kar opartych na izolacji często sprowadza się do niskiej efektywności, wysokich kosztów ekonomicznych i społecznych oraz licznych negatywnych następstw w sferze indywidualnej, bezpośrednio związanych z bardzo głęboką ingerencją w sferę praw i wolności człowieka. W perspektywie socjologicznej mocno krytykowany jest także sam schemat organizacyjny więzienia jako organizacji, która stwarza rodzaj odrębnego świata, rządzącego się własnymi prawami i odseparowanego od reszty społeczeństwa². W praktyce mamy więc do czynienia z wyraźnym paradoksem, polegającym na stworzeniu instytucji represyjnej w jej rzeczywistym charakterze i resocjalizacyjnej w przestrzeni oczekiwań (związanej z oczekiwaniem pełnej społecznej readaptacji skazanego).

Kara pozbawienia wolności postrzegana przez pryzmat jednostki poddanej procesowi izolacji otwiera jeden z najtrudniejszych obszarów dyskusji o negatywnych

¹ A. Marek, *Funkcje kary pozbawienia wolności na tle zmian polityki karnej*, [w:] *X lat obowiązywania kodeksu karnego wykonawczego*, red. S. Lelental, G.B. Szczygieł, Białystok 2010, s. 70.

² E. Goffman, *Charakterystyka instytucji totalnych*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych*, wyb. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, Warszawa 1975, s. 150–151.

następstwach tej formy prawnokarnej reakcji na czyny zabronione. Badając proces izolacji więziennej, której przymusowo zostaje poddany przestępca, bardzo mocno podkreśla się nieadekwatność stworzonych tam warunków do wymogów prawidłowego funkcjonowania psychicznego i fizycznego jednostki. W zakładach karnych częściej niż w normalnych środowiskach występują bowiem negatywne zmiany w psychice człowieka, zakłócenia w sferze świadomości, uczuć i procesu podejmowania decyzji, co w konsekwencji nierzadko prowadzi do zaburzeń zachowań³.

Co istotne, każda jednostka przeżywa w indywidualny sposób pobyt w zakładzie karnym. Dotkliwa jest utrata dotychczasowej pozycji materialnej, rodzinnej, środowiskowej, prestiżowej itp. Każdy skazany jest uczestnikiem tej utraty, swoistej przemiany zmierzającej do konfrontacji z nowym układem społecznym i relacjami indywidualnymi. Życie w warunkach izolacji penitencjarnej mocno pogłębia przy tym proces indywidualizacji przeżyć człowieka, silniej zaczynają też działać mechanizmy dośrodkowe. W normalnym środowisku, na wolności, człowiek konfrontuje się w szerokim, otwartym kontekście, w którym uogólnienia, porównania mają za punkt odniesienia wiele innych grup odniesienia. Skazany jest w zupełnie odmiennym położeniu — wtrącony do więzienia, poddawany izolacji przestrzennej i społecznej, zostaje przesunięty do bardzo zawężonego kontekstu grupy dewiacyjnej — kryminalistów. Jego przeżycia w wyniku tego ścieśnienia nabierają szczególnie jaskrawych cech indywidualnych. Zawężona do grup przestępczych perspektywa często staje się dla skazanego źródłem trudnych procesów i przeżyć psychicznych, pełnym rozgoryczeniem, leków, ambiwalencji i uproszczeń. Z utratą wolności sprzężone są liczne dodatkowe dolegliwości. Jedną z nich jest przymusowe, ciągłe i całkowicie pozbawione intymności życie z innymi skazanymi w środowisku zakładu karnego⁴.

Człowiek współczesny funkcjonuje w bardzo rozwiniętym systemie interakcji społecznych, zawodowych i towarzyskich, mocno oddziałujących na jego osobowość. W tym konglomeracie zależności i relacji nieustannie staramy się o zachowanie autonomiczności, pielęgnujemy swój indywidualizm, afirmujemy swoją odrębność, wyjątkowość. Tymczasem kara pozbawienia wolności podporządkowana jest wymaganom regulaminu, nastawionym przede wszystkim na zapewnienie skutecznej izolacji skazanego od świata zewnętrznego i wyegzekwowanie przestrzegania dyscypliny.

Zakład karny to swoisty układ ról społecznych tworzących określony system stratyfikacyjny, specyficzny twór kulturowy ze szczególnymi systemami norm i wartości, w ramach których mamy do czynienia ze ścisłym systemem przepisów, stanowisk, ról, sankcji i instytucji ustalonych na drodze prawnej. W praktyce jest to bardzo rozległa sieć norm formalnych reglamentujących niezwykle szczegółowo niemal wszystkie zachowania uczestników organizacji, jaką jest zakład karny — personelu i skazanych.

W tej perspektywie indywidualizm człowieka poddany jest zupełnie przeciwstawnemu oddziaływaniu, nie ma tu miejsca na afirmację swego statusu osobowego, a dehumanizacyjna rola izolacji penitencjarnej wtłacza skazanego w bardzo trudny do zaakceptowania z punktu widzenia psychologicznego schemat przypisania roli

³ B. Waligóra, *Funkcjonowanie człowieka w warunkach izolacji więziennej*, Poznań 1974.

⁴ K. Miszewski, *Funkcjonowanie w izolacji więziennej skazanych na ekstremalnie długie kary pozbawienia wolności a szansa na udaną readaptację po zwolnieniu*, „Szkoła Specjalna” 2021, nr 1, s. 17–18.

skazanego — ubranego w uniform więzienny i wykonującego te same czynności co wszyscy skazani. Towarzyszy temu świadomość, że skazany został wtrącony do więzienia na skutek działania zewnętrznej, heteronomicznej siły (skazującego wyroku sądu, wydanego w imieniu tak zwanego zdrowego społeczeństwa). Toteż — i to niezależnie od oceny swojego czynu — każdą chwilę trwającego przymusu i izolacji skazany przeżywa boleśnie, jako doznanie całkowicie pozbawione udziału jego własnej woli, bez poszanowania dla jego wolności⁵.

Izolacja buduje nowy status osobowy jednostki — z człowieka wolnego przekształca go w skazanego. Dzieje się to w jego ocenie na zasadzie przemocy, która w konsekwencji tego przypisania staje się stałym udziałem skazanego. Atmosfera przemocy to nie tylko początek izolacji, ale w istocie cały jej przebieg. Przemoc jest wszechobecna w zakładach karnych, towarzyszy skazanym na każdym kroku, przenika całe ich życie⁶. Skazany ma ponadto świadomość absolutnej niezmienności środowiska i ludzi, z którymi musi egzystować dniem i nocą. To przymusowe położenie staje się zarzewiem ciągłych konfliktów i osobistych dramatów — sytuacją destabilizującą komfort życia psychicznego⁷.

W trakcie odbywania kary pozbawienia wolności może występować bardzo silna deprywacja sensoryczna i informacyjna, polegające na ograniczeniu lub zupełnym odcięciu określonych bodźców oddziałujących na zmysły wzrokowe, słuchowe i inne. Deprywacji ulegają też potrzeby samorealizacji, poczucia własnej wartości, bezpieczeństwa, miłości, przyjaźni, stowarzyszenia i kontaktów z otoczeniem, a nawet zespół potrzeb estetycznych i twórczych⁸. Pojawić się może natomiast poczucie zagrożenia własnej osoby, a w przypadkach intensywniejszych objawów spadek sprawności intelektualnej, zmniejszenie koncentracji uwagi, stereotypia oraz utrata poczucia rzeczywistości⁹. Nie możemy także zapominać o problemach seksualnych więźniów. Przedłużająca się sytuacja deprywacji seksualnej — przy monotonii wrażeń i wspomnieniach wcześniejszych doświadczeń seksualnych — przyczynia się do wzrostu napięcia seksualnego i popycha więźniów do poszukiwania zastępczych sposobów jego rozładowania¹⁰.

Omawiając psychologiczne następstwa izolacji penitencjarnej, należy także zwrócić uwagę na procesy stygmatyzacji, standaryzacji, degradacji i depersonalizacji, które z różnym nasileniem dotyczą w większości skazanych — taki podział tych procesów sugeruje Mieczysław Ciosek¹¹. Stygmatyzacja jest procesem instytucjonalnego naznaczenia skazanego, w którym utrata wolności jest formą moralnego odrzucenia i potępienia przez wolne społeczeństwo. Silny efekt etykietyzacji

⁵ B. Wojciszke, *Psychologia społeczna*, Łódź 2019, s. 243.

⁶ E. Aronson, J. Aronson, *Człowiek istota społeczna*, przeł. J. Radzicki, Warszawa 2012, s. 257–261.

⁷ B. Kwiatkowski, *Przeżycia traumatyczne osób pozbawionych wolności i ich konsekwencje: funkcjonalne wsparcie psychologiczne i społeczne dla osadzonych po doznanej traumie*, „Polskie Forum Psychologiczne” 27, 2022, nr 2, s. 206–210.

⁸ I. Niewiadomska, *Osobowościowe uwarunkowania skuteczności kary pozbawienia wolności*, Lublin 2007, s. 178–181.

⁹ P. Perska, P. Stępiak, *Zdrowie a funkcjonowanie skazanego w zakładzie karnym*, „Pielęgniarstwo Polskie” 2014, nr 1 (51), s. 56–57.

¹⁰ T. Kolarczyk, *Psychologia penitencjarna*, Warszawa 1980.

¹¹ M. Ciosek, *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa 2001, s. 216–231.

skazanego towarzyszy mu przez cały okres uwięzienia, a nierzadko również po wyjściu na wolność; przypomina człowiekowi, że utracił status normalnego obywatela i został zaliczony do kategorii dewiacyjnej, jaką są przestępcy. Kolejny proces — standaryzacja — jest konsekwencją swoistej uniformizacji społeczności więziennej, wynikającej z regulaminu więziennego: te same ubrania, sprzęt kwaterunkowy, posiłki, jednakowy sposób zaspokajania podstawowych potrzeb. Standaryzacja życia więziennego klóci się z naturalną cechą każdego człowieka, jaką jest indywidualizm, a w konsekwencji wywołuje niepokój, poczucie zagrożenia, a także gwałtowne reakcje, których celem jest zwrócenie uwagi innych na siebie i swoją odrębność. Z kolei proces degradacji wiąże się z tym, że człowiek pozbawiony wolności często staje się przedmiotem manipulacji zarówno ze strony administracji, jak i współwięźniów. Na proces ten składają się wcale nierzadkie w warunkach izolacji penitencjarnej sytuacje poniżania, upokarzania i znieważania godności własnej. Ostatni proces — tak zwanej depersonalizacji — oznacza zaś subiektywne doznanie wewnętrznej zmiany przeżywanej jako poczucie obcości lub wręcz nierealności siebie. Doznania te występują u ludzi zdrowych w warunkach silnego stresu lub w długotrwałych trudnych sytuacjach. Postępowi procesowi depersonalizacji w więzieniu sprzyjają takie konsekwencje izolacji, jak zawieszenie na przyszłość planów osobistych dotyczących życia rodzinnego i zawodowego, pozbawienie możliwości podejmowania dobrowolnych decyzji i brak potrzeby planowania działań codziennych, które niemal zawsze wyznacza za skazanego administracja penitencjarna¹².

Kara pozbawienia wolności musi być zatem stosowana bardzo ostrożnie i z uwzględnieniem wszystkich kosztów i negatywnych następstw izolacji, a także przy założeniu ograniczonych możliwości osiągnięcia celów resocjalizacyjnych. Nie oznacza to, że należy zrezygnować z tej formy prawnokarnej reakcji na czyny zabronione. O potrzebie reformowania kary pozbawienia wolności i poszukiwania skutecznych form organizacyjnych dla systemów penitencjarnych powinny jednak przekonywać rozmiary populacji osób karnie izolowanych na całym świecie, a zwłaszcza tendencje w tym zakresie. W perspektywie przedstawionych w dalszej części opracowania danych trzeba bowiem stwierdzić, że kara pozbawienia wolności długo jeszcze będzie postrzegana jako sankcja powszechna i absolutnie niezbędna w zwalczaniu przestępczości¹³.

Reformy penitencjarne muszą także brać pod uwagę problem stale zmniejszającej się efektywności kary pozbawienia wolności mierzony powrotnością do przestępstwa (odnotowujemy wyraźny wzrost liczby recydywistów w populacji skazanych na całym świecie). Niska efektywność kary pozbawienia wolności, jej ekonomiczne koszty, wymiar społecznych zakłóceń i kwestie czysto personalne skazanych to stały element

¹² K. Miszewski, M. Miałkowska-Kozaryna, *Dyskusja wokół problemu prizonizacji na kanwie badań własnych*, „Resocjalizacja Polska” 19, 2020, s. 321–324.

¹³ T. Kalisz, *Kara pozbawienia wolności z perspektywy rozważań teleologicznych dotyczących wymiaru i wykonania kary*, [w:] *Prawo karne wykonawcze w systemie nauk kryminologicznych. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Leszka Boguni*, red. T. Kalisz, Wrocław 2011, s. 228–229. Problem roli kary pozbawienia wolności w przestrzeni polityki kryminalnej w naszym kraju, zarówno w przeszłości, jak i obecnie, szczegółowo analizuje Teodor Szymanowski, *Przemiany systemu penitencjarnego w Polsce*, Warszawa 1996; T. Szymanowski, *Polityka karna i penitencjarna w Polsce w okresie przemian prawa karnego*, Warszawa 2005.

współczesnych rozważań dotyczących kary pozbawienia wolności. Systemy penitencjarne muszą się też borykać z problemem tak zwanej kompresji populacji osadzonych. Zmniejszający się w strukturze skazań procentowy udział bezwzględnej kary pozbawienia wolności (nie zawsze przekładający się na zmniejszenie ogólnych rozmiarów populacji osadzonych) w praktyce oznacza, że na terenie zakładów karnych gromadzą się skazani o najgorszej prognozie społecznej — głęboko zdemoralizowani, skazani za najpoważniejsze przestępstwa (w ostatnim okresie zauważamy wyraźny wzrost skazanych za przestępstwa terrorystyczne). Wynika z tego potrzeba istotnych zmian w zakresie funkcjonowania systemów penitencjarnych. Powinny one dotyczyć zwłaszcza aspektów ochronnych, modelu oddziaływania penitencjarnego, zwiększenia instrumentów terapeutycznych w toku wykonywania kary pozbawienia wolności czy instytucjonalnych rozwiązań w zakresie pomocy postpenitencjarnej.

Aktualnie rozmiar populacji osadzonych, a przede wszystkim trend z ostatnich 20 lat, przedstawiają mało optymistyczny obraz. Szacowana na podstawie danych gromadzonych przez Institute for Criminal Policy Research w Londynie populacja skazanych na świecie oscyluje w granicach 10,77 miliona osób. W tym największe systemy penitencjarne na świecie to liczące 2,2 miliona USA, 1,69 miliona Chiny, 811 tysięcy Brazylii, 478 tysięcy Indie, 471 tysięcy Rosja, 309 tysięcy Tajlandia, 291 tysięcy Turcja, 266 tysięcy Indonezja, 220 tysięcy Meksyk, 189 tysięcy Iran i Filipiny z 165 tysiącami osób¹⁴. Krajami o najwyższym wskaźniku populacji więziennej — czyli liczbie osadzonych na 100 tysięcy ludności kraju — są Stany Zjednoczone (629 na 100 tysięcy), a następnie Rwanda (580), Turkmenistan (576), Salwador (564), Kuba (510), Palau (478), Brytyjskie Wyspy Dziewicze (447), Panama (436), Saint Kitts i Nevis (423), Grenada (413), Tajlandia (412), Wyspy Dziewicze Stanów Zjednoczonych (394), Bahamy (392), Urugwaj (383) i Brazylii (381). Światowy wskaźnik populacji więźniów, oparty na szacunkach Organizacji Narodów Zjednoczonych dotyczących poziomu populacji w poszczególnych krajach, wynosi 140 na 100 tysięcy.

Przy tym o ile populacja całej planety na dziś w relacji do 2000 roku wzrosła o 30%, o tyle populacja skazanych mężczyzn w tym samym okresie urosła aż o 22%. Bardzo znamieny jest też wzrost populacji kobiet, który osiągnął w tym czasie 60%. W liczbach bezwzględnych oznacza to, że aktualnie w instytucjach izolacyjnych na całym świecie przebywa około 740 tysięcy kobiet¹⁵. Kobiety i dziewczęta stanowią 6,9% populacji więziennej na świecie. W krajach afrykańskich odsetek osadzonych kobiet wynosi 3,3%, w Europie jest to 5,9%, 6,7% w Oceanii, 7,2% w Azji i aż 8% w obu Amerykach (w tym znaczny udział mają USA, wskaźnik dla obu Ameryk liczonej bez Stanów Zjednoczonych wynosi 5,5%). W kilkunastu państwach na świecie udział procentowy kobiet w populacji skazanych przekracza nawet 10%. Te z najwyższym odsetkiem kobiet to: Hongkong-Chiny (19,7%), Katar (14,7%), Makau-Chiny (14,1%), Laos (13,7%), Birma (12,3%), Wietnam (12,1%), Brunei Darussalam (11,9%),

¹⁴ R. Walmsley, H. Fair, *World Prison Population List*, Institute for Crime & Justice Policy Research, https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_prison_population_list_13th_edition.pdf (dostęp: 21.07.2023).

¹⁵ R. Walmsley, H. Fair, *World Female Imprisonment List. Women and Girls in Penal Institutions, Including Pre-Trial Detainees/Remand Prisoners*, Institute for Crime & Justice Policy Research, https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_female_imprisonment_list_5th_edition.pdf (dostęp: 21.07.2023).

Zjednoczone Emiraty Arabskie (11,7%), Tajlandia (11,5%) i Gwatemala (11,3%). W USA ten wskaźnik wynosi 10,2% (w liczbach bezwzględnych daje to 211 375 skazanych, natomiast wskaźnik prizonizacji wynosi 64,2). W Europie liderem w tej klasyfikacji jest Białoruś 10,8% (2834 skazane, wskaźnik prizonizacji 30,1). Do licznych populacji w tej „kategorii” należy także zaliczyć: Rosję — 8,4% (39 120 skazanych, wskaźnik prizonizacji 27,1), Czechy — 8,35% (1598 skazanych, wskaźnik prizonizacji 14,9), Węgry — 7,5% (1419 skazanych, wskaźnik prizonizacji 17,7), Hiszpanię — 7,1% (3925 skazanych, wskaźnik prizonizacji 8,3), Francję — 3,6% (2928 skazanych, wskaźnik prizonizacji 4,5), Niemcy — 5,6% (3141 skazanych, wskaźnik prizonizacji 3,8) oraz Polskę 4,8% (3486 skazanych, wskaźnik prizonizacji 9,3).

Tabela 1. Rozmiary populacji osadzonych w wybranych państwach na świecie w latach 2000–2021

Państwo	Populacja osadzonych (dane na 2020 lub 2021 rok)	Populacja mieszkańców w państwie (dane na 2020 lub 2021 rok) [w mln]	Współczynnik prizonizacji (dane na 2020 lub 2021 rok)	Wyszczególnienie w latach	Populacja osadzonych	Współczynnik prizonizacji
USA	2 068 800	329,10	629	2000	1 937 482	683
				2005	2 195 471	739
				2010	2 270 142	731
				2015	2 166 600	672
Meksyk	220 866	130,39	169	2000	154 765	156
				2005	205 821	195
				2010	219 027	194
				2015	247 488	202
Brazylia	811 707	212,78	381	2000	232 755	133
				2005	361 402	193
				2010	496 251	253
				2015	698 618	335
Anglia i Walia	78 789	60,07	131	2000	64 602	124
				2005	75 979	142
				2010	84 725	153
				2015	85 626	148
Francja	62 991	65,27	119	2000	48 049	82
				2005	55 302	91
				2010	61 430	98
				2015	61 714	96
Niemcy	58 004	81,16	70	2000	70 252	85
				2005	78 664	95
				2010	69 385	85
				2015	61 733	75
Polska	71 907	37,76	190	2000	70 544	184
				2005	82 955	217
				2010	80 728	212
				2015	70 836	187

Państwo	Populacja osadzonych (dane na 2020 lub 2021 rok)	Populacja mieszkańców w państwie (dane na 2020 lub 2021 rok) [w mln]	Współczynnik prizonizacji (dane na 2020 lub 2021 rok)	Wyszczególnienie w latach	Populacja osadzonych	Współczynnik prizonizacji
Rosja	471 490	144,50	326	2000	1 060 404	729
				2005	763 115	532
				2010	864 197	609
				2015	671 649	466

Źródło: opracowanie własne na podstawie: R. Walmsley, H. Fair, *World Prison Population List*, Institute for Crime & Justice Policy Research, https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_prison_population_list_13th_edition.pdf (dostęp: 21.07.2023).

Warto pokusić się o analizę trendów oraz ocenić zmiany współczynnika prizonizacji (liczba osadzonych na każde 100 tysięcy mieszkańców) w wybranych państwach. Redukcja populacji osadzonych w perspektywie ostatnich 20 lat jest udziałem kilku krajów (Rosja, Niemcy oraz Anglia i Walia). Widać także, z jak dużym trudem i powoli następują zmiany w USA oraz Polsce; nie wiemy zresztą, czy będzie to stały trend. W pozostałych przypadkach mamy do czynienia ze znaczącym wzrostem populacji osadzonych.

Ciekawie przedstawia się współczynnik prizonizacji w ujęciu kontynentalnym (zob. tabela 2). W takim zestawieniu — przy założeniu, że średnia światowa kształtuje się na poziomie 140 — wyniki, jakie osiągają kraje Ameryki Północnej i Południowej (376) oraz Europa (175), nie mogą być zadowalające. Ocena ta jest tym bardziej znamienna, gdy uwzględnimy, jak duży wysiłek podejmowany jest w Europie i USA w zakresie ograniczania izolacyjnych środków reakcji na przestępstwo. Przyrost osadzonych w wypadku Ameryki Północnej i Południowej, Azji oraz Australii wraz z Oceanią jest przy tym wyraźnie wyższy od ogólnych zmian w liczbie ludności (zob. tabela 3). W praktyce oznacza to systematyczny wzrost globalnej liczby osób umieszczanych w instytucjach izolacyjnych. Ten stan rzeczy musi kierować naszą uwagę na te zjawiska, co czyni dyskusje nad kondycją systemów penitencjarnych jeszcze ważniejszą i bardziej aktualną.

Tabela 2. Populacja osadzonych na świecie w rozbiciu na kontynenty (z uwzględnieniem współczynnika prizonizacji)

Kontynent	Populacja osadzonych w liczbach bezwzględnych (dane z 1.10.2021 roku)	Populacja mieszkańców ogólnie [w mln]	Współczynnik prizonizacji (liczba osadzonych przypadająca na każde 100 tys. mieszkańców)
Afryka	1 194 497	1302	92
Ameryka Północna i Południowa	3 859 690	1026	376
Azja	4 184 126	4477	93

Kontynent	Populacja osadzonych w liczbach bezwzględnych (dane z 1.10.2021 roku)	Populacja mieszkańców ogólnie [w mln]	Współczynnik przozonizacji (liczba osadzonych przypadająca na każde 100 tys. mieszkańców)
Europa	1 470 140	837	175
Australia i Oceania	62 751	42	146
Ogólnie	10 771 204	7687	140

Źródło: opracowanie własne na podstawie: R. Walmsley, H. Fair, *World Prison Population List...*

Tabela 3. Zmiany w populacji osadzonych na świecie w latach 2000 i 2021

Kontynent	Populacja osadzonych w 2000 roku	Populacja osadzonych w 2021 roku	Zmiana w relacji rok 2000 do roku 2021 [%]	Zmiana w zakresie ogólnych rozmiarów populacji na świecie między rokiem 2000 a 2021 [%]
Afryka	902 500	1 194 497	+32,4	+69,4
Afryka z wyłączeniem Rwandy	787 500	1 118 398	+42,0	–
Ameryka Północna i Południowa	2 690 300	3 859 690	+43,5	+23,6
Ameryka Północna i Południowa z wyłączeniem USA	752 818	1 790 890	+137,9	–
Azja	3 023 500	3 859 690	+38,4	+25,0
Azja z wyłączeniem Chin i Indii	1 324 014	2 015 526	+52,2	–
Europa	2 013 600	1 470 140	–27,0	+5,7
Europa z wyłączeniem Rosji	953 196	998 650	–4,8	–
Australia i Oceania	34 400	562 751	+82,4	+37,5
Ogólnie	8 664 300	10 771 204	+24,3	+28,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie: R. Walmsley, H. Fair, *World Prison Population List...*

Warto także dla zobrazowania problemu przytoczyć dane dotyczące kosztów wykonywania kary pozbawienia wolności. Nowoczesne systemy penitencjarne na całym świecie w praktyce bardzo dużo kosztują i — jak się wydaje — trudno spodziewać się redukcji w zakresie tych wydatków. Analiza polskich danych przedstawiona

w tabeli 4 ukazują systematyczny wzrost jednostkowych kosztów wydatkowanych na osadzonych. Obecnie wynoszą one 148,14 złotego dziennie, co w skali roku stanowi wydatek blisko 54 tysięcy złotych na jednego osadzonego. Trzeba oczywiście przy tym pamiętać, że wskazane wyliczenia to wynik podziału ogółu wydatków poniesionych przez więziennictwo przez średnią liczbę osadzonych. W tych kwotach mieszczą się zatem także wydatki związane z wynagrodzeniami funkcjonariuszy Służby Więziennej, bieżącymi remontami oraz techniczną obsługą obiektów, a nie tylko wydatki bezpośrednio związane ze skazanymi.

Warto podkreślić, że koszty te na tle danych europejskich (zob. tabela 5) oraz danych z USA nie są przesadnie wysokie. Średnia wartość dla Europy wynosiła w 2021 roku 116,07 euro na dzień, a mediana kształtowała się na poziomie 81,41 euro (Polska — 29,19 euro). Równie wysokie są koszty wykonania kary w USA, gdzie wydatki na jednego osadzonego wyniosły średnio 31,286 dolara w skali roku. Najmniej kosztował podatek skazany w Alabamie — 17,285 dolara. Najwyższe koszty zaś zanotowano w Nowym Jorku, gdzie w roku na jednego osadzonego należało wydać aż 60,076 dolara. Alaska, Kalifornia, Connecticut, Massachusetts, New Jersey, New York, Rhode Island i Vermont — w tych stanach wydatki na jednego więźnia przekraczały 50 tysięcy dolarów rocznie. W 18 stanach, głównie południowych, koszty te nie przekraczały natomiast 25 tysięcy dolarów. W pozostałych stanach koszty utrzymania jednego osadzonego w skali roku oscylowały w przedziale od 25 tysięcy do 50 tysięcy dolarów¹⁶.

Tabela 4. Wydatki na utrzymanie osadzonych w Polsce

Rok	Wydatki ogółem poniesione w danym roku [tys. zł]	Średnia liczba osadzonych	Wydatki na utrzymanie 1 osadzonego [w zł]		
			Dziennie	Miesięcznie	Rocznie
2008	2 393 958	85 920	76,13	2321,89	27 862,64
2014	2 719 671	78 987	94,00	2869,00	34 432,00
2016	2 774 506	71 456	106,00	3236,00	38 828,00
2018	3 127 507	74 077	115,67	3518,31	42 219,68
2020	3 473 924	70 716	134,59	4093,75	49 125,01
2022	3 920 816	72 513	148,14	4505,87	54 070,40

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zaczerpniętych z opracowywanych w Ministerstwie Sprawiedliwości przez Centralny Zarząd Służby Więziennej informacji o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za lata 2008–2022, <http://www.sw.gov.pl/strona/statystyka-roczna> (dostęp: 21.07.2023).

¹⁶ Ch. Henrichson, R. Delaney, *The Price of Prisons. What Incarceration Costs Taxpayers*, Center on Sentencing and Corrections, Vera, 2012, <https://www.vera.org/downloads/publications/price-of-prisons-updated-version-021914.pdf> (dostęp: 21.07.2023).

Tabela 5. Wydatki na utrzymanie osadzonych w wybranych krajach europejskich w 2021 roku

	Wydatki na utrzymanie 1 osadzonego (średnia wartość w euro w przeliczeniu na jeden dzień)		Wydatki na utrzymanie 1 osadzonego (średnia wartość w euro w przeliczeniu na jeden dzień)
Austria	157,09	Rosja (dane z 2015 roku)	22,51
Belgia	145,88	Hiszpania	86,29
Bułgaria	13,00	Szwecja	322,00
Czechy	74,00	Turcja	9,81
Dania	207,40	Słowacja	62,03
Finlandia	227,60	Luksemburg	327,20
Francja	126,65	Portugalia	57,25
Niemcy	165,72	Gruzja	10,55
Grecja	28,16	Serbia	32,63
Węgry	37,00	Anglia i Walia	130,00
Irlandia	1207,00	Irlandia Północna	230,61
Włochy	152,95	Szkocja	132,00
Litwa	37,66	Średnia	116,07
Holandia	296,00	Mediana	81,41
Norwegia	378,00	Wartość minimalna	2,60
Polska	29,19	Wartość maksymalna	378,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M.F. Aebi, E. Cocco, L. Molnar, *Annual penal statistics; SPACE I — Prison Populations, Survey 2022. Final Report*, Council of Europe, 15.12.2022, https://wp.unil.ch/space/files/2023/06/230626_SPACE-I_2022_FinalReport.pdf (dostęp: 21.07.2023).

Kara pozbawienia wolności traktowana jako uniwersalne narzędzie, zdolne do realizowania wszystkich zadań stawianych przed karą kryminalną to ewidentna pozostałość z okresu jej formalnej dominacji¹⁷. Problem polega na tym, że wyobrażenie więzienia sprawiedliwego i budzącego powszechny lęk, a jednocześnie wyrażające-

¹⁷ Kara pozbawienia wolności w ujęciu historyczno-filozoficznym pojawiła się w repertuarze kar jako sankcja dominująca dzięki ruchom intelektualnym oświecenia i rewolucjom burżuazyjno-demokratycznym z XVIII i XIX w. — w klimacie, gdy wolność ludzka uzyskiwała wysoką cenę na „gieldzie wartości”. Odebranie człowiekowi wolności stało się w konsekwencji tej przełomowej zmiany kulturowej i społecznej potężnym orężem w arsenale kar kryminalnych. W perspektywie historycznej ustanowienie kary pozbawienia wolności było ewidentnym czynnikiem postępu, co dzisiaj może się wydawać paradoksem. Nie powinniśmy jednak zapominać, że najsurowsza z kar kryminalnych, czyli właśnie pozbawienie wolności, wypierała wówczas stosowane z całym okrucieństwem karę śmierci i kary cielesne (zob. L. Lernell, *Współczesne zagadnienia polityki kryminalnej. Problemy kryminologiczne i penologiczne*, Warszawa 1978, s. 221). W dokumentach jednego z pierwszych międzynarodowych kongresów penitencjarnych, który odbył się w 1847 r. w Brukseli, możemy przeczytać, że: „Ani nie przypadek, ani nie kaprys prawodawcy sprawiły, że uwięzienie jest fundamentem i niemal całym gmachem naszej obecnej konstrukcji kar, jeno postęp techniczny i złagodzenie obyczajów” — M. Foucault, *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, przeł. T. Komendant, Warszawa 1998, s. 224. Jeżeli w wyniku doświadczeń XX i pierwszej dekady XXI w. klimat ten zmienił się istotnie, to przecież zupełnie nie zaniknął.

go poszanowanie dla wartości chronionych prawem i kształtującego nawyk zgodnego z tym prawem postępowania, uzupełnione o mit resocjalizacyjnej zdolności do przeobrażenia każdego przestępcy chyba nigdy nie miało nic wspólnego z rzeczywistością. Takie idealistyczne i pozbawione empirycznych podstaw założenie jest zapewne atrakcyjne w przestrzeni populistycznych strategii walki z przestępczością. Jednocześnie jednak ten kierunek myślenia o karze pozbawienia wolności to jeden z głównych czynników rozczarowania efektywnością kary pozbawienia wolności i źródło wadliwego postrzegania tej sankcji.

Współcześnie kara kryminalna znacząco przesunęła się w kierunku bardzo złozonej formuły, mającej zmienny charakter. Elementy konstytutywne sankcji nie wynikają dzisiaj wyłącznie z treści pierwotnego orzeczenia karnego. Poszczególne składniki orzeczenia narastają powoli i stopniowo przekształcają się w toku wykonywania kary. Postępowanie wykonawcze to w istocie dopasowywanie treści zastosowanej sankcji do przekształcających się w miarę postępów w oddziaływaniu na skazanych form i metod tego oddziaływania. W praktyce może zachodzić potrzeba modyfikowania, wywołana bądź oczekiwanymi zmianami (progresja), bądź pojawieniem się niepokojących oznak pogłębiania się przyczyn wykołejenia społecznego (regresja)¹⁸. W związku z tym wprowadzane do treści orzeczenia zmiany mogą zwiększać stopień dolegliwości kary lub go łagodzić, a nawet doprowadzić do jej skrócenia.

W perspektywie naszych doświadczeń z izolacją penitencjarną podstawowego znaczenia nabierają pojęcie statusu prawnego skazanego oraz ochrona praw podmiotowych skazanego¹⁹. Z koncepcją ochrony praw podmiotowych należy wiązać wyraźny postulat, że skazany nie może być traktowany jako przedmiot oddziaływań resocjalizacyjnych, jako swoisty przedmiot środków przymusu. Opozycją skrajnego postrzegania izolacji penitencjarnej musi być postulat przestrzegania podmiotowych praw skazanego oraz egzekwowania tylko tych obowiązków, które wynikają z prawidłowego wykonania orzeczenia²⁰. Pojęcie statusu prawnego i idąca za tym koncepcja praw podmiotowych skazanego to fundament postępowania wykonawczego, równoważący do pewnego stopnia fakt, że skazany wobec organów wykonawczych pozostaje w stosunku uzależnienia i podległości. Dlatego ogromnie ważne jest precyzyjne określenie elementów stosunku prawnego łączącego skazanego z organami prawa karnego wykonawczego i to zarówno w sferze praw skazanego, jak i jego obowiązków. Status prawny skazanego opiera się bowiem na założeniu istnienia określonych norm prawnych. Normy te nie mogą być przekraczane, jako że tworzą one skuteczną zaporę wobec bezprawnych działań ze strony organów administracji penitencjarnej. Jednocześnie przepisy ustalające obowiązki, zakazy i prawa skazanego wyznaczają czytelny i pewny zakres kompetencji organów, pozwalając na egzekwowanie konkretnych zachowań w zgodzie z wolą ustawodawcy.

Mity i uproszczenia dotyczące kary pozbawienia wolności muszą być stale weryfikowane. Realistyczne podejście do tej sankcji zakłada wszak świadomość jej ne-

¹⁸ J.M. Stanik, *Psychologia sądowa. Podstawy, badania, aplikacje*, Warszawa 2013, s. 456–464.

¹⁹ Twórcą tej teorii jest niemiecki uczonec Berthold Freudenthal, który nazywał ją „teorią położenia prawnego skazanego”; zob. B. Freudenthal, *Strafvollzug als Rechtsverhältnis des öffentlichen Rechts*, „Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft” 1911; B. Freudenthal, *Die Staatsrechtliche Stellung der Strafgefangene*, Jena 1910.

²⁰ S. Pawela, *Kodeks karny wykonawczy. Praktyczny komentarz*, Warszawa 1999, s. 30.

gatywnych następstw przy jednoczesnym zachowaniu właściwych proporcji w jej stosowaniu i poszanowaniu współczesnych standardów jej wykonywania. Więzienie deklarujące w swej warstwie aksjologicznej poprawę (resocjalizację) musi mieć jednocześnie na uwadze poziom recydywy (niski poziom efektywności przy bardzo wysokich kosztach izolacji), zjawisko kompresji populacji osadzonych oraz psychospołeczne następstwa izolacji. Powinno to oznaczać maksymalną troskę o zachowanie zdrowia psychicznego jednostki. Skazany wystawiony jest bowiem na niebezpieczeństwo poważnych zakłóceń i często zdarzających się sytuacji pogłębienia patologicznych cech osobowościowych i indywidualnych czynników kryminogennych. Warto zatem podkreślać aspekt indywidualizacji w postępowaniu ze skazanymi, kiedy to czasem skromnie określony cel w postaci braku dalszej demoralizacji (skromny antynegatywny efekt izolacji) czy utrzymanie stabilności psychicznej jawią się jako spore osiągnięcia w toku wykonywania kary pozbawienia wolności.

Codziennie życie w więzieniu — maksymalnie uregulowane (regulaminowo określone) i pozornie ustabilizowane — może tworzyć wrażenie przewidywalności. Nic bardziej złudnego. W istocie wraz z zawężeniem kręgu, zamknięciem w przestrzeni oddziału czy celi powstaje specyficzna atmosfera konfliktu i rywalizacji. Być może pole do potencjalnych konfliktów jest węższe niż na wolności, ale w związku z niemożnością ich uniknięcia (sytuacja przymusowej izolacji) konflikty wytwarzają dużo większe napięcia.

Model wykonania kary pozbawienia wolności najbardziej odpowiadający oczekiwaniom i wyzwaniom współczesnego penitencjaryzmu powinien w wypadku każdego skazanego zakładać schemat indywidualizacji, poszanowanie statusu prawnego skazanego oraz uwzględnienie zasady humanitarnego, godnego i pozbawionego dyskryminacji traktowania. Od pierwszego dnia spędzonego w jednostce penitencjarnej, a w zasadzie już na etapie wymiaru kary powinny być zatem przeprowadzone badania w obszarze szacowania ryzyka powrotu do przestępstwa (predykcja recydywy), uwzględniające w szczególności wrażliwych typach zachowań kryminalnych (na przykład agresja, przemoc seksualna, uzależnienie) także ustalenie ryzyka zagrożenia dla potencjalnej ofiary i społeczności lokalnej.

Najpełniejszym wyrazem dbałości o ofiary przestępstw jest próba uruchomienia mechanizmów sprawiedliwości naprawczej i kompensacji szkody. Jeśli tego typu działania nie byłyby wskazane, warto zadbać o uruchomienie mechanizmów i środków zabezpieczenia ofiary i otoczenia społecznego sprawcy. W toku wykonywania kary szczególny nacisk powinien się koncentrować na identyfikacji potrzeb kryminogennych przestępcy (czynników etiologicznych skłaniających lub ułatwiających popełnianie przestępstw przez konkretnego skazanego).

Oprócz tych ustaleń warto określić drugą stronę obrazu przestępcy, czyli zidentyfikować jego pozytywne cechy czy zasoby ochronne (tak zwany indywidualny zasób potrzeb niekryminogennych). W niektórych przypadkach czynione ustalenia powinny przyjąć wymiar uszczegółowionej, specjalistycznej diagnozy w ramach badań psychologicznych, psychiatrycznych lub seksuologicznych. Środki i metody oddziaływania penitencjarnego nie mogą bowiem być, jak się często zdarzało w przeszłości, stałym, automatycznym zestawem działań uniwersalnych (takich samych dla wszystkich skazanych). Różnicą nowego podejścia do skazanych powinna być dba-

łość o wypracowanie i wdrożenie indywidualnego schematu oddziaływań korekcyjnych, zabezpieczających lub terapeutycznych w stosunku do konkretnego sprawcy. Wszystkie działania powinny być stale monitorowane i poddawane ocenie, a w miarę potrzeb modyfikowane zarówno w ujęciu indywidualnym, jak i w perspektywie efektywności całego systemu (nieustanna ewaluacja indywidualna i programowa).

Bibliografia

Opracowania

- Aronson E., Aronson J., *Człowiek istota społeczna*, przeł. J. Radzicki, Warszawa 2012.
- Ciosek M., *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa 2001.
- Foucault M., *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, przeł. T. Komendant, Warszawa 1998.
- Frudenthal B., *Die Staatsrechtliche Stellung der Strafgefangene*, Jena 1910.
- Frudenthal B., *Strafvollzug als Rechtsverhältnis des öffentlichen Rechts*, „Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft” 1911.
- Goffman E., *Charakterystyka instytucji totalnych*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych*, wyb. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, [red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania], Warszawa 1975.
- Kalisz T., *Kara pozbawienia wolności z perspektywy rozważań teleologicznych dotyczących wymiaru i wykonania kary*, [w:] *Prawo karne wykonawcze w systemie nauk kryminologicznych. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Leszka Boguni*, red. T. Kalisz, Wrocław 2011.
- Kolarczyk T., *Psychologia penitencjarna*, Warszawa 1980.
- Kwiatkowski B., *Przeżycia traumatyczne osób pozbawionych wolności i ich konsekwencje: funkcjonalne wsparcie psychologiczne i społeczne dla osadzonych po doznanej traumie*, „Polskie Forum Psychologiczne” 27, 2022, nr 2.
- Lernell L., *Współczesne zagadnienia polityki kryminalnej. Problemy kryminologiczne i penologiczne*, Warszawa 1978.
- Marek A., *Funkcje kary pozbawienia wolności na tle zmian polityki karnej*, [w:] *X lat obowiązywania kodeksu karnego wykonawczego*, red. S. Leleńtal, G.B. Szczygieł, Białystok 2010.
- Miszewski K., *Funkcjonowanie w izolacji więziennej skazanych na ekstremalnie długie kary pozbawienia wolności a szansa na udaną readaptację po zwolnieniu*, „Szkola Specjalna” 2021, nr 1.
- Miszewski K., Miałkowska-Kozaryna M., *Dyskusja wokół problemu prizonizacji na kanwie badań własnych*, „Resocjalizacja Polska” 19, 2020.
- Niewiadomska I., *Osobowościowe uwarunkowania skuteczności kary pozbawienia wolności*, Lublin 2007.
- Pawela S., *Kodeks karny wykonawczy. Praktyczny komentarz*, Warszawa 1999.
- Perska P., Stępniać P., *Zdrowie a funkcjonowanie skazanego w zakładzie karnym*, „Pielęgniarstwo Polskie” 2014, nr 1 (51).
- Stanik J.M., *Psychologia sądowa. Podstawy, badania, aplikacje*, Warszawa 2013.
- Szymanowski T., *Polityka karna i penitencjarna w Polsce w okresie przemian prawa karnego*, Warszawa 2005.
- Szymanowski T., *Przemiany systemu penitencjarnego w Polsce*, Warszawa 1996.
- Waligóra B., *Funkcjonowanie człowieka w warunkach izolacji więziennej*, Poznań 1974.
- Wojciszke B., *Psychologia społeczna*, Łódź 2019.

Źródła internetowe

- Aebi M.F., Cocco E., Molnar L., *Annual penal statistics; SPACE I — Prison Populations, Survey 2022. Final Report*, Council of Europe, 15.12.2022, https://wp.unil.ch/space/files/2023/06/230626_SPACE-I_2022_FinalReport.pdf.
- Henrichson Ch., Delaney R., *The Price of Prisons. What Incarceration Costs Taxpayers*, Center on Sentencing and Corrections, Vera, 2012, <https://www.vera.org/downloads/publications/price-of-prisons-updated-version-021914.pdf>.
- Służba Więzienna, *Statystyka roczna*, <http://www.sw.gov.pl/strona/statystyka-roczna>.

Tomasz Kalisz

Więzienie jako kara kryminalna. Kilka uwag o współczesnych problemach izolacji penitencjarnej

Walmsley R., Fair H., *World Prison Population List*, Institute for Crime & Justice Policy Research, https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_prison_population_list_13th_edition.pdf.

Walmsley R., Fair H., *World Female Imprisonment List. Women and Girls in Penal Institutions, Including Pre-Trial Detainees/Remand Prisoners*, Institute for Crime & Justice Policy Research, https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_female_imprisonment_list_5th_edition.pdf.

Томаш Каліш

Вроцлавський університет

Ув'язнення як кримінальне покарання. Кілька зауважень щодо сучасних проблем пенітенціарної ізоляції

Анотація

Покарання у вигляді позбавлення волі повинно застосовуватися дуже обережно та з урахуванням усіх затрат і негативних наслідків ізоляції а також припущення обмежених можливостей для досягнення цілей соціальної реабілітації. Це не означає, що від такої форми кримінально-правового реагування на заборонені дії слід відмовитися. Необхідність реформування покарання у вигляді позбавлення волі та пошуку ефективних організаційних форм для пенітенціарних систем повинна враховувати дані щодо кількості населення в світі, що відбуває кримінальне ув'язнення і особливо відстежуючи тенденції в цій сфері. Критика покарань, в основі яких лежить ізоляція, часто зводиться до констатації про низьку ефективність, високі економічні і соціальні затрати і ряд інших негативних наслідків в індивідуальній сфері, безпосередньо пов'язаних з дуже глибоким втручанням у сферу прав і свобод людини. На практиці ми маємо справу з явним парадоксом, який полягає у створенні репресивної інституції в її реальному характері та інституції соціальної реабілітації, що лежить в сфері очікувань.

Наголошуючи на небезпеці ізоляції і говорячи з цього ракурсу про серйозну кризу сучасної кримінально-виконавчої системи, вказується на прагматичну неефективність (що проявляється у зростанні рівня рецидивної злочинності) та порушується проблематична до прийняття з ідеологічного погляду проблеманегуманного виміру цього виду покарання. Покарання у вигляді позбавлення волі через призму особи, яка піддається процесу ізоляції, відкриває одне з найскладніших напрямків дискусії про негативні наслідки такої форми кримінально-правової реакції на заборонені дії. При дослідженні процесу тюремної ізоляції, якому із примусом піддають злочинця, сильно підкреслюється невідповідність створених там умов до вимог належного психічного та фізичного функціонування особи.

Стаття висвітлює проблему, пов'язану з постійним зниженням ефективності позбавлення волі, що вимірюється кількістю рецидивної злочинності (ми чітко фіксуємо зростання кількості рецидивістів серед засуджених у всьому світі). Низька ефективність позбавлення волі, його економічна витратність, розмір соціальних негараздів і суто особистих проблем засуджених є постійними пунктами, навколо яких будуються сучасні дискусії щодо покарання у вигляді позбавлення волі. Пенітенціарним системам також доводиться мати справу з проблемою так званого «ущільнення ув'язнених». Зменшення частки беззастережної міри покарання у вигляді позбавлення волі в структурі судимостей

(що не завжди означає зменшення загальної чисельності ув'язнених) на практиці означає, що в місцях позбавлення волі концентруються засуджені з найгіршим соціальним прогнозом, глибоко деморалізовані, засуджені за найтяжчі злочини (за останній період ми відзначаємо значне зростання засуджених за терористичні злочини). Це означає необхідність суттєвих змін у функціонуванні пенітенціарної системи. Особливо це стосується захисних аспектів, моделей пенітенціарного впливу, збільшення терапевтичних інструментів під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі чи інституційних рішень у сфері постпенітенціарної допомоги.

З першого дня перебування в установі виконання покарань, а насправді вже на стадії винесення вироку, слід проводити дослідження у сфері оцінок ризику рецидиву (прогнозування рецидиву) з урахуванням особливо чутливих видів злочинної поведінки таких як агресія, сексуальне насильство та узалежненість. Також слід визначити ризик небезпеки для потенційної жертви та місцевої громади. Найповнішим виявом турботи про жертви злочинів є спроба запустити механізми відшкодування збитків та компенсаційних процедур. У тих випадках, коли такі дії недоцільні, варто подбати про активацію механізмів і заходів захисту жертви та соціального оточення злочинця.

Під час виконання покарання особливу увагу слід приділяти виявленню криміногенних потреб засудженого (етіологічних факторів, що спонукають або сприяють вчиненню конкретних злочинів). Крім цього, варто визначити іншу сторону портрета злочинця, а саме виявити його позитивні риси або знайти захисні ресурси (так званий індивідуальний ресурс некриміногенних потреб). У деяких випадках висновки повинні бути у формі детального фахового діагнозу в рамках психологічного, психіатричного або сексологічного обстеження.

Засоби і методи пенітенціарного впливу не можуть бути, як це часто бувало раніше, постійним, автоматичним набором універсальних дій (однакових для всіх засуджених). Різницею в новому підході до засуджених повинен стати акцент для розробку та реалізацію індивідуальної корекційної схеми, захисної чи терапевтичної взаємодії по відношенню до конкретного злочинця.

Вся діяльність повинна постійно контролюватися та оцінюватися, а за потреби — корегуватися як на індивідуальній основі, так і з боку ефективності всієї системи (постійна індивідуальна та програмна оцінка).

Ключові слова

кара позбавлення волі, ізоляція, ув'язнення, тюремні витрати

Katarzyna Błaszczak
ORCID: 0009-0002-5470-4225
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
katarzynablaszczak13@gmail.com

Analiza wybranych zmian wprowadzonych na mocy Polskiego Ładu w zakresie tworzenia i funkcjonowania podatkowych grup kapitałowych

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.11>

Analysis of selected changes introduced under
the Polish Deal in the scope of creating and functioning
of tax capital groups

Abstract

The article is devoted to the analysis of selected changes related to the creation and functioning of tax capital groups, introduced under the law referred to as the “Polish Deal.” The intention of the Polish legislator was to increase interest in tax capital groups and to create opportunities for smaller entrepreneurs to join them. To this end, among other things, it was decided, the formal conditions for joining these structures were liberalized, the obligation to maintain the profitability of the group was dropped, and the prohibition on making changes to the composition of the companies forming the tax capital group was repealed. The article provides an assessment of the most significant changes that came into effect on January 1, 2022, and their impact on the actual interest in creating tax capital groups.

Keywords

tax capital groups, the Polish Deal, establishment of the tax capital groups, consolidation of the tax result, CIT taxation

Wprowadzenie

Mechanizmy umożliwiające konsolidację wyników podatkowych kilku odrębnych przedsiębiorstw z powodzeniem funkcjonują na świecie już od kilkudziesięciu lat. Takie rozwiązania znane są między innymi w Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Niemczech oraz Francji. Możliwość wspólnego rozliczenia podatku dochodowego od osób prawnych przez kilka spółek pozostających w związkach kapitałowych w Polsce wprowadzono dopiero 1 stycznia 1996 roku dzięki stworzeniu konstrukcji podatkowej grupy kapitałowej (dalej: PGK). Przez wiele lat kształt odnośnych przepisów pozwalał jednak na skorzystanie z tego udogodnienia niewielu podmiotom ze względu na zakreślenie w sposób niezwykle rygorystyczny warunków tworzenia i funkcjonowania PGK. Każda kolejna nowelizacja wprowadzona w ciągu ostatnich prawie 30 lat miała ułatwić przystępowanie do tych struktur oraz w pewnym zakresie upraszczać ich działalność. Nie przełożyło się to jednak na znaczne zwiększenie liczby tego typu grup. Jeden z największych przełomów dotyczących brzmienia omawianych przepisów nastąpił 1 stycznia 2022 roku wraz z wejściem w życie ustawy z dnia 29 października 2021 roku o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych, ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych oraz niektórych innych ustaw¹, określanej jako Polski Ład.

Niniejszy artykuł został poświęcony omówieniu wprowadzonych reform w zakresie tworzenia i funkcjonowania podatkowych grup kapitałowych oraz ich praktycznemu znaczeniu. Dzięki dokonaniu analizy znowelizowanych przepisów można stwierdzić, że intencją ustawodawcy było zwiększenie zainteresowania podatkowymi grupami kapitałowymi oraz stworzenie możliwości przystępowania do nich przez mniejszych przedsiębiorców. W tym celu zdecydowano się na zliberalizowanie bądź zupełne odstąpienie od pewnych warunków formalnych.

W celu dokonania właściwego wprowadzenia do omawianej problematyki na początku tekstu zostanie przedstawiona charakterystyka PGK jako podatnika podatku dochodowego od osób prawnych wraz ze wskazaniem korzyści i zagrożeń płynących z uczestnictwa w tym podmiocie, wpływających na jego znaczenie w systemie podatkowym. W dalszej części opracowania ukazane zostaną wybrane zmiany w zakresie utworzenia i funkcjonowania tych struktur. Natomiast końcowa część omówienia zostanie poświęcona na uwagi *de lege lata* i *de lege ferenda* oraz podsumowanie rozważań wraz z zaprezentowaniem ostatnich danych odnośnie do poziomu zainteresowania podatkowymi grupami kapitałowymi w Polsce.

Charakterystyka PGK z uwzględnieniem korzyści i zagrożeń

Istota PGK została wyrażona w art. 1a ust. 1 ustawy z dnia 15 lutego 1992 roku o podatku dochodowym od osób prawnych². Zgodnie z jego treścią podatkowe grupy

¹ Tekst jedn. Dz.U. poz. 2105 (dalej: Polski Ład).

² Tekst jedn. Dz.U. 2021 r. poz. 1800 (dalej: u.p.d.o.p.).

kapitałowe to grupy co najmniej dwóch spółek prawa handlowego mających osobowość prawną, które pozostają w związkach kapitałowych. W art. 1a ust. 2 pkt 1 u.p.d.o.p. dookreślono, że mogą być to jedynie spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, proste spółki akcyjne lub spółki akcyjne mające siedzibę na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Charakter prawny PGK można uznać za szczególny, ponieważ nie mają one osobowości prawnej ani zdolności prawnej, mimo że są tworzone przez spółki będące osobami prawnymi. Niewątpliwie jednak podatkowe grupy kapitałowe cechuje posiadanie podmiotowości prawnopodatkowej, choć wyłącznie w sferze podatku dochodowego od osób prawnych. Wszystkie pozostałe podatki — zarówno państwowe, jak i samorządowe — do których zapłaty zobligowane są spółki tworzące PGK, są uiszczane przez nie odrębnie³. Ponadto podatkowym grupom kapitałowym przysługuje zdolność sądowa w zakresie jej praw i obowiązków jako podatnika podatku dochodowego od osób prawnych. Co ważne, zdolność ta jest ograniczona czasem trwania umowy konstytuującej PGK.

Jako cel tworzenia podatkowych grup kapitałowych wskazuje się przede wszystkim możliwość konsolidacji wyniku podatkowego spółek. Uczestnicy PGK mogą być bowiem zobowiązani do uiszczenia niższego podatku niż przy opodatkowaniu indywidualnym ze względu na możliwość łącznego obliczania dochodu oraz pomniejszenia go o sumę strat wszystkich spółek. Ponadto dzięki utworzeniu PGK uproszczona zostaje sama procedura płatności podatku, ponieważ do jego uiszczenia zostaje zobowiązany tylko jeden podmiot zamiast wszystkich spółek składających się na grupę. Utworzenie podatkowej grupy kapitałowej wpływa również na ułatwienie przepływów pieniężnych między spółkami, które może się przykładowo objawiać: uniknięciem finansowania odsetek, brakiem konieczności stosowania cen transferowych oraz odstąpieniem od konieczności uiszczenia podatku od czynności cywilnoprawnych⁴.

Mimo istotnych korzyści płynących z uczestnictwa w podatkowej grupie kapitałowej nie można nie wspomnieć o zagrożeniu, jakie niesie ono dla członków PGK. Mianowicie zgodnie z art. 1a ust. 14 u.p.d.o.p. spółki tworzące podatkową grupę kapitałową odpowiadają solidarnie za jej zobowiązania z tytułu podatku dochodowego należnego za okres obowiązywania umowy. Takie rozwiązanie ma na celu zapobieżenie ucieczce od odpowiedzialności za zobowiązania podatkowe oraz zwiększenie kręgu podmiotów, od których organy podatkowe mogą egzekwować wskazane należności. Wydaje się jednak, że to właśnie może być jednym z czynników wpływających na niepopularność tego typu podmiotów w Polsce, ponieważ takie podejście nakłada na uczestników PGK ryzyko konieczności poniesienia odpowiedzialności za zobowiązania podatkowe wszystkich spółek wchodzących w obręb grupy.

Innym powodem mogącym wpływać na niewielkie zainteresowanie podatkowymi grupami kapitałowymi w ostatnich latach w Polsce był dotychczasowy sposób uwzględniania poszczególnych ulg podatkowych oraz niemożność korzystania

³ B. Mazurkiewicz, P. Małecki, *CIT. Podatki i rachunkowość. Komentarz*, Warszawa 2021, s. 90.

⁴ A. Nowak, *Podatkowa grupa kapitałowa*, Warszawa 2015, s. 4.

z określonych w przepisach zwolnień podatkowych⁵. Przy analizie praktyki organów podatkowych oraz orzecznictwa sądów administracyjnych największą wątpliwość budziła możliwość zastosowania ulgi na działalność badawczo-rozwojową (tak zwana ulga B+R). W przeszłości organy podatkowe umożliwiały bowiem korzystanie z „ulgi B+R” jedynie w ramach transakcji między spółkami tworzącymi PGK a podmiotami zewnętrznymi. Tymczasem zgodnie z najnowszą linią orzeczniczą, wyrażoną chociażby w wyroku Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego we Wrocławiu z dnia 9 czerwca 2020 roku⁶, fakt uczestnictwa w podatkowej grupie kapitałowej przez strony transakcji nie może być wystarczającą przesłanką do niezastosowania zasad dotyczących ulgi badawczo-rozwojowej. WSA stwierdził, że skoro nie ma wyraźnego wyłączenia stosowania przepisu art. 18d u.p.d.o.p. do podatkowej grupy kapitałowej lub spółek ją tworzących, trudno wskazać podstawy do odmowy zastosowania tego przepisu w wypadku poniesienia przez te spółki wydatków, o których mowa w art. 18d ust. 2 u.p.d.o.p., na rzecz innych spółek wchodzących w skład grupy. Wspomniane stanowisko jest niewątpliwie korzystne dla podatników i może wpłynąć na zwiększenie korzyści finansowych spółek w ramach podatkowej grupy kapitałowej, w której co najmniej jedna z nich prowadzi działalność innowacyjną na rzecz innej spółki uczestniczącej w PGK⁷.

Najważniejsze zmiany w zakresie warunków utworzenia PGK

Warunki utworzenia podatkowej grupy kapitałowej zostały wymienione w art. 1a ust. 2 pkt 1 u.p.d.o.p., a procedura zawarcia umowy o utworzeniu PGK dookreślona w art. 1a ust. 2 pkt 2 tej ustawy. W celu ukonstytuowania omawianego podatnika warunki wskazane w pkt 1 muszą być spełnione łącznie, a niedopełnienie któregoś z wymogów wiąże się z odmową zarejestrowania podatkowej grupy kapitałowej. Główne zmiany, jakie warto wyartykułować w tym kontekście, odnoszą się do wysokości przeciętnego kapitału zakładowego, rezygnacji z zakazu powiązań między spółkami oraz formy umowy ustanawiającej PGK.

Pierwsze *novum* polega na obniżeniu wartości przeciętnego kapitału zakładowego każdej ze spółek z minimalnej sumy 500 tysięcy na 250 tysięcy złotych. Dla

⁵ Zgodnie z art. 1a ust. 2 pkt lit. a) u.p.d.o.p. podatkowe grupy kapitałowe w celu zachowania swojego statusu nie mogą korzystać ze zwolnień podatkowych określonych w art. 17 ust. 1 pkt 34 lub 34a u.p.d.o.p. oraz ze zwolnień od podatku dochodowego na podstawie odrębnych ustaw. Wymienione zwolnienia dotyczą dochodów osiąganych na terenie specjalnych stref ekonomicznych oraz dochodów uzyskanych z realizacji nowej inwestycji określonej w decyzji o wsparciu, o której mowa w ustawie z dnia 10 maja 2018 r. o wspieraniu nowych inwestycji (tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 74, 1688, 2005). W obydwu przypadkach wielkość pomocy publicznej udzielanej w formie tego zwolnienia nie może przekroczyć wielkości pomocy publicznej dla przedsiębiorcy dopuszczalnej dla obszarów kwalifikujących się do uzyskania pomocy w największej wysokości (zgodnie z odrębnymi przepisami).

⁶ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego (dalej: WSA) we Wrocławiu z dnia 9 czerwca 2020 r., sygn. I SA/Wr 924/19, LEX nr 3021595.

⁷ M. Klimczyk, T. Satek, J. Wojtasik, *PGK rozliczy w uldze B+R usługi świadczone wewnątrzgrupowo przez CBR — przełomowy wyrok NSA*, PwC Studio, 28.03.2023, <https://studio.pwc.pl/aktualnosci/wyroki/pgk-rozliczy-w-uldze-br-uslugi-swiadczone-wewnatrzgrupowo-przez-cbr> (dostęp: 3.05.2023).

porównania warto wskazać, że od wejścia w życie art. 1a aż do 1 stycznia 2018 roku wymagana wartość przeciętnego kapitału zakładowego spółek była określana na poziomie nie mniejszym niż 1 milion złotych. Warto jednak zauważyć, że kapitał zakładowy nie może być utożsamiany z majątkiem przedsiębiorstwa, dlatego też w praktyce z momentem rejestracji spółka wcale nie musi dysponować kwotą 250 tysięcy złotych, ponieważ jest to jedynie określona w umowie bądź statucie wartość formalna. Mimo to, zgodnie z zamysłem ustawodawcy wyrażonym w uzasadnieniu do ustawy, wprowadzona wraz z wejściem w życie Polskiego Ładu zmiana niewątpliwie przyczyniła się do umożliwienia mniejszym podmiotom przystępowania do tej formy działalności⁸.

Kolejna zmiana w zakresie podatkowych grup kapitałowych odnosi się do formy zawarcia umowy, na mocy której zostaje powołany omawiany podmiot. Przed 1 stycznia 2022 roku art. 1a ust. 2 pkt 2 lit. a) u.p.d.o.p. przewidywał, że taka umowa powinna zostać zawarta w formie aktu notarialnego będącego formą szczególną kwalifikowaną. Akt notarialny bezsprzecznie jest najbezpieczniejszą, ale i najbardziej sformalizowaną metodą zawarcia umowy. W poprzednim stanie prawnym zawarcie umowy powołującej do życia podatkową grupę kapitałową w formie aktu notarialnego powodowało daleko idące skutki, ponieważ akt notarialny jako dokument urzędowy korzysta z domniemań prawnych dotyczących autentyczności i zgodności z prawdą postanowień, które w nim zawarto⁹.

Polski ustawodawca zdecydował się jednak dokonać zmian w tym zakresie i na wzór regulacji funkcjonujących w innych państwach wraz z wejściem w życie Polskiego Ładu formę aktu notarialnego zamieniono na formę pisemną. Propozycje wprowadzenia takiej zmiany były podnoszone w doktrynie od wielu lat, co uzasadniano tym, że forma aktu notarialnego wprowadza zbyt rygor tworzenia PGK¹⁰. W literaturze przedmiotu można jednocześnie spotkać się z poglądami krytykującym postulaty co do przyjęcia formy pisemnej za właściwą do zawarcia umowy o utworzenie podatkowej grupy kapitałowej. Przykładowo zdaniem Stefana Babiarsza akt notarialny jest formą korzystniejszą ze względu na związane z nią domniemania. Naczelnik urzędu skarbowego, który jest organem właściwym do rejestracji podatkowej grupy kapitałowej, w związku z charakterem aktu notarialnego nie mógł bowiem kwestionować oświadczeń w nim zawartych, co przyczyniało się do przyspieszenia rejestracji, a także ograniczenia obowiązków organu podatkowego dotyczących kontroli umowy¹¹. Wprowadzona zmiana niewątpliwie znosi wspomniany rygor w zakresie tworzenia PGK, co z punktu widzenia podatnika wpływa zachęcająco. Zarazem jednak nie sposób nie zgodzić się z opinią S. Babiarsza co do praktycznego wymiaru tworzenia podatkowej grupy kapitałowej. W tym wypadku liberalizacja warunków formalnych

⁸ Minister Finansów, Funduszy i Polityki Regionalnej, *Uzasadnienie do projektu Polski Ład*, Rządowe Centrum Legislacji, <https://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/12349409/12805420/12805421/dokument514949.pdf> (dostęp: 18.01.2024).

⁹ S. Babiarsz, *Podatkowa grupa kapitałowa. Status podatkowy. Wybrane problemy*, [w:] *Uszczelnienie systemu prawa podatkowego w Polsce*, red. D.J. Gajewski, Warszawa 2020, s. 186.

¹⁰ P. Selera, M. Supera-Markowska, *Grupy podatkowe — koncepcje reformy ze szczególnym uwzględnieniem analizy porównawczej oraz aspektów międzynarodowych*, cz. 1. *Podatek dochodowy od osób prawnych*, „Przegląd Podatkowy” 2019, nr 8, s. 51.

¹¹ S. Babiarsz, *Podatkowa grupa kapitałowa*, s. 186.

wiąże się z przeniesieniem pewnych obowiązków z podatnika na organ podatkowy, co zasadniczo wpływa na wydłużenie całej procedury rejestracji.

Na koniec warto napomnieć o rezygnacji przez ustawodawcę z zakazu posiadania udziałów przez spółki zależne w kapitale zakładowym innych spółek tworzących PGK. Warunek ten był uprzednio uregulowany w art. 1a ust. 2 pkt 1 lit. c) u.p.d.o.p., jednak 1 stycznia 2022 roku przepis ten został uchylony. W obecnym stanie prawnym istnienie prawnych zależności między spółkami zależnymi jest dopuszczalne. Należy natomiast pamiętać o wciąż funkcjonującym art. 1a ust. 2 pkt 1 lit. b), który wprowadza obowiązek posiadania przez spółkę dominującą bezpośredniego udziału w kapitale zakładowym spółek zależnych w wysokości 75%. Warunek ten ma charakter bezwzględny i musi być spełniony zarówno przy tworzeniu PGK, jak i przez cały okres funkcjonowania grupy, co należy mieć na względzie przy nabywaniu przez spółki zależne udziałów lub akcji innych spółek.

Wybrane zmiany w zakresie funkcjonowania PGK

Analizując przepisy dotyczące funkcjonowania podatkowych grup kapitałowych, które weszły w życie z dniem 1 stycznia 2022 roku, należy przede wszystkim skupić się na stworzeniu przez ustawodawcę możliwości dokonywania zmian w składzie spółek tworzących podatkową grupę kapitałową oraz rezygnacji z utrzymywania przez PGK rentowności. Zarówno przed wejściem w życie Polskiego Ładu, jak i w obecnym stanie prawnym ustawodawca jako zasadę traktował niemożność dokonywania zmian w składzie spółek tworzących podatkową grupę kapitałową, w wypadku gdy umowa konstytuująca PGK została już zarejestrowana przez właściwego naczelnika urzędu skarbowego. Nowelizacją z 2018 roku wprowadzono możliwość dokonywania przejęcia przez spółkę wchodzącą w skład PGK innej spółki, która jest uczestnikiem tej samej podatkowej grupy kapitałowej. Zmiana ta dała podstawę do przeprowadzania procesów transformacyjnych w obrębie tych spółek¹². Warunkiem negatywnym dopuszczalności takiego rozwiązania było niezmnieszenie liczby podmiotów tworzących PGK poniżej dwóch, co wydaje się logiczną konsekwencją spełnienia warunków koniecznych do zaistnienia podatkowej grupy kapitałowej, uregulowanych w art. 1a ust. 1 u.p.d.o.p.

Po ostatniej nowelizacji lista wyjątków, które umożliwiają dokonywanie zmian w składzie spółek tworzących podatkową grupę kapitałową, została rozszerzona. Poza dopuszczalnością łączenia w drodze przejęcia¹³ ustawodawca przewidział możliwość łączenia spółek przez fuzję, czyli zawiązanie nowej spółki przez pozostałych uczestników podatkowej grupy kapitałowej. Tak jak uprzednio nie może to jednak prowadzić do zmniejszenia liczby spółek tworzących PGK poniżej dwóch.

¹² D.M. Malinowski, *Podatkowa grupa kapitałowa w roku 2018*, „Przegląd Podatkowy” 2018, nr 2, s. 3–5.

¹³ W ustawie wskazano, że możliwe jest dokonanie „przejęcia w drodze łączenia”, jednak wydaje się, że właściwa konstrukcja to „łączenie w drodze przejęcia”, ponieważ przejęcie (inaczej inkorporacja) — obok fuzji — jest jednym z dwóch sposobów łączenia się spółek; zob. A. Kidyba, *Prawo handlowe*, Warszawa 2022, s. 417.

Kolejna zmiana odnosi się tylko do spółek zależnych, czyli spółek, w których kapitał zakładowy 75% udziałów posiada spółka dominująca. W art. 1a ust. 6 pkt 2 u.p.d.o.p. ustawodawca przewidział bowiem możliwość podziału spółek zależnych wchodzących w skład PGK przez zawiązanie nowej spółki lub nowych spółek zależnych, które będą członkami grupy. Przed wejściem w życie omawianych przepisów, zgodnie z interpretacją dokonywaną przez sądy administracyjne, rozszerzenie PGK o inne spółki skutkowało powstaniem nowej podatkowej grupy kapitałowej, a więc nowego podatnika podatku dochodowego od osób prawnych¹⁴. Zgodnie z nowym brzmieniem art. 1a u.p.d.o.p. dokonywane w ramach spółek przejęcia i łączenia nie wpływają na powstanie obowiązku rejestracji PGK na nowo, co z pewnością jest rozwiązaniem korzystnym dla podatników.

Przechodząc do analizy kolejnego *novum* w omawianej kwestii, warto rozpocząć od omówienia pobudki jego wprowadzenia. Jako powód rezygnacji z warunku rentowności określonego na poziomie 2% przez cały okres istnienia podatkowej grupy kapitałowej wskazuje się bowiem wybuch pandemii COVID-19 oraz jej skutki. W poprzednim stanie prawnym udział dochodów w przychodach w wysokości co najmniej 2% był warunkiem *sine qua non* posiadania statusu PGK. Gdy dochodziło do naruszenia warunku rentowności, wówczas utrata statusu podatkowej grupy kapitałowej następowała z ostatnim dniem roku kalendarzowego, w którym wymóg ten został niedopełniony. Ze względu jednak na kryzys gospodarczy, który pojawił się na początku 2020 roku, postanowiono nie traktować tego warunku w sposób absolutny. Celem takiego działania była ochrona podatników, którzy niejednokrotnie nie mieli obiektywnej możliwości osiągnięcia takiego wyniku ze względu na obowiązujące ograniczenia w prowadzeniu działalności gospodarczej¹⁵.

Początkowo zmiany w tym zakresie wprowadzono na mocy ustawy z dnia 16 kwietnia 2020 roku o szczególnych instrumentach wsparcia w związku z rozprzestrzenianiem się wirusa SARS-CoV-2¹⁶, w której wskazano, że warunek utrzymania 2% rentowności uważa się za spełniony, jeżeli w 2020 lub 2021 roku PGK poniosła negatywne konsekwencje ekonomiczne z powodu pandemii COVID-19. Było to jednak rozwiązanie tymczasowe. Trwałe usunięcie tego wymogu z ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych nastąpiło dopiero 1 stycznia 2022 roku.

W piśmiennictwie podnoszono, że wskazana zmiana może mieć największe znaczenie dla wzrostu popularności omawianych podmiotów, gdyż w pewnym sensie wprowadza ona stan pewności dla podatnika¹⁷. Warto również podkreślić, że jeszcze przed ogłoszeniem stanu epidemii w literaturze przedmiotu postulowano uchylenie tego wymogu, jednak dopiero w obliczu kryzysu zdecydowano się dokonać zmian omawianych regulacji.

¹⁴ Jako przykład można wskazać wyrok WSA w Gliwicach z dnia 30 czerwca 2015 roku, sygn. I SA/GI 86/15, LEX nr 1784542.

¹⁵ Ł. Łowczyński, *Korzyści Podatkowej Grupy Kapitałowej w świetle tarczy antykryzysowej 2.0*, Nexia Advicero, 7.05.2020, <http://www.advicero.eu/korzysci-podatkowej-grupy-kapitalowej-w-swietle-tarczy-antykryzysowej-2-0/> (dostęp: 3.05.2023).

¹⁶ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2020 roku o szczególnych instrumentach wsparcia w związku z rozprzestrzenianiem się wirusa SARS-CoV-2 (tekst jedn. Dz.U. 2022 r. poz. 376).

¹⁷ *Co tak naprawdę zmieni się w przepisach o PGK?*, MDDP.pl, <https://www.mddp.pl/co-tak-naprawde-zmieni-sie-w-przepisach-o-pgk/> (dostęp: 3.05.2023).

Uwagi *de lege lata* i *de lege ferenda*

Wprowadzone do art. 1a u.p.d.o.p. zmiany w znacznej mierze można ocenić pozytywnie. Wiele postulatów, które podnosili w przeszłości praktycy oraz przedstawiciele doktryny, zostało uwzględnionych. Nie sposób jednak nie zauważyć wciąż istniejących uchybień w przepisach ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych, które odnoszą się do podatkowych grup kapitałowych.

Warta wyartykułowania jest zwłaszcza pewna niekonsekwencja ustawodawcy w kontekście używanej terminologii. Przede wszystkim 1 marca 2021 roku weszła w życie nowelizacja, na mocy której umożliwiono prostym spółkom akcyjnym (dalej: PSA) przystępowanie do podatkowych grup kapitałowych, aczkolwiek nie dokonano wówczas zmian w brzmieniu art. 1a ust. 2 pkt 1 lit. a) i b) u.p.d.o.p, zawierającego wymogi dotyczące wysokości kapitału zakładowego spółek oraz wielkości udziałów w kapitale zakładowym spółek zależnych, które powinna posiadać spółka dominująca. Funduszem podstawowym PSA jest zaś kapitał akcyjny, który nie ma charakteru stałego, a jego zmiana nie wymaga zmiany umowy spółki, dlatego też terminologia używana zbiorczo do spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, spółki akcyjnej i prostej spółki akcyjnej nie może być oceniona w sposób pozytywny. Korekty wymagałaby również treść postanowienia art. 1a ust. 6 pkt 1 u.p.d.o.p, w którym użyto sformułowania „przejęcie w drodze łączenia” zamiast „łączenie w drodze przejęcia”, co zostało sygnalizowane we wcześniejszej części artykułu.

Ponadto w doktrynie zwraca się uwagę na dyskryminacyjny charakter przepisów odnośnie do podatkowych grup kapitałowych¹⁸. Według przepisów ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych PGK mogą być bowiem tworzone jedynie przez spółki mające siedzibę w Rzeczypospolitej Polskiej. Spółki, które mają rezydencję podatkową w Polsce, ale na podstawie innego kryterium niż siedziba, nie mogą więc przystępować do podatkowych grup kapitałowych, a w konsekwencji czerpać korzyści wynikających z uczestnictwa w tego typu podmiocie. Warto w tym miejscu podkreślić, że przepis art. 1a ust. 2 pkt 1 u.p.d.o.p. wprost wskazuje warunki o charakterze bezwzględnym, które muszą spełnić spółki, nie tylko przy tworzeniu, ale przez cały czas trwania podatkowej grupy kapitałowej. Tymczasem Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej w wyroku z dnia 28 stycznia 1986 roku w sprawie *Komisja Wspólnot Europejskich v. Republika Francuska*¹⁹ wskazał, że odmienne traktowanie w zakresie opodatkowania wyłącznie na podstawie siedziby podatnika to przejaw ukrytej dyskryminacji. Z orzecznictwa TSUE wynika, że siedziba spółki, analogicznie jak obywatelstwo, jest kryterium przynależności państwowej, o którym mowa w art. 18 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej²⁰, i w związku z tym nie może być podstawą odmiennego traktowania poszczególnych podmiotów przez państwa członkowskie UE. Słuszne wydają się zatem postulaty dotyczące konieczności dostosowania polskich

¹⁸ B. Kuźniacki, *Niezgodność polskich przepisów o podatkowych grupach kapitałowych z zasadą zakazu dyskryminacji w świetle orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2015, nr 2, s. 6.

¹⁹ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 28 stycznia 1986 roku w sprawie 270/83, *Komisja Wspólnot Europejskich v. Republika Francuska*.

²⁰ Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r.

przepisów o podatkowych grupach kapitałowych, tak aby stworzyć możliwość przystępowania do nich przez spółki, które mają siedzibę poza Polską, lecz na terytorium państw Unii Europejskiej, Europejskiego Obszaru Gospodarczego czy też innego państwa strony umowy o unikaniu podwójnego opodatkowania, mające w Polsce rezydencję podatkową zgodnie z postanowieniami danej umowy o unikaniu podwójnego opodatkowania²¹. Wprowadzenie takiego rozwiązania mogłoby się przyczynić również do przyciągnięcia inwestorów z zagranicy, czego pośrednią konsekwencją byłoby tworzenie nowych miejsc pracy, zwiększenie konkurencyjności gospodarki kraju oraz dostarczenie nowych technologii wraz z wyjątkowym *know-how*.

Uwagi końcowe

Treść art. 1a u.p.d.o.p. od jego wprowadzenia do polskiego porządku prawnego 1 stycznia 1996 roku była nowelizowana kilkakrotnie. Co do zasady w działaniu ustawodawcy można zauważyć skłonność do łagodzenia wymogów związanych z tworzeniem podatkowych grup kapitałowych oraz ich późniejszym funkcjonowaniem. Ostatnia zmiana przepisów, która nastąpiła 1 stycznia 2022 roku w związku z generalną reformą polskiego systemu podatkowego, potwierdza ten kierunek działań. Co więcej, można ją uznać za jedną z dotychczas najbardziej znaczących reform dotyczących podatkowych grup kapitałowych. Jak można zauważyć, wprowadzone ułatwienia objawiają się przede wszystkim usuwaniem pewnych przesłanek czy wręcz przeciwnie — rozszerzaniem katalogów dopuszczalności pewnych działań. Zasadniczo nowe rozwiązania można ocenić pozytywnie mimo występujących uchybień terminologicznych.

Analizując jednak aktualne statystyki, nie da się dostrzec wpływu omawianej nowelizacji na zwiększenie zainteresowania podatkowymi grupami kapitałowymi w Polsce, ponieważ nieprzerwanie od 1 sierpnia 2020 roku ich liczba oscyluje wokół 60. Na miesiąc przed wejściem w życie przepisów Polskiego Ładu, 1 grudnia 2021 roku, w Polsce zarejestrowane były 62 podatkowe grupy kapitałowe. Natomiast z ostatnich danych Ministerstwa Finansów (stan z 1 grudnia 2022 roku) wynika, że w kraju funkcjonuje 67 podatkowych grup kapitałowych²². Obecnie trudno również stwierdzić, czy to się zmieni, gdyż mimo wprowadzenia korzystnych zmian w ciągu roku niewielu przedsiębiorców skorzystało z wprowadzonych ułatwień i zdecydowało się przystąpić do PGK. Można jednocześnie przypuszczać, że stworzenie możliwości uczestnictwa w podatkowych grupach kapitałowych spółkom, które mają rezydencję podatkową w Polsce, na podstawie kryterium innego niż siedziba mogłoby wpłynąć na wzrost zainteresowania tymi podmiotami. Jak na tę chwilę nowelizacja nie

²¹ J. Kiszka, *Podatkowa grupa kapitałowa — niektóre problemy tworzenia i funkcjonowania*, Instytut Studiów Podatkowych, <https://isp-modzelewski.pl/serwis/podatkowa-grupa-kapitalowa-niektore-problemy-tworzenia-i-funkcjonowania/> (dostęp: 4.05.2023).

²² Ministerstwo Finansów, *Dane z zeznań podatkowych podatników, o których mowa w art. 27b ustawy z dnia 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych*, 1.12.2022, <https://www.gov.pl/attachment/b202e7d6-e15c-4fa5-afd3-21a4c8d1a154> (dostęp: 3.05.2023).

przyniosła pożądanego skutku i prawdopodobnie obecna konstrukcja przepisów dotyczących podatkowych grup kapitałowych w Polsce wciąż nie jest wystarczająco atrakcyjna dla podatników.

Bibliografia

Opracowania

Babiarz S., *Podatkowa grupa kapitałowa. Status podatkowy. Wybrane problemy*, [w:] *Uszczelnienie systemu prawa podatkowego w Polsce*, red. D.J. Gajewski, Warszawa 2020.

Kidyba A., *Prawo handlowe*, Warszawa 2022.

Kuźniacki B., *Niezgodność polskich przepisów o podatkowych grupach kapitałowych z zasadą zakazu dyskryminacji w świetle orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2015, nr 2.

Malinowski D.M., *Podatkowa grupa kapitałowa w roku 2018*, „Przegląd Podatkowy” 2018, nr 2.

Mazurkiewicz B., Małecki P., *CIT. Podatki i rachunkowość. Komentarz*, Warszawa 2021.

Nowak A., *Podatkowa grupa kapitałowa*, Warszawa 2015.

Selera P., Supera-Markowska M., *Grupy podatkowe — koncepcje reformy ze szczególnym uwzględnieniem analizy porównawczej oraz aspektów międzynarodowych*, cz. 1. *Podatek dochodowy od osób prawnych*, „Przegląd Podatkowy” 2019, nr 8.

Akty prawne

Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r.

Ustawa z dnia 15 lutego 1992 roku o podatku dochodowym od osób prawnych, Dz.U. z 2021 r. poz. 1800.

Ustawa z dnia 10 maja 2018 roku o wspieraniu nowych inwestycji, tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 74, 1688, 2005.

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2020 roku o szczególnych instrumentach wsparcia w związku z rozprzestrzenianiem się wirusa SARS-CoV-2, Dz.U. z 2022 r. poz. 376.

Ustawa z dnia 29 października 2021 roku o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych, ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. poz. 2105.

Orzecznictwo

Wyrok WSA w Gliwicach z dnia 30 czerwca 2015 roku, sygn. I SA/GI 86/15, LEX nr 1784542.

Wyrok WSA we Wrocławiu z dnia 9 czerwca 2020 roku, sygn. I SA/Wr 924/19, LEX nr 3021595.

Wyrok TSUE z dnia 28 stycznia 1986 roku w sprawie 270/83, *Komisja Wspólnot Europejskich v. Republika Francuska*.

Źródła internetowe

Co tak naprawdę zmieni się w przepisach o PGK?, MDDP.pl, <https://www.mddp.pl/co-tak-naprawde-zmieni-sie-w-przepisach-o-pgk>.

Kiszka J., *Podatkowa grupa kapitałowa — niektóre problemy tworzenia i funkcjonowania*, Instytut Studiów Podatkowych, <https://isp-modzelewski.pl/serwis/podatkowa-grupa-kapitalowa-niektore-problemy-tworzenia-i-funkcjonowania/>.

Klimczyk M., Sałek T., Wojtasik J., *PGK rozliczy w uldze B+R usługi świadczone wewnątrzgrupowo przez CBR — przełomowy wyrok NSA*, PwC Studio, 28.03.2023, <https://studio.pwc.pl/aktualnosci/wyroki/pgk-rozliczy-w-uldze-br-uslugi-swiadczone-wewnatrzgrupowo-przez-cbr>.

Katarzyna Błaszczak

Analiza wybranych zmian wprowadzonych na mocy Polskiego Ładu

Łowczyński Ł., *Korzyści Podatkowej Grupy Kapitałowej w świetle tarczy antykryzysowej 2.0*, Nexia Advicero, 7.05.2020, <http://www.advicero.eu/korzysci-podatkowej-grupy-kapitalowej-w-swietle-tarczy-antykryzysowej-2-0>.

Ministerstwo Finansów, *Dane z zeznań podatkowych podatników, o których mowa w art. 27b ustawy z dnia 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych*, 1.12.2022, <https://www.gov.pl/attachment/b202e7d6-e15c-4fa5-afd3-21a4c8d1a154>.

Minister Finansów, Funduszy i Polityki Regionalnej, *Uzasadnienie do projektu Polski Ład*, Rządowe Centrum Legislacji, <https://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/12349409/12805420/12805421/dokument514949.pdf>.

Катажина Блащак

Університет ім. Марії Кюрі-Склодовської у Любліні

Аналіз вибраних змін, запроваджених у контексті урядової програми «Польський лад» у сфері створення та податкового функціонування холдингових компаній

Анотація

Механізми, що дозволяють консолідувати податкові результати кількох окремих компаній, успішно працюють у багатьох країнах, наприкладу США, Великій Британії, Німеччині та Франції. У Польщі таке рішення було запроваджено лише у 1996 році шляхом встановлення нового типу платника податків у Законі про податок на прибуток підприємств у формі податкових груп капіталу. Участь у групі податкового капіталу приносить багато переваг, наприклад, у вигляді консолідації доходів та збитків усередині групи, полегшення грошових потоків між окремими компаніями та спрощення податкових платежів. З іншого боку, негативними сторонами цього рішення є солідарна відповідальність окремих компаній за податкові зобов'язання всієї групи та неможливість скористатися певними податковими пільгами та звільненнями. Незважаючи на багато сприятливих змін, внесених протягом багатьох років, які полегшують приєднання та участь у житлово-комунальних господарствах (PGK), кількість цих суб'єктів істотно не зросла. Суттєва зміна нормативно-правових актів у цьому відношенні відбулася лише 1 січня 2022 року, коли набрав чинності акт під назвою «Польський лад». Метою внесення змін до положень про податкові групи капіталу було підвищення інтересу до цієї структури та створення можливості для дрібних підприємців приєднатися до неї.

З ухваленням загальної податкової реформи вартість середнього статутного капіталу кожної компанії була зменшена з мінімальної суми 500 тис. злотих до 250 тис. злотих, обов'язок укласти угоду про створення групи податкового капіталу у формі нотаріального акту, а також було скасовано заборону дочірнім компаніям мати частки в акціонерному капіталі інших компаній, що входять до холдингової групи. Разом із поправкою під час її дії було розширено перелік винятків, що дозволяють змінювати склад компаній, що входять до групи податкового капіталу. У поточному правовому статусі, окрім можливості придбання всередині компанії, також допускається злиття компаній шляхом створення нової компанії (злиття) та розділення дочірніх компаній, що входять до PGK, шляхом створення нової компанії або нових дочірніх компаній, які можуть стати новими членами групи податкового капіталу. Крім того, згідно з внесеними змінами, групи податкового капіталу більше не зобов'язані виконувати умову рентабельності 2%, яка в попередньому правовому статусі була обов'язковою

умовою для отримання статусу PGK. Однак поправка не врахувала всіх запропонованих змін, які могли суттєво вплинути на популярність цих структур. У літературі протягом багатьох років стверджується, що положення, які регулюють створення груп податкового капіталу, є дискримінаційними, оскільки лише компанії з зареєстрованим офісом у Республіці Польща мають право приєднатися до PGK та отримати вигоду від цієї структури. У практиці Суду Європейського Союзу такі дії визначені як прояв прихованої дискримінації.

Усі зміни, які набули чинності відповідно до положень «Польського ладу», підтверджують поточну тенденцію законодавця, яка полягає у створенні полегшень при вступі до PGK та скасуванні обмежень при її подальшому функціонуванні. Однак, аналізуючи статистику, оприлюднену Мінфіном, не можна сказати, що поправка від 1 січня 2022 року сприяла суттєвому збільшенню інтересу до податкових груп капіталу. Зараз у Польщі нараховується 67 таких суб'єктів, що лише на 5 більше, ніж було до набрання чинності відповідної поправки.

Ключові слова

групи податкового капіталу, «Польський лад», формування податкових холдингових компаній, консолідація податкового результату, оподаткування СІТ (податок на доходи від юридичних осіб)

Anna Ćwiakala-Małys
ORCID: 0000-0001-9812-2118
Uniwersytet Wrocławski
anna.cwiakala-malys@uwr.edu.pl

Monika Mościbrodzka
ORCID: 0000-0002-3987-8246
Uniwersytet Wrocławski
monika.moscibrodzka@uwr.edu.pl

Relationship between unemployment and inflation in Poland in the context of the Phillips curve — a time of pandemic and war in Ukraine

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.12>

Abstract

In this article we undertake a verification of the Phillips curve in Polish conditions during the pandemic and the war in Ukraine. The theoretical part introduces evolution of Phillips's theory and the review of literature and its verification in the conditions of Polish economy. Additionally, theoretical aspects regarding crisis and exogenous shocks are discussed. The aim of the empirical part of the work was to investigate the existence of the Phillips curve in the Polish economy in 2013–2022. The direction and strength of the relationship between inflation and unemployment rates were tested based on monthly data on full period and the pandemic period. In the research econometric methods were used in order to estimate parameters of an autoregressive inflation model, including both the influence of unemployment on the inflation rate and exogenous shock that were caused by periods of economic disruption reflected by binary, sustained and interaction variables. It was concluded that in the pandemic time the effect of the Phillips curve was present and that was accentuated by the war. However, in the longer term, this effect was not perceived as a negative relationship between characteristics under study. Nevertheless, in the full period of the study,

disruptions in inflation patterns which were caused by the pandemic and the period of Russian aggression against Ukraine were evident.

Keywords

Phillips curve, inflation, unemployment, COVID-19 pandemic, war in Ukraine

Introduction

Inflation is one of the key macroeconomic indicators. It is determined by a scope of factors, both domestic and international. Moreover, it is also sensitive to supply and demand shocks and also instability in global markets. One of such shocks, and later an element that caused economic instability of countries, was the successive wave of the COVID pandemic and the outbreak of war in Ukraine. In the economic history of the world, the COVID-19 crisis emerges as an unprecedented event — which represents as a simultaneous shock to aggregate demand and supply and uncertainties of the entire global economy. The outbreak of the COVID-19 pandemic and authorities' decision in response to it have created significant uncertainty for inflation forecasts around the world. Some of the observers warned of higher inflation whereas others were more optimistic when the economies were driven by stimulus and recorded recovery after lockdowns period. After a sudden drop in 2020, over the past few months, inflation has exceeded the forecasts from the beginning of 2021.

The non-linearity of the Phillips curve, combined with global factors, such as global commodity prices, global unused production resources, exchange rates and competition in terms of manufactures' prices played a major role in triggering sharp fluctuations in inflation rates during the COVID-19 crisis. What is more, the outbreak of war in Ukraine contributed to a significant inflation growth in Poland which resulted in many negative consequences for the society. The Phillips curve, however, is a simplified presentation of many deeper relationships, with slight modifications of its standard linear version and it will be useful to better understand some of the recent pandemic and war inflation “puzzles”. Understanding how prices react to the abovementioned disruptions is very significant for such small open economies such as Poland, which are particularly vulnerable to such structural changes. The pandemic and accompanying restrictions, and also Russian invasion on Ukraine caused supply and demand shocks that simultaneously affected many economies and led to disruptions of the economic mechanisms.

It was specific for Poland to keep a high level of inflation during the pandemic (including increasing base inflation — in Poland base inflation was the highest in the last 18 years in June 2020). It is explained, among other reasons, by passing the costs of sanitary regime and other costs generated during the pandemic and necessary changes in a way of collecting prices by statistical offices in a face of closing economies. Price increases started to be more visible after the outbreak of war in Ukraine, however, the genesis of overpricing goes back to the beginning of 2020 and coronavirus pandemic. It means that econometric modelling of inflation processes

of the researched period of COVID-19 pandemic and the war in Ukraine should take into consideration exogenous shocks and instability. It also stems from the fact that, together with the growth of global economic integrity, the increase of exposition of Polish economy to global shocks has been noticed.

The main empirical aim of this study is an analysis of inflation processes in Poland in the last decade, specifically focusing on the impact of pandemic and the outbreak of the war on inflation in Poland and mutual relationship between inflation and the unemployment rate. However, proper modelling of economic relationships in different periods of time requires to use methodology that takes into consideration structural changes which is a relatively common problem, in particular in empirical studies on economies under transitions.

1. The outbreak of covid pandemic and war in Ukraine as exogenous shocks

In the subject literature there is not one universal and unanimous solution that allows to define “crisis”. When analysing crisis from the point of view of economy it can be defined as cyclical phase of economic process (economic downturn) which is distinguished by decrease in economic climate i.e. revenues and profits of enterprises and society, and also the size of production and investments, which is very often accompanied by decrease of prices and unemployment growth.¹ According to A. Shaikh, crisis should be defined as accumulation of political and economic failures.² On the other hand, according to M. Rothbard, crisis is a result of misjudgements, wrong decisions and improper investments. What is more, crisis is not something undesirable. It is a kind of necessary “cleaning up” of the economy that allows to go back on a normal track after a period of flourishing, excess and waste.³

Variables that can cause economic crisis were defined by C. Reinhart and K. Rogoff. They named four factors such as:⁴

- currency crises,
- excessive inflation,
- bank crises,
- national mistakes.

According to E. Avgouleas, over 50% of crises are strongly connected with stress psychology and behavioural factors. People can fall into states of anxiety when confronted with information that potentially announces danger, such as the loss of social position, health or property.⁵ When investing, the risk of losing savings

¹ K. Czech, *Polska gospodarka w początkowym okresie pandemii COVID-19*, Warszawa 2020, p. 3.

² A. Shaikh, *An Introduction to the History of Crisis Theories*, New York 1978, pp. 219–241.

³ M.N. Rothbard, *Wielki Kryzys w Ameryce*, transl. M. Zieliński, W. Falkowski, Kraków 2010, p. 17.

⁴ C.M. Reinhart, K.S. Rogoff, *This Time is Different: A Panoramic View of Eight Centuries of Financial Crises*, New York 2008, p. 44.

⁵ E. Avgouleas, “The global financial crisis, behavioural finance and financial regulation: In search of a new orthodoxy”, *Journal of Corporate Law Studies* 9, 2009, no. 1, pp. 23–59.

can cause paralysing fear and so-called crowd psychosis or herd effect can occur (irrational collective behaviour, lack of objective situation evaluation, following other players in financial market).⁶

Most crises have its origin, which in literature is called shock. The concept of shock appears in many disciplines and has many various meanings in everyday life. Nevertheless, the term of exogenous shock is studied in the area of many other scientific disciplines. Most often the context of shock appears in psychology and medicine as an individual phenomenon and in sociology and economics as a social phenomenon.⁷ According to N. Taleb, P. Krugman and R. Dornbusch, exogenous shock is understood as unexpected and large changes in external factors that affect and influence internal factors.⁸ Some of academic and political environments share the view that at the root of social development there must be shock phenomena that are the source of ground-breaking changes.⁹

COVID-19 pandemic is a phenomenon that is of a global character and has a major impact not only on functioning of global economy but also on social and political processes. Its unpredictability, rapid spreading and reaction of international community certainly have hallmarks of exogenous shock.¹⁰

The spread of coronavirus at the beginning of 2020 is described by economists as so-called “giant black swan” (an irregular event of a global significance, impossible to predict¹¹), so at the same time is one of the most dangerous and important economic events since decades and economic situation that was triggered by COVID-19 pandemic has been compared to that of World War II with the most vital global consequences including¹²:

- increase in share price variability;
- decrease of nominal interest rates;
- decrease in real GDP;
- increase of global poverty;
- depreciation of stock indices;
- significant reduction of population mobility;
- breaking supply chains;

⁶ Ibid.

⁷ A. Di Crosta, I. Ceccato, D. Marchetti et al., “Psychological factors and consumer behavior during the COVID-19 pandemic”, *PLOS ONE* 16, 2021, no. 8, p. 1–23.

⁸ H. Karpavičius, “Classification and interpretation of macroeconomic exogenous shocks — the case of Lithuania”, *Socialiniai Tyrimai* 2012, no. 2 (27), pp. 89–97.

⁹ D. Rodrik, “Where did all the growth go? External shocks, social conflict, and growth collapses”, *Journal of Economic Growth* 4, 1999, no. 4, pp. 385–412; B. Savun, D.C. Tirone, “Exogenous shocks, foreign aid, and civil war”, *International Organization* 66, 2012, no. 3, pp. 363–393.

¹⁰ E. Kohlscheen, B. Mojon, D. Rees, “The macroeconomic spillover effects of the pandemic on the global economy”, *BIS Bulletin* 2020, no. 4, <https://doi.org/10.2139/ssrn.3569554> (accessed: 15.06.2023). W.J. McKibbin, R. Fernando, *The Global Macroeconomic Impacts of COVID-19: Seven Scenarios*, CAMA Working Paper No. 19/2020, Washington, DC 2020, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3547729> (accessed: 11.10.2022); I. Noy, A. Nualsri, *What do Exogenous Shocks Tell Us about Growth Theories?*, SSCIE Working Paper 07–16, Santa Cruz 2007.

¹¹ M. Bishop, *Essential Economics: An A–Z Guide*, New York, 2009, p. 40.

¹² S. Gosling, D. Scott, C.M. Hall, “Pandemics, tourism and global change: A rapid assessment of COVID-19”, *Journal of Sustainable Tourism* 29, 2021, no. 1, pp. 1–20.

- decrease in economic activity;
- new threats of financial stability.

The abovementioned examples are some of the effects of COVID-19 pandemic. Each of them caused a chain reaction resulting in drastic economic repercussions that many economists believe brought one of the most severe crisis on a global scale.¹³ It is worth mentioning that preventive measures and those that slowed down spreading of coronavirus very often contribute to deepening the economic crisis.¹⁴ According to official information from World Health Organisation, there were more than 750 million people that have been affected by COVID-19 worldwide and 6.8 million lost their lives to it. In Poland nearly 6.5 million citizens have contracted the disease and almost 120,000 have died.¹⁵

The shock that was caused by COVID-19 pandemic is being compared to the shock that was caused by a financial crisis in 2008.¹⁶ The studies that have been conducted for years on the uncertainty and its drivers indicate that impact of the pandemic on uncertainty measured by indices is far less than it was during financial crisis.¹⁷

On the other hand, Russian invasion of Ukraine was a turning point for global security, international economy and global energy architecture, hence it can also be seen as exogenous shock. In a globalised world it is impossible to confine this war only to one region. It is not possible to think that consequences of Russia's assault on Ukraine will stay in geographical boundaries of one country, nor to eliminate one country from the fragility of supply chain. Before the war, due to educated work force and developed trade infrastructure, Ukraine had been one of the biggest world exporters of wheat and dominated world's sunflower oil market, being the biggest producers of steel.

The most visible and perhaps most noticeable effect of the war in Ukraine is inflation which was not seen for more than a quarter of a century. General level of prices of goods and services in Poland in 2021 have been in constant growth, which in majority was triggered by COVID-19 pandemic. At the beginning of the year the inflation was at 2.6%, which was the central bank's target. As a result of gradual monthly increase in December the value of price level stood at 8.6%. In February 2022 the inflation started to decrease for the first time and reached 8.5%. Nevertheless, this process did not last for long. Due to the outbreak of war in Ukraine, in the next month, the inflation significantly increased up to 11.0%. Since February it has risen every month by 1 percentage point compared to previous period. The situation has become worrying.¹⁸

¹³ A. Sumner, Ch. Hoy, E. Ortiz-Juarez, *Estimates of the Impact of COVID-19 on Global Poverty*, Wider Working Paper wp-2020-43, Helsinki 2020, p. 202.

¹⁴ K. Czech, *Polska gospodarka w początkowym okresie pandemii...*, p. 16.

¹⁵ "WHO COVID-19 dashboard", World Health Organization, <https://covid19.who.int/> (accessed: 12.03.2023).

¹⁶ C. Tang, K. Aruga, "Effects of the 2008 financial crisis and COVID-19 pandemic on the dynamic relationship between the Chinese and international fossil fuel markets", *Journal of Risk and Financial Management* 14, 2021, no. 5, p. 207.

¹⁷ P. Benigno, P. Canofari, G. Di Bartolomeo et al., *Uncertainty and the Pandemic Shocks*, European Parliament Monetary Dialogue Paper PE 658.199, Luxembourg 2020.

¹⁸ A. Kępka, N. Pająk, "Wpływ wojny w Ukrainie na wysokość inflacji w Polsce", *Studia Ekonomiczne, Prawne i Administracyjne* 4, 2022, pp. 59–72.

Russian invasion on Ukraine brings many consequences that are visible in everyday life of many Polish citizens. The war has huge impact on prices of energy resources, in particular oil. Although Poland is not involved in the war, its effects are palpable. The conflict in Ukraine has strong impact on inflation level which translates to people's everyday life. Since Russia is one of the main exporters of oil and gas, the prices of fuels and energy carriers grow in Poland. The society experiences high food prices due to suspension of grain supply from Ukraine. Polish zloty loses its value and Poles have problems to get credit due to rising interest rates. Growing inflation contributes to lower standard of living since fewer goods can be purchased for the same amount of money as few months before.

2. The concept of Phillips curve in theory of economy

The idea of perceiving unemployment and inflation as interacting phenomena is far older than considerations of A.W. Phillips.¹⁹ This subject had been investigated by I. Fischer, who could be considered as a pioneer of the analysis of this problem. He was the first one to observe that these variables are negatively correlated. Fischer's explanations for negative correlations between inflation and unemployment were the following: Entrepreneurs perceive inflation in a positive way because their revenues increase proportionally to increasing prices level, whereas expenses grow slower as they come from more long-term contracts. As a result, entrepreneurs' profits increase during inflation, at the same time stimulating employment and levelling unemployment. It is different in case of deflation, when the revenues decrease faster than expenses and as a result profit levels decrease triggering job losses and unemployment growth.²⁰

It was A.W. Phillips, however, who has made the most significant observations in the sphere of interactions of inflation and unemployment by analysing economy of Great Britain.²¹ A.W. Phillips did not examine relationship between change of prices and unemployment, instead, he focused on change of nominal salary and unemployment. By analysing changes in the level of inflation rates and unemployment, A.W. Phillips came to three important conclusions. Firstly, he noticed that there is reverse relationship between unemployment rate and a level of nominal salary. Secondly, change of salaries depends not only on current level of unemployment but also the rate of changes. His third observation, however, was an indication of relationship between salary changes and inflation rate. These findings allowed Phillips to introduce a model which is called "Phillips curve" and which was introduced to economics by P. Samuelson and R. Solow.²²

¹⁹ T.M. Humphrey, "The evolution and policy implications of Phillips curve analysis", *Economic Review* 71, 1985, no. 2, p. 3.

²⁰ I. Fisher, "A statistical relation between unemployment and price changes", *International Labour Review* 13, 1926, no. 6, pp. 786–788.

²¹ A.W. Phillips, "The relation between unemployment and the rate of change of money wage rates in United Kingdom, 1861–1957", *Economica* 25, 1958, no. 100, pp. 283–299.

²² P. Samuelson, R. Solow, "Analytical aspects of anti-inflation policy", *American Economic Review* 50, 1960, no. 2: *Papers and Proceedings of the Seventy-second Annual Meeting of the American Economic Association* (May, 1960), pp. 177–194.

The model was criticized by M. Friedman and E. Phelps in their studies. Friedman accepted Fisher's idea about negative correlation between inflation and unemployment, however, in a short period of time when an increase of money supply and income will be reflected in a production growth and employment rate than in price increase.²³ On the other hand, E. Phelps focused on the analysing causes of frictions when setting the prices and salaries.²⁴ In his opinion both companies and workers observe the increase of prices and salaries in a particular sector and increase in the productivity without noticing that there was increase of prices throughout the economy. Additionally, E. Phelps made an assumption since there was frictional unemployment in the labour market and each company increases the salaries, the workers would not switch to a better paid job. So the employed workers are caught up in a reduction of frictional unemployment and macroeconomic data show a fall in unemployment rate. This phenomenon occurs only for a short period of time.

In the 1970s Friedman-Phelps model came under criticism. The issue of unexpected increase of inflation rate, the amount of which could be dependent on current or future changes in policy, was questioned. That is why neo-Keynesians developed a postulate that government's choice of particular, short-term combination of inflation and unemployment rate has the influence on expectations of economic entities, leading to a change of the balance point (understood here as a relationship between inflation and unemployment) in the economy.

Representatives of a new classical school — Lucas, Sargent and Wallace — had the similar view on the lack of relationship between unemployment and inflation in a long period of time.²⁵ In their opinion, possibilities of substitution between analysed categories is not possible in a long period and is very doubtful in a short period of time. In order for this to happen, one of the two situations must have come into existence: when decision-makers increase money supply by the higher percentage than the systematic growth component implied by the rule and when in the economy there will be deviations of current, real salary from a "standard" growth rate and deviations of price level from its previous trend.²⁶ In 1978 R.E. Lucas together with T.J. Sargent referred, in their joint article, to the phenomenon of stagflation in US which was caused by supply shocks connected with oil crisis. These researchers have explicitly pointed out that economic entities formulate their expectations on the basis of the same information that decision makers that are responsible for economic policy of the country and, as a result, act to neutralise political actions that interfere in economic balance.²⁷ They set the primary objective as of the government to keep the stability of prices and state's influence on the value of supply.

The not so strong relationships between inflation and the state of economy and unemployment are also indicated by models on the neo-Keynesian Phillips curve,

²³ M. Friedman, "The role of monetary policy", *American Economic Review* 58, 1967, pp. 1–17.

²⁴ E. Phelps, "Phillips curves, expectations of inflation and optimal unemployment over time", *Economica (New Series)* 34, 1967, no. 135, pp. 254–281.

²⁵ T.J. Sargent, N. Wallace, "'Rational' expectations, the optimal monetary instrument and the optimal money supply rule", *Journal of Political Economy* 83, 1975, no. 2, pp. 241–254.

²⁶ R.E. Jr. Lucas, L.A. Rapping, "Real wages, employment and inflation", *Journal of Political Economy* 77, 1969, no. 5, pp. 721–754.

²⁷ R.E. Lucas, T.J. Sargent, "After Keynesian macroeconomics", *Federal Bank of Minnesota Quarterly Review* 3, 1979, no. 2, pp. 49–72.

which highlight that prices are not changed so often so their relationships with cycle phase are limited.²⁸ The neo-Keynesian Phillips curve model indicated that a particular relation of an actual inflation rate to the expected one is the result not only of changes in the expectations of economic entities but also of a process of slow adjustments of salaries and prices.²⁹

In the second half of the 1990s, Phillips curve models interested the economists from so-called neoclassical synthesis movement. This trend combined elements of neo-Keynesism and the theory of real business cycle, indicating the links between inflation and economic activity. In this approach a conception of real expectations and a phenomenon of imperfect competition was accepted.³⁰ In 1999 a so-called conception of a hybrid Phillips curve model was introduced which is considered a main example of the contribution of neoclassical new synthesis theory to the development of the Phillips curve.³¹ In their work J. Gali and M. Gertler showed that in the economy there are entities that base their inflation expectations both on past events as well as on forecasts prepared on the basis of current events.

3. Verification of the Phillips curve in Poland in the subject literature

In the subject literature there are numerous empirical studies presented that confirm the existence of correlation between inflation and unemployment. Among these works on Polish economy, it is worth noticing the studies of G. Kuczyński and K. Strzała.³² In particular, they investigated the validity of the Phillips curve theory in Poland. Their analysis covered the period of 1990s. The researchers found out that in this period of time there was a positive correlation between the level of unemployment and inflation. Researches that are interesting for Poland were conducted by M. Brycz based on data from 1997 to 2006.³³ In the researched period of time, large impact of unit labour cost on inflation was visible and the characteristics of the Phillips curve did not differ from the ones of euro area countries.

There are other conclusions that come from the research conducted by T. Grabia.³⁴ In the published article he attempts to analyse the impact of inflation rate on unemployment rate in Poland in years 1990–2006. The analysis shows that the Phillips

²⁸ G.A. Akerlof, W.T. Dickens, G.L. Perry, "Near rational wage and price setting and the optimal rates of inflation and unemployment", *Brooking Papers on Economic Activity* 2000, no. 1, pp. 1–60.

²⁹ R.J. Gordon, *The History of the Phillips Curve: An American Perspective*, Evanston 2008, pp. 22–28.

³⁰ M. Brycz, "Pięćdziesiąt lat krzywej Phillipsa", [in:] *Problemy ekonomii i polityki gospodarczej. Materiały konferencyjne Międzynarodowej Konferencji „Ekonomiczne wyzwania XXI wieku. Polska – Unia Europejska – Świat”*, ed. G. Maniak, Szczecin 2008, pp. 81–114.

³¹ J. Gali, M. Gertler, "Inflation dynamics: A structural econometric analysis", *Journal of Monetary Economics* 44, 1999, no. 2, pp. 195–222.

³² G. Kuczyński, K. Strzała, *Phillips Curve in Poland: Myth or Fact?*, Łódź 2002.

³³ M. Brycz, "Dyskusja nad neo-keynesowską krzywą Phillipsa – wnioski dla Polski", [in:] *Zachowania rynkowe w teorii i praktyce*, ed. D. Kopycińska, Szczecin 2007, pp. 120–145.

³⁴ T. Grabia, "Rynek pracy w Polsce w okresie transformacji w świetle różnych wariantów Krzywej Phillipsa", [in:] *Wykorzystanie zasobów pracy we współczesnej gospodarce*, ed. D. Kopycińska, Szczecin 2007, pp.124–144.

curve was indisputably present in Poland in 1998–2003. The author investigated the Phillips curve for the whole Visegrad group (Poland, the Czech Republic, Hungary and Slovakia) from 1997 to 2016. The research showed that the classical version of a negatively sloped Phillips curve was partially confirmed only in the Czech Republic. In case of Poland and Hungary this kind of relationship was only present in some sub-periods. Against this background, the case of Slovakia stood out clearly, where a direction of inflation and unemployment changes were almost identical. This is totally contradictory to the classic, short-term Phillips curve.³⁵

M. Mańkowski, A. Ostrowski and R.W. Włodarczyk work investigated the existence of the Phillips curve in Polish economy in years 1990–2010. The direction and strength of the relationship of inflation and unemployment rate was verified on the basis of monthly, quarterly, semi-annual and annual data. It was also concluded that at the time of world financial crisis there was no effect of the Phillips curve itself (only in some of its sub-periods).³⁶

In contrast, in his work J. Wallusch presented evolution of the neo-Keynesian Phillips curve from its original version based on Calvo model that made inflation conditional on anticipatory inflation expectations and demand variable, to a hybrid version, extending basic model with autoregressive element. In this work simulations for Poland were based on both versions of the neo-Keynesian Phillips curve, which suggests cautious treatment of this theory in conditions of imperfect information and disinflation process.³⁷

Researches on the Phillips curve in the conditions of Polish economy were also conducted by Z. Mongiało. The usage of the Phillips curve in macroeconomic conditions in Poland in 1998–2011 was analysed. He found out that the classic Phillips curve in researched years did not always define relationship between unemployment and inflation.³⁸

4. An analysis of relationship between inflation and unemployment taking into account exogenous shocks and instability

The first step of the research examined the evolution of inflation and unemployment rate in 2013–2022, which can be considered as a long period of time. Data regarding monthly levels of processes under the study were taken from the website of the Central Statistical Office. The evolution of inflation is illustrated in Figure 1. An increasing trend of a process is evident and this trend is not linear, that is why a quadratic trend in the model was proposed. Additionally, a shape of relationships

³⁵ T. Grabia, "Krzywe Phillipsa w krajach Grupy Wyszehradzkiej", *Studia i Prace WNEiZ US* 41, 2017, no. 2, pp. 171–182.

³⁶ M. Mańkowski, A. Ostrowski, R.W. Włodarczyk, "Związek między bezrobociem a inflacją w Polsce na tle krzywej Phillipsa", *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 74, 2012, no. 2, pp. 141–159.

³⁷ J. Wallusch, "Ewolucja nowokeynesowskiej krzywej Phillipsa", *Ekonomista* 2008, no. 5, pp. 577–592.

³⁸ Z. Mongiało, "Krzywa Phillipsa w aspekcie danych makroekonomicznych dla Polski", *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Ekonometria* 34, 2011, no. 200, pp. 339–353.

between unemployment and inflation was analysed (Figure 1). In this case, a non-linear character of relationships between variables is visible. Since the subject literature suggests to consider hyperbolic dependencies, such relationships were taken into account in modelling an inflation process, hence *inverse_unemployment* variable was generated which is the inverse for the *unemployment* variable.

Figure 1. Inflation in the period from January 2013–December 2022 and a graph of correlation between processes

Source: Self-study

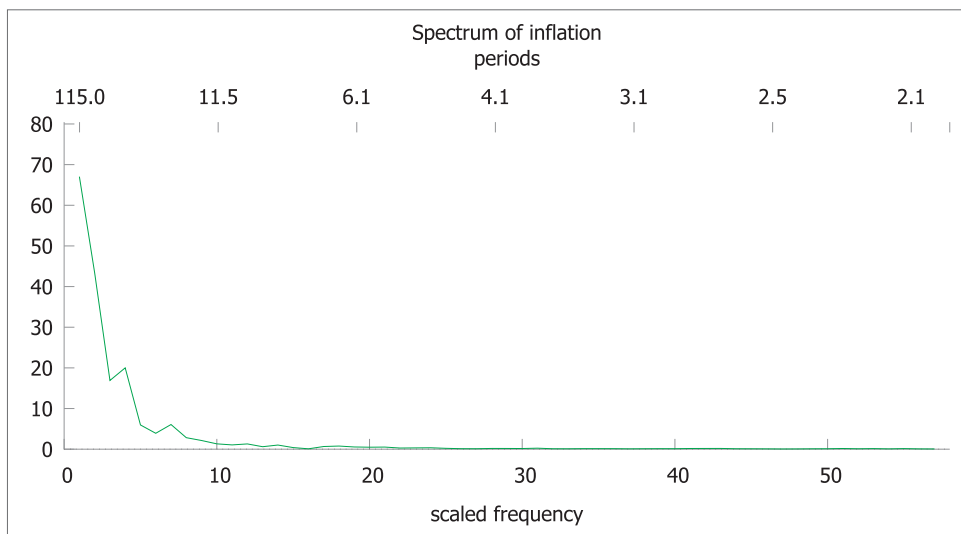

Figure 2. Periodogram for inflation process

Source: Self-study

Additionally, taking into consideration cyclical nature of inflation process (Figure 2), the usage of ADL(1,1) autoregressive model was discussed. The lag orders were determined in a Ljung-Box test and PACF chart for processes: *inflation* and *inverse_unemployment* (Figure 3).

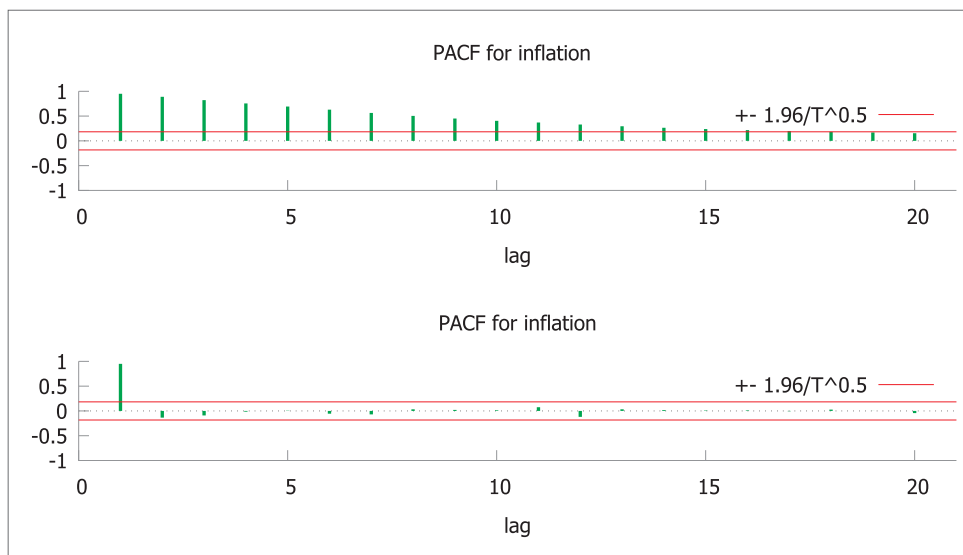

Figure 3. PACF for process: inflation and unemployment

Source: Self-study

Since the aim of this study was to indicate the impact (or the lack of impact) of COVID pandemic in the analysed process, additionally binary variables were also taken into consideration, which are corresponding to qualitative events, concerning the emergence of pandemic and its course:

— *COVID_Poland* — a binary variable, taking the value 1 in March 2020 (the appearance of first cases of the virus in Poland was recorded at the end of March 2020),

— *COVID_world* — a binary variable, taking the value 1 in December 2019 (the appearance of first cases of the virus worldwide was recorded at the end of year 2019),

— *lockdown1* — a binary variable, taking the value 1 in Q2 2020 (in March/April 2020 many restrictions were introduced, among them a ban on movement except for justified situations),

— *lockdown2* — a binary variable, taking value 1 in March and April 2021 (introduced in March 2021 when the number of infections settled around 30,000 daily. From Saturday, 27th March, new safety rules were introduced which were valid till Easter holidays),

— *wave 2* — a binary variable, taking value 1 in Q4 of 2020 (second wave started in Poland from 24th September 2020),

— *wave 3* — a binary variable, taking the value 1 in Q2 2021 (started at the beginning of March 2021),

— *COVID* — a binary variable sustained, taking value 1 in the pandemic (from March 2020 till the end of the researched period),

— *interaction* — an interaction variable between *time* variable and *COVID*, that is supposed to verify process trend changes in the pandemic,

— *interaction2* — an interaction variable between variable $time^2$ and *COVID*, which is supposed to verify process trend changes in the pandemic,

— *interaction3* — an interaction variable between *COVID* and *inverse_unemployment* variable.

Additionally, shock and interaction variables were introduced to the analysis that reflect the qualitative phenomenon that was the outbreak of war in Ukraine:

— *war_outbreak* — a binary variable, taking value 1 in March 2022 (Russia's aggression against Ukraine started on Thursday, 24th February 2022, and since it was the end of the month, it was decided that the "shock" after the outbreak was accentuated in the following month),

— *war* — a variable sustained, taking the value 1 in a period from the outbreak of the war till the end of researched period,

— *interaction4* — an interaction variable between *time* variable and *war* variable, which supposed to verify process trend changes during the war,

— *interaction5* — interaction variable between $time^2$ variable and *war* variable which is supposed to verify process trend changes during the pandemic period,

— *interaction6* — an interaction variable between *war* variable and the inverse of the *unemployment* variable.

Taking into consideration all of the variables that should have been used in the analysis, the parameters of the inflation model were estimated (Model 1).

Model 1. KMNK estimation, observations used 2013:06-2022:12 (N = 115)

Dependent variable (Y): inflation

	<i>Index</i>	<i>Standard error</i>	<i>t-Student</i>	<i>value p</i>	
const	17,3887	11,8681	1,465	0,1461	
inverse_unemployment	-4,23068	10,8115	-0,3913	0,6964	
inverse_unemployment_1	-5,44347	11,0989	-0,4905	0,6249	
time	-0,0899357	0,0627745	-1,433	0,1552	
sq_time	0,000186807	0,000114038	1,638	0,1047	
COVID_Poland	0,310223	0,618414	0,5016	0,6171	
COVID_world	0,547223	0,380573	1,438	0,1537	
lockdown1	0,196853	0,376093	0,5234	0,6019	
lockdown2	0,730889	0,446374	1,637	0,1048	
wave2	-0,401061	0,251370	-1,596	0,1139	
wave3	-0,0677020	0,386671	-0,1751	0,8614	
COVID	-1079,03	244,677	-4,410	<0,0001	***
interaction1	6,10947	1,38961	4,397	<0,0001	***
interaction2	-0,00871566	0,00197411	-4,415	<0,0001	***
interaction3	47,4116	13,5046	3,511	0,0007	***
war_outbreak	1,15778	0,575142	2,013	0,0469	**
war	0,706160	5,45086	0,1296	0,8972	
interaction6	5,70024	29,8731	0,1908	0,8491	
inflation_1	0,940288	0,0491640	19,13	<0,0001	***
Arithmetic mean of dependent variable	102,8870	Standard deviation of the dependent variable		4,481434	
Residual sum of squares	12,37021	Residual standard error		0,358966	
Coefficient of determination R -square	0,994597	Adjusted R - square		0,993584	
F(18, 96)	981,7649	A value p for a test F		2,0e-100	
Logarithm of reliability	-34,97359	Akaike information criterion		107,9472	
Bayesian information criterion	160,1009	Hannan-Quinn criterion		129,1161	
Autocorrelation of the residuals- rho1	0,166444	Durbin statistics h		2,100576	

Since the results showed symptoms of collinearity of the variables visible, in the next step variables responsible for this collinearity were eliminated (evaluation of collinearity was conducted on the basis of variance expansion factor), then father irrelevant variables were removed and Model 2 was obtained.

Model 2. KMNK estimation, observations used 2013:06-2022:12 (N = 115)

Dependent variable (Y): inflation

	index	standard error	t-Student	value p	
const	41,0879	11,8402	3,470	0,0008	***
inverse_unemployment_1	-18,7735	5,48112	-3,425	0,0009	***
time	-0,218477	0,0587412	-3,719	0,0003	***
sq_time	0,000433319	0,000102168	4,241	4,80e-05	***
lockdown2	0,771863	0,314460	2,455	0,0157	**
interaction3	39,8607	11,2319	3,549	0,0006	***
war	14,7858	3,76457	3,928	0,0002	***
interaction6	-74,2864	20,8146	-3,569	0,0005	***
inflation_1	0,877966	0,0438210	20,04	1,16e-037	***
Arithmetic mean of dependent variable	102,8870	Standard deviation of the dependent variable		4,481434	
Residual sum of squares	16,21502	Residual standard error		0,392974	
Coefficient of determination R -square	0,992918	Adjusted R - square		0,992311	
F(9, 105)	1635,616	A value p for a test F		1,4E-108	
Logarithm of reliability	-50,53575	Akaike information criterion		121,0715	
Bayesian information criterion	148,5208	Hannan-Quinn criterion		132,2130	
Autocorrelation of the residuals - rho1	0,209700	Durbin statistics h		1,547602	

High value of the coefficient of determination indicates a very good fit of the model and empirical data (model defines changeability of inflation process in 99%). Empirical and equalized data were presented in Figure 5.

Further all KMNK assumptions were verified. All the assumptions were met so it was possible to interpret obtained results.

The results show a positive relationship between unemployment and inflation in the time before pandemic, however, this relationship is shifted in time by one month, i.e. the level of inflation in a given month was influenced in a positive way by an unemployment level in a previous month. It is not surprising, since as it was discussed in Chapter 2, the Phillips curve does not have any justification in the long period. All "shock" variables were removed as they were irrelevant for the model, which means that level of inflation and its relationship with unemployment was not influenced by the appearance of SARS-CoV2 virus in the world and Poland (confirmed by lack of important parameters with *COVID_world* and *COVID_Poland* variables). What is more, no pandemic wave influenced evolution of inflation, however, introduction of restrictions by the Polish Government had the impact on the increase of value

of inflation during second lockdown. The outbreak of war itself did not affect the process of inflation in Poland and its dependence on the size of unemployment, nevertheless, prolonging time of war increased the inflation of 14 p.p. on average, and changed the nature of the relationship between the investigated process.

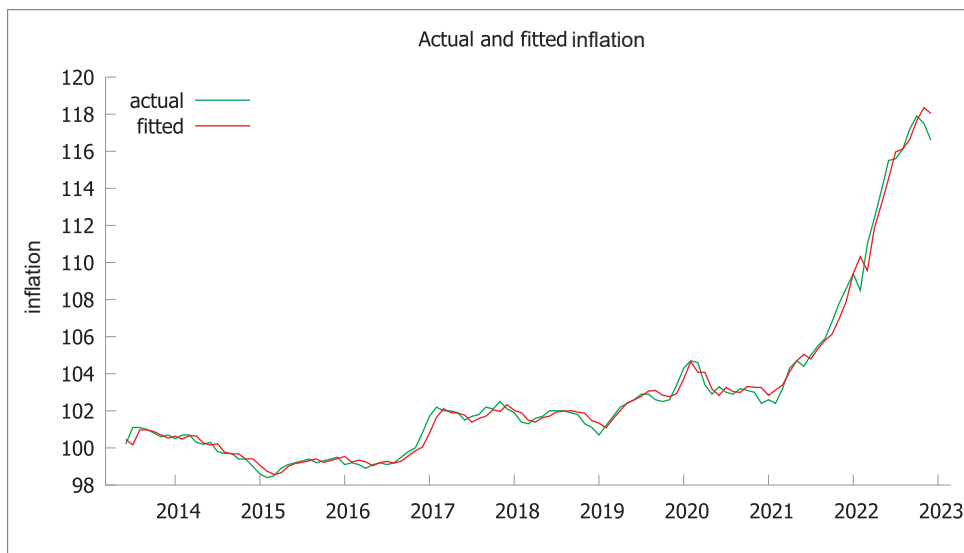

Figure 4. Figure of empirical and equalized data of *inflation* variable
Source: Self-study

However, it is evident that previous relationship between unemployment and inflation during the pandemic (outside the war period) changed its character, which is confirmed by the significant parameters along with sustained and interaction variables associated with this period of time. The positive parameter at the interactive variable indicates that during pandemic the performance of these process in line with the Phillips curve (the influence of unemployment and inflation expressed by long-run multiplier is equal to 21.09, i.e. the relationship is negative). Nonetheless, during the wartime period, this dependency changed its character again (the long-run multiplier took on a negative value).

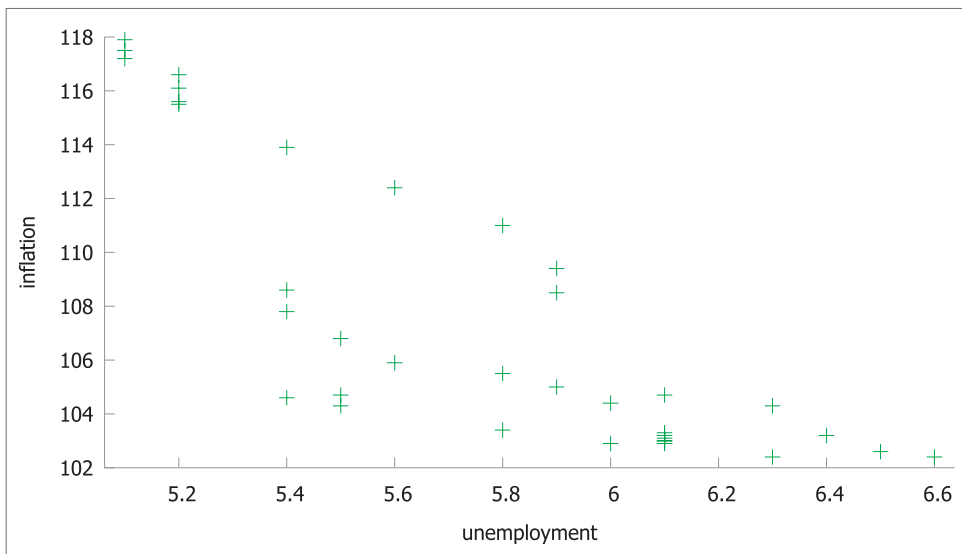
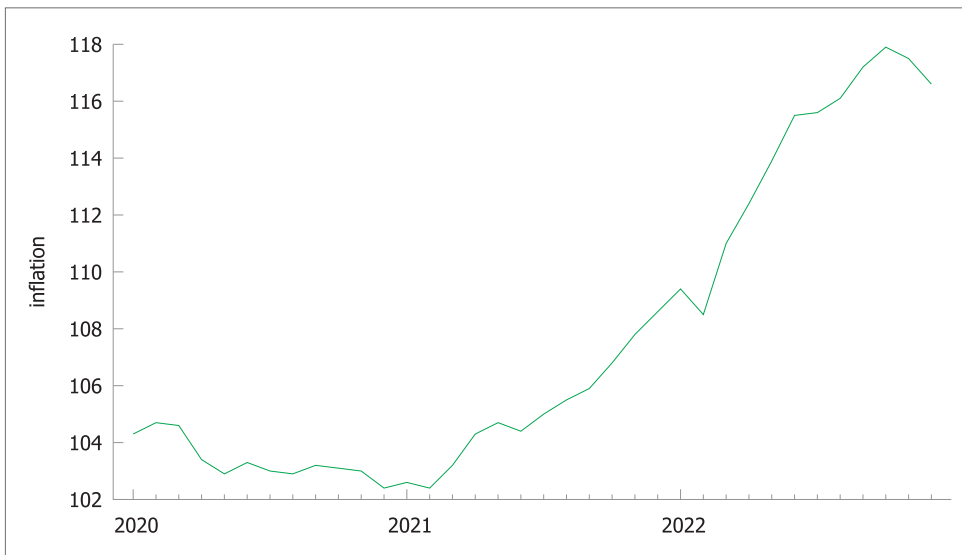

Figure 5. Inflation and spreadsheet between inflation and unemployment in the pandemic period

Source: Self-study

That is why in the next step pandemic period and the wartime in Ukraine was taken under analysis, the period from January 2020 till December 2022. The development and dependency of inflation and unemployment was illustrated in Figure 5.

Noticeable are: non-linear tendency of inflation in time and non-linear character of the correlation between analysed process and unemployment. Additionally, an analysis of correlograms and periodogram for the process³⁹ implied again the usage of autoregressive ADL(1,1) model to model the relationship under the study. The model structure did not include binary variable sustained COVID nor any other from interaction variables (we are already analysing pandemic period of time).

Model 3. KMNK estimation, observations used 2020:01-2022:12 (N = 36)

Dependent variable (Y): inflation

	<i>Index</i>	<i>Standard error</i>	<i>t-Student</i>	<i>value p</i>	
inverse_unemployment	61,4655	13,5789	4,527	<0,0001	***
time	0,105880	0,0164911	6,420	<0,0001	***
war	2,04140	0,304148	6,712	<0,0001	***
inflation_1	0,547995	0,0697789	7,853	<0,0001	***
Arithmetic mean of average variable	107,6000	Standard deviation of the dependent variable		5,314455	
Residual sum of squares	8,028692	Residual standard error		0,500896	
Uncentered R-square	0,999981	Centred R — square		0,991878	
F(4, 32)	416286,9	A value p for a test F		5,88e-75	
Logarithm of reliability	-24,07283	Akaike information criterion		56,14567	
Bayesian information criterion	62,47975	Hannan-Quinn criterion		58,35643	
Autocorrelation of the residuals - rho1	0,223032	Durbin statistics h		1,473556	

After estimating model parameters and irrelevant variables reduction, finally Model 3 was created for which KMNK assumptions were verified. The model passed the verification which means that it can be used for further studies. So all “shock” variables were removed due to their insignificance for the model, indicating that the inflation size and its relationship with unemployment was not influenced by the occurrence of SARS-CoV2 virus both in the world and in Poland (which is demonstrated by lack of relevant parameters with *COVID_world* and *COVID_Poland* variables) and the outbreak of war in Ukraine (which is demonstrated by lack of relevant parameters with *war_outbreak* variable).

Additionally, none of the pandemic waves impacted the development of transport figures, similarly to the introduction of restrictions by the Polish Government, resulting in the appearance of so-called lockdowns. Nevertheless, there is opposite dependency visible between inflation and unemployment, which is consistent with the Phillips curve. On the other hand, the time of Russian aggression against Ukraine

³⁹ Due to limitations of the article the charts were not attached.

had a positive influence on inflation rate in Poland (by increasing it by 2 p.p.), without affecting its relationship with unemployment process (demonstrated by irrelevant parameter with interaction variable).

This model, as could be seen, is completed with autoregressive factor which positively influenced its adjustment to empirical data (99.99%) and specification correctness. The empirical and equalized data were presented in Figure 6.

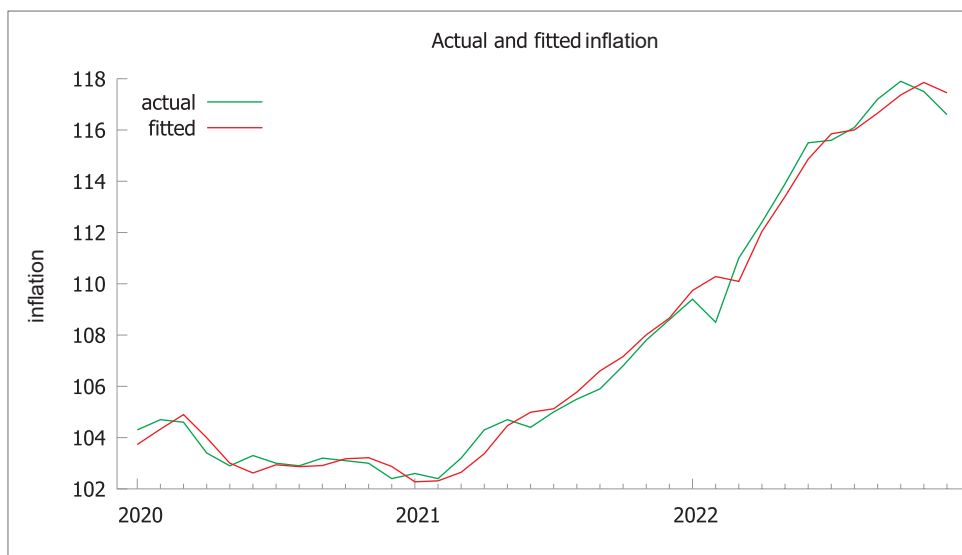

Figure 6. Chart of empirical and equalized values of *inflation* variable for Model 3

Source: Self-study

Bibliography

- Akerlof G.A., Dickens W.T., Perry G.L., "Near rational wage and price setting and the optimal rates of inflation and unemployment", *Brooking Papers on Economic Activity* 2000, no. 1.
- Avgouleas E., "The global financial crisis, behavioural finance and financial regulation: In search of a new orthodoxy", *Journal of Corporate Law Studies* 9, 2009, no. 1.
- Benigno P., Canofari P., Di Bartolomeo G. et al., *Uncertainty and the Pandemic Shocks*, European Parliament Monetary Dialogue Paper PE 658.199, Luxembourg 2020.
- Bishop M., *Essential Economics: An A-Z Guide*, New York 2009.
- Brycz M., "Dyskusja nad neo-keynesowską krzywą Phillipsa — wnioski dla Polski", [in:] *Zachowania rynkowe w teorii i praktyce*, ed. D. Kopycińska, Szczecin 2007.
- Brycz M., "Pięćdziesiąt lat krzywej Phillipsa", [in:] *Problemy ekonomii i polityki gospodarczej. Materiały konferencyjne Międzynarodowej Konferencji „Ekonomiczne wyzwania XXI wieku. Polska – Unia Europejska – Świat”*, ed. G. Maniak, Szczecin 2008.
- Czech K., *Polska gospodarka w początkowym okresie pandemii COVID-19*, Warszawa 2020.
- Di Crosta A., Ceccato I., Marchetti D. et al., "Psychological factors and consumer behavior during the COVID-19 pandemic", *PLOS ONE* 16, 2021, no. 8.
- Fisher I., "A statistical relation between unemployment and price changes", *International Labour Review* 13, 1926, no. 6.
- Friedman M., "The role of monetary policy", *American Economic Review* 58, 1967.

- Gali J., Gertler M., "Inflation dynamics: A structural econometric analysis", *Journal of Monetary Economics* 44, 1999, no. 2.
- Gordon R.J., *The History of the Phillips Curve: An American Perspective*, Evanston 2008.
- Gossling S., Scott D., Hall C.M., "Pandemics, tourism and global change: A rapid assessment of COVID-19", *Journal of Sustainable Tourism* 29, 2021, no. 1.
- Grabia T., "Krzywe Phillipsa w krajach Grupy Wyszehradzkiej", *Studia i Prace WNEIZ US* 41, 2017, no. 2.
- Grabia T., "Rynek pracy w Polsce w okresie transformacji w świetle różnych wariantów Krzywej Phillipsa", [in:] *Wykorzystanie zasobów pracy we współczesnej gospodarce*, ed. D. Kopycińska, Szczecin 2007.
- "WHO COVID-19 dashboard", World Health Organization, <https://covid19.who.int/>
- Humphrey T.M., "The evolution and policy implications of Phillips curve analysis", *Economic Review* 71, 1985, no. 2.
- Karpavičius H., "Classification and interpretation of macroeconomic exogenous shocks — the case of Lithuania", *Socialiniai Tyrimai* 2012, no. 2 (27).
- Kępa A., Pająk N., "Wpływ wojny w Ukrainie na wysokość inflacji w Polsce", *Studia Ekonomiczne, Prawne i Administracyjne* 4, 2022.
- Kohlscheen E., Mojon B., Rees D., "The macroeconomic spillover effects of the pandemic on the global economy", *BIS Bulletin* 2020, no. 4, <https://doi.org/10.2139/ssrn.3569554>.
- Kuczynski G., Strzała K., *Phillips Curve in Poland: Myth or Fact?*, Łódź 2002.
- Lucas R.E., Sargent T.J., "After Keynesian macroeconomics", *Federal Bank of Minnesota Quarterly Review* 3, 1979, no. 2.
- Lucas R.E. Jr, Rapping L.A., "Real wages, employment and inflation", *Journal of Political Economy* 77, 1969, no. 5.
- Mańkowski M., Ostrowski A., Włodarczyk R.W., "Związek między bezrobociem a inflacją w Polsce na tle krzywej Phillipsa", *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 74, 2012, no. 2.
- McKibbin W.J., Fernando R., *The Global Macroeconomic Impacts of COVID-19: Seven Scenarios*, CAMA Working Paper No. 19/2020, Washington, DC 2020, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3547729>.
- Mongiolo Z., "Krzywa Phillipsa w aspekcie danych makroekonomicznych dla Polski", *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Ekonometria* 34, 2011, no. 200.
- Noy I., Nualsri A., *What do Exogenous Shocks Tell Us about Growth Theories?*, SSCIE Working Paper 07–16, Santa Cruz 2007.
- Phelps E., "Phillips curves, expectations of inflation and optimal unemployment over time", *Economica* (New Series) 34, 1967, no. 135.
- Phillips A.W., "The relation between unemployment and the rate of change of money wage rates in United Kingdom, 1861–1957", *Economica* 25, 1958, no. 100.
- Reinhart C.M., Rogoff K.S., *This Time is Different: A Panoramic View of Eight Centuries of Financial Crises*, New York 2008.
- Rodrik D., "Where did all the growth go? External shocks, social conflict, and growth collapses", *Journal of Economic Growth* 4, 1999, no. 4.
- Rothbard M.N., *Wielki Kryzys w Ameryce*, transl. M. Zieliński, W. Falkowski, Kraków 2010.
- Samuelson P., Solow R., "Analytical aspects of anti-inflation policy", *American Economic Review* 50, 1960, no. 2: *Papers and Proceedings of the Seventy-second Annual Meeting of the American Economic Association (May, 1960)*.
- Sargent T.J., Wallace N., "'Rational' expectations, the optimal monetary instrument and the optimal money supply rule", *Journal of Political Economy* 83, 1975, no. 2.
- Savun B., Tirone D.C., "Exogenous shocks, foreign aid, and civil war", *International Organization* 66, 2012, no. 3.
- Shaikh A., *An Introduction to the History of Crisis Theories*, New York 1978.
- Sumner A., Hoy Ch., Ortiz-Juarez E., *Estimates of the Impact of COVID-19 on Global Poverty*, Wider Working Paper wp-2020-43, Helsinki 2020.
- Tang C., Aruga K., "Effects of the 2008 financial crisis and COVID-19 pandemic on the dynamic relationship between the Chinese and international fossil fuel markets", *Journal of Risk and Financial Management* 14, 2021, no. 5.
- Wallusch J., "Ewolucja nowokeynesowskiej krzywej Phillipsa", *Ekonomista* 2008, no. 5.

Анна Цвйонкала-Малис
Вроцлавський університет

Моніка Мосьцібродзка
Вроцлавський університет

Взаємозв'язок між рівнем безробіттям та рівнем інфляції в Польщі в контексті кривої Філіпса в умовах пандемії та війни в Україні

Анотація

У статті апробовано концепцію кривої Філіпса в період пандемії та війни в Україні в умовах функціонування польської економіки. У теоретичній частині представлено еволюцію теорії Філіпса та огляд літератури щодо її верифікації у польському економічному середовищі. Також досліджено теоретичні аспекти кризи та екзогенних шоків. Метою емпіричної частини цієї роботи було дослідити існування кривої Філіпса в економіці Польщі у 2013–2022 роках. Спрямованість та рівень взаємозв'язку між інфляцією та рівнем безробіття перевірено на основі щомісячних даних за досліджуваний період загалом та період пандемії зокрема. У дослідженні використано економетричні методи для оцінки параметрів авторегресійної моделі інфляції, що враховує як вплив безробіття на інфляцію, так і екзогенні шоки, зумовлені періодами економічних потрясінь, представлені бінарними, постійними та інтерактивними змінними. Виявлено, що лише в період пандемії спостерігався ефект кривої Філіпса, який нівелювався періодом війни в Україні. Однак протягом тривалого періоду часу цей ефект не був помітний як негативний зв'язок між досліджуваними характеристиками. Проте за весь період досліджуваного періоду часу були помітні зміни у динаміці інфляції, спричинені як пандемією, так і періодом російської агресії проти України.

Ключові слова

крива Філіпса, інфляція, безробіття, пандемія COVID-19, війна в Україні

Związek między bezrobociem a inflacją w Polsce w kontekście krzywej Phillipsa — czas pandemii i wojna na Ukrainie

Streszczenie

W artykule podjęto się analizy krzywej Phillipsa w warunkach polskich w trakcie pandemii i wojny na Ukrainie. W części teoretycznej przybliżono ewolucję teorii Phillippsa i dokonano przeglądu literatury dotyczącej jej weryfikacji odnośnie do polskiej gospodarki. Opisano też teoretyczne aspekty kryzysu i szoków egzogenicznych. W części empirycznej niniejszej pracy zbadano krzywą Phillipsa w odniesieniu do gospodarki polskiej w latach 2013–2022. Sprawdzone kierunek i siłę związku stóp inflacji i bezrobocia na podstawie danych miesięcznych dla pełnego okresu oraz okresu pandemii. W badaniach wykorzystano metody ekonometryczne do oszacowania parametrów modelu autoregresyjnego inflacji, uwzględniającego zarówno wpływ bezrobocia na wielkość inflacji, jak i szoki egzogeniczne spowodowane zaburzeniami w gospodarce, reprezentowane przez zmienne binarne, podtrzymane i interakcyjne. Stwierdzono, że w pandemii wystąpił efekt samej krzywej Phillipsa, który został wzmocniony w fazie wojny. Natomiast w dłuższym czasie nie zarejestrowano ujemnego związku między badanymi cechami. W pełnym okresie badania widoczne jednak były zaburzenia w kształtowaniu się inflacji wywołane zarówno pandemią, jak i agresją rosyjską na Ukrainę.

Słowa kluczowe

krzywa Phillipsa, inflacja, bezrobocie, pandemia COVID-19, wojna na Ukrainie

Paweł Borszowski
ORCID: 0000-0003-3570-2101
Uniwersytet Wrocławski
pawel.borszowski@uwr.edu.pl

Determinanty kształtu nowej definicji budowli w podatku od nieruchomości

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.13>

Determinants of the shape of the new definition
of a building in property tax

Abstract

The article analyses the issue of creating a new definition of a building in the real estate tax regulation. First, the normative shape of the current definition is presented. Subsequently, the focus is put on formulating the determinants of introducing a new definition of a legal structure in the real estate tax. These determinants were established on the basis of the Regulation on the “Principles of Legislative Technique.” Hence, it serves as a determinant of the departure from the meaning of the definition contained in the Construction Law, as well as the normative novelty. Their wording made it possible to show the illustration of the legislative variant of the new tax definition of a structure, indicating the structural elements as well as definitional features.

Keywords

legal definition, construction, determinants of definition creation, real estate tax

Uwagi ogólne

Stwierdzenie niezgodności z Konstytucją¹ regulacji zawartej w ustawie z dnia 12 stycznia 1991 roku o podatkach i opłatach lokalnych dotyczącej definicji legalnej budowli można ocenić jako podsumowanie toczonego od wielu lat sporu odnośnie do kształtu normatywnego tego pojęcia. Prawodawca, decydując się na wprowadzenie tego normatywnego pojęcia do ustawy podatkowej, miał do wyboru określenie wyłącznie jego autonomicznego kształtu, a zatem bez odesłania do innych regulacji, lub wprowadzenie definicji z zastosowaniem odesłania do ustawy zasadniczej dla danej dziedziny regulowanych spraw² w większym bądź mniejszym zakresie. Ustawodawca podatkowy w ramach obowiązującej definicji wybrał wariant z odesłaniem do przepisów ustawy mającej zasadnicze znaczenie dla danej dziedziny regulowanych spraw — w tym wypadku do Prawa budowlanego. Wybór takiego wariantu legislacyjnego w praktyce podatkowej spowodował jednak liczne wątpliwości i trudności z ustaleniem zakresu znaczeniowego definicji, czego potwierdzeniem jest orzecznictwo sądów administracyjnych, a także Trybunału Konstytucyjnego.

Nie sposób bowiem nie dostrzec zasadniczego problemu, jaki wiąże się z sytuacją, gdy zmiana przepisów ustawy niepodatkowej, a zatem Prawa budowlanego wprowadzonego dla innych celów, powoduje tak istotne konsekwencje dla podatkowej definicji budowli, a tym samym jednego z podstawnych elementów konstrukcyjnych podatku od nieruchomości, to jest przedmiotu opodatkowania. Jedną z istotnych konsekwencji takiego stanu rzeczy było wprowadzenie nowej definicji legalnej obiektu budowlanego w przepisach Prawa budowlanego 28 czerwca 2015 roku³, a następnie kształtowanie się sposobu jego rozumienia w obszarze podatkowej definicji budowli⁴.

Celem niniejszego opracowania jest wskazanie determinantów tworzenia nowej definicji budowli, gdyż stosownie do przywołanego na wstępie wyroku Trybunału

¹ Na mocy wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 4 lipca 2023 roku (sygn. SK 14/21), zgodnie z którym art. 1a ust. 1 pkt 2 ustawy z dnia 12 stycznia 1991 roku o podatkach i opłatach lokalnych (Dz.U. z 2023 r. poz. 70; dalej: u.p.o.l.) jest niezgodny z art. 84 i 217 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.).

² W rozporządzeniu z dnia 20 czerwca 2002 roku w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” (tekst jedn. Dz.U. z 2016 r. poz. 283) w § 148 wskazano na przesłankę wyjątkowej potrzeby odstąpienia od znaczenia danego określenia ustalonego w ustawie określonej jako „kodeks” lub „prawo” bądź innej ustawie podstawowej dla danej dziedziny spraw, co bezpośrednio odnosi się do ustawy z dnia 7 lipca 1994 roku Prawo budowlane (tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 682; dalej: Prawo budowlane), do której ustawodawca odsyła w obecnym kształcie definicji legalnej budowli w art. 1a ust. 1 pkt 2 u.p.o.l.

³ Ustawą z dnia 20 lutego 2015 roku o zmianie ustawy Prawo budowlane oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 443) wprowadzono definicję obiektu budowlanego.

⁴ Przykładowo w orzecznictwie Naczelnego Sądu Administracyjnego można dostrzec sposób rozumienia definicji obiektu budowlanego po zmianach, jakie nastąpiły 28 czerwca 2015 roku, kiedy to ustawodawca przy definicji budowli nie tylko zrezygnował z oddzielnego jej ujęcia w kategoriach obiektu budowlanego, ale przede wszystkim nie posłużył się już kryterium całości techniczno-użytkowej. W wyroku tego sądu z 20 marca 2023 roku (sygn. III FSK 617/22) stwierdzono: „Wskazanie wyłącznie na budowle sportowe wraz z odniesieniem do kategorii V obiektów budowlanych »obiekty sportu i rekreacji«, jak: stadiony, amfiteatry, skocznie i wyciągi narciarskie, kolejki linowe, odkryte baseny, zjeżdźalnie, wraz z przesądzeniem, że stanowią całość, nie jest wystarczające do ujęcia spornych obiektów (kolejki linowe i wyciągi narciarskie) w zakres przedmiotu opodatkowania bez odniesienia się do kategorii obiektu budowlanego”.

Konstytucyjnego przepis określający tę definicję traci moc obowiązującą po upływie 18 miesięcy od dnia ogłoszenia wyroku w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.

Kształt normatywny obecnej definicji budowli w podatku od nieruchomości

Analizując kształt normatywny definicji budowli zawartej w art. 1a ust. 1 pkt 2 u.p.o.l., można stwierdzić, że ustawodawca podatkowy skorzystał z pewnego stopnia autonomii⁵. Jej wyrazem jest rozszerzenie obszaru definicji tego pojęcia w relacji do rozwiązania normatywnego przyjętego w przepisach Prawa budowlanego, a zatem ustawy zasadniczej dla spraw projektowania, budowy, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych⁶. Należy w związku z tym zauważyć, że zakres definicji budowli umieszczono w art. 3 pkt 3 Prawa budowlanego, a także art. 3 pkt 3a tej ustawy poprzez wskazanie na pojęcie obiektu liniowego⁷. Jednocześnie pojęcie urządzeń budowlanych unormowano w art. 3 pkt 9 Prawa budowlanego, a zatem nie tylko w oddzielnej jednostce redakcyjnej katalogu definicji zawartych w Prawie budowlanym, ale też nie bezpośrednio po sformułowaniu dotyczącym budowli.

Tymczasem w przepisach u.p.o.l. definicja budowli, a zatem takie jej ujęcie, które możemy uznać za podatkowe, zawiera określenie wskazujące na obiekt budowlany w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego niebędący budynkiem lub obiektem małej architektury, a także urządzenie budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego związane z obiektem budowlanym, które zapewnia możliwość użytkowania obiektu zgodnie z jego przeznaczeniem. Tak ukształtowana definicja budowli oznacza, że do jej obszaru znaczeniowego należy kwalifikować nie tylko treść odpowiadającą zakresowi definicyjnemu budowli umieszczonego w przepisach Prawa budowlanego, lecz także treść przyporządkowaną do urządzenia budowlanego określonego w Prawie budowlanym, związanego z obiektem budowlanym, które zapewnia możliwość użytkowania obiektu zgodnie z jego przeznaczeniem. Skoro więc ustawodawca podatkowy zarówno obejmuje definicją budowli treść odpowiadającą budowli w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, jak i dodaje do niej zakres pojęcia urządzenia budowlanego, rodzi się konieczność kwalifikacji interesującej nas tu definicji jako będącej wyrazem pewnego stopnia autonomii ustawodawcy. Potwierdzeniem, a jednocześnie podkreśleniem słuszności tej tezy jest rozszerzenie obszaru definicyjnego tego pojęcia w stosunku do ustawy zasadniczej dla spraw projektowania, budowy, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych, a zatem Prawa budowlanego.

⁵ Na temat autonomii ustawodawcy podatkowego zob. R. Mastalski, *Autonomia prawa podatkowego a spójność i zupełność systemu prawa*, „Przeгляд Podatkowy” 2003, nr 10, s. 12–17; A. Hanusz, *W kwestii autonomii prawa podatkowego*, [w:] *Prawo finansowe i nauka prawa finansowego na przełomie wieków*, red. A. Kostecki, Kraków 2000, s. 63–74.

⁶ Zgodnie z art. 1 Prawa budowlanego do tak wyrażonego przedmiotu opodatkowania ustawodawca dodaje określenie zasad działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach.

⁷ Pojęcie obiektu liniowego wymieniono w art. 3 pkt 3 Prawa budowlanego jako pierwsze w ramach przykładów budowli.

Wybór przez normodawcę wariantu definicyjnego, który wprowadził taki kształt definicji legalnej budowli z mocą od 1 stycznia 2003 roku⁸, był uzasadniony potrzebą zachowania spójności systemu prawa. Oparcie się na przepisach tak określonej ustawy zasadniczej zapewniało z jednej strony zachowanie pewnej jednolitości terminologicznej, a z drugiej — dzięki rozszerzeniu zakresu definicji na urządzenia budowlane — dawało możliwość realizacji celu fiskalnego opodatkowania. Praktyka stosowania prawa podatkowego na podstawie tak ukształtowanej definicji podatkowej, *de facto* opartej na przepisach Prawa budowlanego, rodziła jednak i nadal rodzi wątpliwości oraz trudności w jej zastosowaniu. Trzeba przy tym nadmienić, że trudności te dotyczą, po pierwsze, zakresu znaczeniowego definicji legalnej, której wprowadzenie do ustawy powoduje określone konsekwencje co do sposobu dokonywania wykładni. Po drugie, samego przedmiotu opodatkowania, a zatem jednego z wyjściowych i zarazem podstawowych elementów konstrukcji prawnej podatku.

Postulowanie przez normodawcę środkiem techniki legislacyjnej, którym jest definicja legalna, jest bardzo dobrym rozwiązaniem, gdy chodzi o jego wykorzystanie w ramach sformułowania przedmiotu opodatkowania. Można użyć pewnego uproszczenia i stwierdzić, że taka definicja pełni w tym względzie podwójną funkcję — precyzuje zakres znaczeniowy danego terminu wraz z konsekwencjami w sensie sposobu dokonywanej wykładni, a ponadto w założeniu realizuje zasadę określoności podatku wyrażoną w przepisach Konstytucji⁹, która także odnosi się do wyrażenia przedmiotu opodatkowania. W związku z tym nie jest pożądana sytuacja, w której wprowadzenie definicji danego terminu w ustawie podatkowej w ramach przedmiotu opodatkowania powoduje tak istotne wątpliwości interpretacyjne i w rezultacie powstaje problem w ustalaniu obszaru przedmiotu opodatkowania, co niestety zachodzi przy stosowaniu definicji podatkowej budowli w jej obecnym kształcie.

Determinanty wprowadzenia nowej definicji legalnej budowli w podatku od nieruchomości

Nie podejmując się w tym miejscu oceny, czy sformułowanie nowej definicji budowli w ramach regulacji podatku od nieruchomości jest wystarczające do osiągnięcia celu w postaci zachowania precyzji pojęciowej z konsekwencją dla przedmiotu opodatkowania bez wprowadzenia nowego rozwiązania dla całości konstrukcji tej daniny, należy stwierdzić, że podstawą takiego działania powinno być sformułowanie determinantów wprowadzenia tej definicji. Za punkt odniesienia należy uznać te rozwiązania, które wyrażono w rozporządzeniu w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”. Mogą one bowiem stać się podstawą do formułowania determinantów wprowadzenia tej definicji z ich odniesieniem do budowli.

⁸ Na mocy art. 1a dodanego przez art. 1 pkt 2 ustawy z dnia 30 października 2002 roku o zmianie ustawy o podatkach i opłatach lokalnych oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. Nr 200, poz. 1683).

⁹ Zgodnie z art. 217 Konstytucji RP nakładanie podatków, innych danin publicznych, określanie podmiotów, przedmiotów opodatkowania i stawek podatkowych, a także zasad przyznawania ulg i umorzeń oraz kategorii podmiotów zwolnionych od podatków następuje w drodze ustawy.

Najpierw trzeba zatem rozważyć konieczność zastosowania determinantu, który można ustalić, opierając się na § 148 rozporządzenia w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”. Chodzi o determinant potrzeby odstąpienia od znaczenia definicji budowli wyrażonej w Prawie budowlanym. Należy bowiem nadmienić, że opierając się na treści przywołanego § 148 rozporządzenia, można sformułować determinant wyjątkowej potrzeby odstąpienia od znaczenia tej definicji wyrażonej w przepisach Prawa budowlanego. Rozpatrując jednak jego zastosowanie w ramach obecnie obowiązującej definicji budowli, dyskusyjne staje się jego użycie. Godzi się bowiem zauważyć, że z jednej strony ustawodawca w założeniu realizuje ten determinant poprzez zwrot „użyte w ustawie określenia oznaczają”, mimo że nie odpowiada to treści zaproponowanych w § 148 tego rozporządzenia zwrotów¹⁰, niemniej jednak zasadniczym problemem jest spełnienie wymogu wyraźnego podania innego znaczenia tego określenia i zakresu jego odniesienia. Obecny kształt tej definicji, w którym ustawodawca *de facto* opiera jej zakres na rozwiązaniach zawartych w przepisach Prawa budowlanego, może budzić wątpliwości, czy zapowiadane wprowadzenie definicji o innym znaczeniu niż w ustawie zasadniczej dla spraw — mówiąc w pewnym uproszczeniu — dotyczących obiektów budowlanych zostało zrealizowane. Nie spełnia bowiem tego determinantu jedynie rozszerzenie zakresu definicyjnego przez dodanie urządzenia budowlanego w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego związanego z obiektem budowlanym, które zapewnia możliwość użytkowania obiektu zgodnie z jego przeznaczeniem. Takiego kształtu definicji budowli nie można wszak uznać za spełniający wymóg podania innego znaczenia określenia i zakresu jego odniesienia.

Przy formułowaniu nowego kształtu definicji legalnej budowli należy zatem przede wszystkim rozważyć zastosowanie tak określonego determinantu. W związku z tym konieczne staje się rozpatrzenie, czy nie tylko zachodzi potrzeba odstąpienia od znaczenia definicji budowli z przepisów Prawa budowlanego, ale też czy ma ona charakter wyjątkowy.

Zadanie stawiane ustawodawcy podatkowemu jest o tyle łatwiejsze, że — jak wskazuje praktyka orzecznicza, w tym przede wszystkim przywoływany już wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 4 lipca 2023 roku — potrzeba wprowadzenia nowej definicji tego pojęcia ma już charakter normatywny, jego kształt zaś oparty na przepisach Prawa budowlanego nie odgrywa swojej roli jako środka techniki prawodawczej, jakim jest definicja legalna, jak również nie pełni swojej funkcji, jeśli chodzi o wskazanie przez jego użycie przedmiotu opodatkowania.

Trzeba zatem uznać, że przyjęty determinant nie musi być już analizowany na płaszczyźnie samego podjęcia decyzji o wprowadzeniu definicji legalnej tego pojęcia, gdyż zasadność takiego działania potwierdził Trybunał Konstytucyjny, natomiast zastosowanie owego determinantu powinno się przejawiać w opracowaniu nowego kształtu definicji budowli.

Stwierdzenie zatem wyjątkowości potrzeby odstąpienia od znaczenia definicji budowli wprowadzonej w Prawie budowlanym nie powinno się sprowadzać do

¹⁰ W rozwiązaniu tym wskazano bowiem na użycie zwrotów: „w rozumieniu niniejszej ustawy określenie [...] oznacza [...]” albo „ilekroć w niniejszej ustawie jest mowa o [...], należy przez to rozumieć [...]”.

takiego jej kształtu, który będzie się opierał na wykorzystaniu regulacji zawartych w przepisach tej ustawy. Nie można bowiem sformułowania odnoszącego się do „podniesienia” wymiaru tej potrzeby przez nadanie jej charakteru wyjątkowości spowodować do takiej sytuacji, w której będzie to oznaczać oparcie się na przepisach tej ustawy. Wyjątkowość jako kryterium doprecyzowujące rozpatrywany determinant nie przejawia się bowiem w ramach takiego kształtu definicji, jaki ustawodawca wprowadził obecnie, gdyż w tym względzie można co najwyżej mówić o częściowej wyjątkowości odstąpienia od znaczenia definicji wprowadzonej w przepisach Prawa budowlanego. Powinna ona natomiast się przejawiać w konkretnych rozwiązaniach wprowadzonych przez ustawodawcę podatkowego, a zatem o treści podatkowej, stanowiącej całościowe odstąpienie od znaczenia definicji budowli wprowadzonej w przepisach Prawa budowlanego.

Należy przy tym uznać, że determinant ten ma charakter wyjściowy i jednocześnie uzasadnia odstąpienie od znaczenia definicji budowli określonej w przepisach ustawy mającej w tym wypadku znaczenie podstawowe dla spraw projektowania, budowy, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych. Równocześnie wypada przyjąć, że ów determinant nie jest wystarczający, gdy chodzi o nadanie nowego kształtu definicji legalnej budowli w przepisach dotyczących podatku od nieruchomości. Wyjątkowość odstąpienia stanowi bowiem niezbędny punkt wyjścia jako uzasadnienie nowego kształtu definicji, która została wprowadzona w ustawie mającej podstawowe znaczenie dla dziedziny regulowanych spraw.

Gdy zaś idzie o formułowanie kształtu interesującej nas tu definicji, a zatem uczynienie tego przez wprowadzanie jej konkretnych elementów, niezbędny staje się kolejny determinant, który należy przyjąć, opierając się na § 146 ust. 1 pkt 4 rozporządzenia w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”. Chodzi o determinant potrzeby ustalenia nowego znaczenia danego określenia, a zatem definicji budowli ze względu na dziedzinę regulowanych spraw.

Realizacja tego determinantu przejawia się w takiej konstrukcji podatkowej definicji budowli, aby *de facto* spełniała ona wymóg nowości normatywnej. Przy czym tak wyrażona nowość normatywna jest powiązana z dziedziną regulowanych spraw, a zatem dotyczących podatku od nieruchomości. Istotne w tym względzie stanie się wskazanie przede wszystkim na zagadnienie określenia przedmiotu opodatkowania z wykorzystaniem definicji budowli. Rozpatrując konieczność sformułowania nowego kształtu definicji legalnej, budowli trzeba więc przede wszystkim podkreślić, że definicja ta musi odpowiadać potrzebom wynikającym z właściwego obszaru przedmiotu opodatkowania. Chodzi zatem o spełnienie postulowanego w literaturze wymogu głębokości regulacji ustawowej podatku¹¹, przy czym wytypowanie tego wymogu na uzasadnienie dla kształtu definicji legalnej budowli nie oznacza, że powinno się to przejawiać w takim jej sformułowaniu, które miałyby charakter kazuistyczny. Zapewnienie właściwego poziomu głębokości regulacji ustawowej przedmiotu opodatkowania może bowiem się przejawiać w doborze właściwych środków techniki prawodawczej, co zostanie zaprezentowane w kolejnym punkcie niniejszego artykułu.

¹¹ R. Mastalski, E. Fojcik-Mastalska, *Zasada zupełności ustawowej w prawie podatkowym*, [w:] *Konstytucja: ustrój, system finansowy państwa. Księga pamiątkowa ku czci prof. Natalii Gajl*, red. T. Dębowska-Romanowska, A. Jankiewicz, Warszawa 1999, s. 390.

Wskazanie w ramach rozważanego determinantu na formułowanie definicji legalnej budowli z konieczności zapewnienia głębokości regulacji ustawowej przedmiotu opodatkowania nie oznacza jednak, że chodzi wyłącznie o dopasowanie jej do tego elementu konstrukcji prawnej podatku. Należy bowiem mieć na uwadze również pozostałe elementy konstrukcyjne tej daniny.

Wybór wariantu legislacyjnego nowej podatkowej definicji budowli

Sformułowanie „wybór wariantu legislacyjnego nowej podatkowej definicji budowli” sprowadza się do próby zakreślenia jej postulowanego kształtu normatywnego. Punktem wyjścia w ramach opracowania nowego kształtu definicji legalnej budowli powinno być wskazanie na kategorię obiektu budowlanego z jednoczesnym jego zdefiniowaniem. Podatkowa definicja budowli powinna być przy tym w taki sposób skonstruowana, aby określić konstytutywne elementy takiej konstrukcji. Wymagałoby to rzecz jasna także podjęcia prac nad stworzeniem nowej definicji budynku, również z zastosowaniem omówionych determinantów, gdyż te dwa pojęcia są powiązane w ramach określenia przedmiotu opodatkowania w podatku od nieruchomości.

Sprecyzowanie konstytutywnych elementów pozwalających na ustalenie podatkowej definicji budowli przede wszystkim musiałoby się opierać na przedstawionej już kategorii obiektu budowlanego, a następnie określeniu elementów pozwalających ustalić jej zakres normatywny. Przy tym kategoria obiektu budowlanego zdefiniowana na użytek wyłącznie przepisów dotyczących podatku od nieruchomości powinna być skonstruowana łącznie dla budynku i budowli wraz ze wskazaniem określonych cech pozwalających na stwierdzenie ich istnienia. Wydaje się, że należy unikać takiego sposobu zdefiniowania obiektu budowlanego, który „powtarzałby” zakres tych pojęć, a dopiero następnie typowałby pewne cechy, co jest zauważalne w obecnym kształcie definicji obiektu budowlanego, w której wymienia się budynek, budowlę i obiekt małej architektury, a następnie dodaje pewne wyrażenia doprecyzowujące. Zdefiniowanie obiektu budowlanego na użytek definicji budowli w przepisach dotyczących podatku od nieruchomości powinno dawać możliwość stwierdzenia jej istnienia przez odnalezienie w budowlu cech służących jej identyfikacji, a jednocześnie takich, które byłyby wspólne dla budynku i budowli w ujęciu tego wyjściowego elementu. Cechy te powinny dotyczyć — po pierwsze — jej konstrukcji, po drugie — sposobu powstania, a po trzecie — wyraźnego oddzielenia od innych obiektów, niebędących obiektami budowlanymi. Wskazanie tych cech powinno nastąpić przez ich wyliczenie z zastosowaniem ewentualnej dodatkowej definicji w wypadku, gdy jakaś z tych cech będzie wyrażona przez taki środek techniki prawodawczej, który będzie określeniem nieostrym, o jakim mowa w § 155 rozporządzenia w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”.

Wykorzystanie określenia bądź określeń nieostrych może zatem wystąpić przy cechach, które będą się odnosić do konstrukcji czy też sposobu powstania obiektu budowlanego. Można tu jedynie tytułem przykładu wymienić takie zwroty, które będą wyrażać wprost cechę trwałości konstrukcji obiektu budowlanego w sensie ogólnym

bądź też stanowić o poszczególnych częściach obiektu budowlanego. Użycie określeń nieostrych może mieć również miejsce w ramach cechy dotyczącej konstrukcji obiektu budowlanego, w której wypadku zastosowanie będzie miała jego funkcja. Dla takiej sytuacji także należałoby rozważyć zdefiniowanie cechy z wykorzystaniem kryterium temporalnego jako na przykład funkcji krótko- i długookresowej.

Odstąpienie od definicji budowli określonej w przepisach Prawa budowlanego oznacza, że przy konstruowaniu jej nowego kształtu nie powinno się opierać na wykorzystaniu dwóch głównych kategorii pojęciowych, jakie są obecne¹² w obowiązującej definicji, natomiast konieczne stanie się wskazanie dodatkowych elementów, które *de facto* byłyby cechami umownie nazwanymi mianem drugiego stopnia, gdyż stanowiłyby o odróżnieniu budynku od budowli. Inaczej mówiąc, cechy pierwszego stopnia wskazywałyby na zakres definicji samego obiektu budowlanego. Z kolei cechy drugiego stopnia powinny być dopasowane tak, aby stanowiły o definicji budynku w sensie wprowadzania niezbędnego marginesu rozróżnienia.

Ostatnim z umownie nazwanych elementów definicji budowli powinno być określenie jej rodzajów. Ich wskazanie powinno nastąpić przez wyliczenie kategorii tych obiektów z jednoczesnym doprecyzowaniem cech pozwalających na ich rodzajową identyfikację. Można zatem przyjąć, że w tym ujęciu zastosowanie znajdą cechy trzeciego stopnia, a zatem takie, które dają możliwość precyzyjnego ustalenia, a w rezultacie przyporządkowania obiektu do danego rodzaju budowli. Przykładowo można więc postulować wprowadzenie takiego rodzaju budowli, który odpowiada budowlom sportowym czy też budowlom rekreacji. Można w tym względzie opowiadać się za wykorzystaniem cech dotyczących ich konstrukcji i funkcji. W obszarze cech dotyczących się konstrukcji można by przykładowo przyjąć podział na cechy konstrukcji ogólne, a zatem odpowiadające jedynie kategorii obiektu budowlanego, i takie, które można charakteryzować jako cechy szczegółowe, czyli „odpowiadające”, a *de facto* przyporządkowane do danego rodzaju budowli.

Podsumowanie

Prace nad powstaniem nowej definicji budowli w przepisach dotyczących podatku od nieruchomości powinny mieć charakter systemowy. Najpierw należy rozstrzygnąć, czy nie należałoby jednocześnie wprowadzić nowej definicji budynku, na co zwrócił uwagę przede wszystkim Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 4 lipca 2023 roku. Niezależnie od tego konieczne stanie się przestrzeganie pewnych determinantów stworzenia tej definicji, które trzeba wyprowadzić, opierając się na odpowiednich rozwiązaniach rozporządzenia w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”. Jako wyjściowy niewątpliwie jawi się determinant odstąpienia od znaczenia definicji budowli wskazanej w przepisach Prawa budowlanego, co jednocześnie oznacza brak konieczności oparcia się tej definicji na regulacjach przyjętych we wskazanej ustawie. Następnie należy postulować wykorzystanie takich determinantów, które są oparte na tak zwanej nowości normatywnej, czyli potrzebie ustalenia nowego znaczenia

¹² Chodzi o zakres odpowiadający definicji budowli i urządzeń budowlanych.

terminu ze względu na dziedzinę regulowanych spraw, a więc w tym przypadku dotyczących podatku od nieruchomości. W tym względzie zasadne staje się opowiadanie się za sformułowaniem podatkowej definicji obiektu budowlanego z wykorzystaniem odpowiednich cech, a w dalszej kolejności pozostałych elementów definicyjnych budowli, pozostających w konkretnej relacji do elementów właściwych definicji budynku. Na koniec należy postulować wprowadzenie pewnych rodzajów budowli również z wykorzystaniem cech określonych jako ogólne i szczegółowe, jak choćby dotyczące konstrukcji danej budowli.

Bibliografia

Hanusz A., *W kwestii autonomii prawa podatkowego*, [w:] *Prawo finansowe i nauka prawa finansowego na przełomie wieków*, red. A. Kostecki, Kraków 2000.

Mastalski R., *Autonomia prawa podatkowego a spójność i zupełność systemu prawa*, „Przegląd Podatkowy” 2003, nr 10.

Mastalski R., Fojcik-Mastalska E., *Zasada zupełności ustawowej w prawie podatkowym*, [w:] *Konstytucja: ustrój, system finansowy państwa. Księga pamiątkowa ku czci prof. Natalii Gajl*, red. T. Dębowska-Romanowska, A. Jankiewicz, Warszawa 1999.

Павел Боршовскі
Вроцлавський університет

Детермінанти форми нового визначення будівлі в податках на нерухоме майно

Анотація

Прийняття рішення Конституційним судом Польщі від 4 липня 2023 року про невідповідність до Конституції положення, яке конкретизує юридичне визначення споруди у податку на нерухоме майно, зумовлює необхідність термінового обговорення нормативного оформлення цієї дефеніції. Слід зазначити, що чинне нормативне рішення не тільки не витримало випробування часом, коли йдеться про адаптацію податкового законодавства до соціально-економічної дійсності, що динамічно розвивається, але й викликає сумніви щодо виконання детермінантів його запровадження, визначених у положеннях Розпорядження від 20 червня 2002 р. «Про принципи законодавчої техніки» (див. Dziennik Ustaw від 2016 р., п. 283).

Тому розгляд нової нормативної форми цього визначення слід починати з певного узагальнення та оцінки чинного законодавчого вирішення, а потім з формулювання окремих детермінантів запровадження нового визначення, чим є законна споруда. З огляду на це, слід необхідно розглянути детермінанти, що змушують відійти від змісту дефеніції споруди, сформульованого в Законі про будівництво. Таким чином, обов'язково постає потреба з'ясувати питання, чи зокрема необхідно відступати від значення визначення споруди згідно з положеннями Закону про будівництво, і чи притаманний дефеніції винятковий характер. Висловлений таким чином детермінант не потрібно розглядати на рівні рішення про запровадження юридичного визначення цього поняття, оскільки воно підтверджено Конституційним судом, тоді як його застосування повинно виявлятися в розвитку його нової форми. Цей детермінант має початковий характер і водночас є підставою для відступу від значення дефеніції споруди, зазначеного в положеннях Закону про будівництво.

Натомість якщо мова йде про формулювання форми цього визначення, тобто шляхом введення її конкретних елементів, стає необхідним інший детермінант, який слід прийняти на основі § 146 розд. 1 п. 4 Положення про «Основи законодавчої техніки». Йдеться про **детермінанти необхідності встановлення нового значення даного поняття**, а отже, дефеніція будівлі з огляду на її сферу регулювання. Отже, йдеться про таку податкову конструкцію визначення будівлі, щоб вона відповідала вимозі нормативного нововведення.

Paweł Borszowski

Determinanty kształtu nowej definicji budowli w podatku od nieruchomości

Визначені таким чином детермінанти дозволили автору зробити спробу навести контур його постульованої нормативної форми.

Ключові слова

правове визначення, будівництво, детермінанти створення визначення, податок на нерухоме майно

Adam Krychowski
ORCID: 0000-0002-8927-4117
Uniwersytet Wrocławski
adam.krychowski@uwr.edu.pl

Uproszczenie przy imporcie towarów wynikające z art. 33a ustawy o podatku od towarów i usług

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.14>

Simplification in imports of goods resulting from Article 33a of the Goods and Services Tax Act

Abstract

The import of goods gives rise to a tax liability in VAT. According to the general rules, the taxable person is obliged to calculate and show the amount of VAT in the customs declaration. Then, within 10 days from the date of notification by the customs authority of the amount of tax due, they are obliged to pay the amount of the calculated tax amount. The above solutions can be troublesome. For this reason, it is much more beneficial for taxpayers to apply the simplification under Article 33a of the VAT Law. Its essence is to enable taxable persons to settle the tax due on the importation of goods in a tax return for the period in which the tax liability for the importation of those goods was made. The application of this simplification is subject to certain conditions.

Keywords

import of goods, tax law, customs law, goods and services tax

Każdy, kto zetknął się kiedyś z procedurami związanymi z importem towarów, zda-
je sobie sprawę z ich skomplikowania. W celu wprowadzenia towarów na obszar
celny Unii Europejskiej należy uczynić zadość stosownym formalnościom celnym,
do których przede wszystkim zalicza się złożenie zgłoszenia celnego, które będzie
dotyczyć procedury dopuszczenia towaru do obrotu. Celem tej procedury jest na-

danie towarowi nieunijnemu statusu celnego towaru unijnego. Realizacja procedury dopuszczenia do obrotu będzie przy tym związana z wymogami narzuconymi przez środki polityki handlowej, wypełnieniem obowiązków wynikających z pozostałych formalności nakładanych przy przywozie towarów oraz, co jest szczególnie istotne z punktu widzenia polityki fiskalnej państwa i Unii, uiszczeniem prawnie należnych opłat, wśród których prym wiodą należności celne przywozowe¹.

Niemniej jednak należy pamiętać, że import towarów powoduje powstanie obowiązku podatkowego również na gruncie podatku od towarów i usług, powszechnie określanego jako podatek VAT². Wynika to między innymi z zasady opodatkowania w kraju przeznaczenia, w myśl której podatek powinien być nałożony w państwie wprowadzenia towaru, a nie tym, z którego jest wywożony. Przez import towarów rozumie się przywóz towarów z terytorium państwa trzeciego na terytorium Unii Europejskiej³. Jednakże to import towarów na terytorium Polski jest czynnością podlegającą opodatkowaniu podatkiem od towarów i usług⁴.

Zasady ogólne rozliczania podatku VAT z tytułu importu towarów zostały unormowane zwłaszcza w art. 33 ustawy z dnia 11 marca 2004 roku o podatku od towarów i usług. Istnieje jednak również możliwość stosowania uproszczenia w rozliczaniu podatku VAT z tytułu importu towarów, które przewiduje art. 33a ustawy o VAT. Na możliwości wykorzystania tego uproszczenia koncentrują się rozważania przedstawione w niniejszym artykule.

Kwestią podstawową jest określenie momentu powstania obowiązku podatkowego w podatku VAT z tytułu importu towarów. Na mocy art. 19a ust. 9 ustawy o VAT obowiązek ten co do zasady pojawia się w momencie powstania długu celnego⁵. Kiedy jednak powstaje dług celny? Odpowiedź znajduje się w przepisach unijnego kodeksu celnego (dalej: UKC), który w art. 77 przewiduje, że: 1. dług celny w przywozie powstaje w wyniku objęcia towarów nieunijnych podlegających należnościom celnym przywozowym jedną z następujących procedur celnych: a) dopuszczenia do obrotu, w tym na mocy przepisów o końcowym przeznaczeniu; b) odprawy czasowej z częściowym zwolnieniem z należności celnych przywozowych; 2. dług celny powstaje w chwili przyjęcia zgłoszenia celnego⁶.

Równie ważne jest wskazanie podatników obowiązanych do uiszczania podatku VAT z tytułu importu towarów. Na mocy art. 15 ust. 1 ustawy o VAT podatnikami są osoby prawne, jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej oraz osoby fizyczne wykonujące samodzielnie działalność gospodarczą, o której mowa w ust. 2,

¹ Ministerstwo Finansów, *Procedura dopuszczenia do obrotu*, podatki.gov.com, 13.07.2023, <https://www.podatki.gov.pl/clo/informacje-dla-przedsiębiorcow/procedury-celne/procedura-dopuszczenia-do-obrotu/> (dostęp: 12.06.2023).

² R. Mastalski, *Prawo podatkowe*, Warszawa 2021, s. 362–373.

³ Por. art. 2 pkt 7 ustawy z dnia 11 marca 2004 r. o podatku od towarów i usług (Dz.U. z 2022 r. poz. 931; dalej: ustawa o VAT).

⁴ P. Smoleń, W. Wójtowicz, *Prawo podatkowe*, Warszawa 2021, s. 281–282.

⁵ Ustawodawca we wskazanym przepisie przewidział pewne zastrzeżenia wynikające z art. 19a ust. 10a i 11 ustawy o VAT, zgodnie z którymi obowiązek podatkowy może powstać w innym momencie (na przykład w chwili zakończenia procedury uszlachetnienia czynnego lub w chwili wymagalności opłat związanej z objęciem towarów niektórymi procedurami celnymi).

⁶ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 952/2013 z dnia 9 października 2013 roku ustanawiające unijny kodeks celny (Dz.U. UE L z 2013 r. nr 269, poz. 1).

bez względu na cel lub rezultat takiej działalności. Natomiast zgodnie z art. 17 ust. 1 pkt 1 ustawy podatnikami są także osoby prawne, jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej oraz osoby fizyczne, na których ciąży obowiązek uiszczenia cła, również gdy na podstawie przepisów celnych importowany towar jest zwolniony od cła albo cło na towar zostało zawieszona, w części lub w całości, albo zastosowano preferencyjną, obniżoną lub zerową stawkę celną. Oznacza to, że do zapłaty podatku VAT z tytułu importu towarów zobowiązany jest każdy, kto przywozi towar, i nie ma tutaj znaczenia kwestia, czy jest on podatnikiem VAT w rozumieniu art. 15 ustawy o VAT⁷. Wynika to przede wszystkim z faktu, że opodatkowany jest przywóz towarów będący czynnością faktyczną⁸.

W tym miejscu należy również odnieść się do konieczności obliczenia i wykazania kwoty podatku VAT w zgłoszeniu celnym przez samego zgłaszającego, co wynika z treści art. 33 ust. 1 ustawy o VAT. Następnie, w myśl art. 33 ust. 4 ustawy o VAT, podatnik jest obowiązany w terminie 10 dni, licząc od dnia jego powiadomienia przez organ celny o wysokości należności podatkowych, do wpłacenia kwoty obliczonego podatku. Wskazane rozwiązania mogą się okazać kłopotliwe dla podatników, ponieważ wiążą się ze swego rodzaju zablokowaniem na pewien czas określonych kwot pieniężnych, o ile oczywiście będą wykazywać w deklaracjach podatkowych nadwyżkę podatku naliczonego.

Z tego względu zdecydowanie korzystniejsze dla podatników (importerów) może być stosowanie uproszczenia przewidzianego w art. 33a ustawy o VAT, którego istotą jest umożliwienie podatnikom rozliczenia podatku należnego od importu towarów w deklaracji podatkowej składanej za okres, w którym powstał obowiązek podatkowy z tytułu importu tych towarów (art. 33a ust. 1). Warto zauważyć, że w ten sam sposób rozliczany jest podatek VAT przy imporcie usług czy też wewnątrzspółnotowym nabyciu towarów. Oczywiście, aby móc zastosować przedmiotowe uproszczenie, podatnik musi spełnić pewne warunki⁹.

Możliwość stosowania przedmiotowego uproszczenia ma określone ograniczenia podmiotowe — jednym z podstawowych jest posiadanie statusu zarejestrowanego podatnika VAT czynnego, co wynika z treści art. 33a ust. 1. Oznacza to, że podatnicy niezarejestrowani oraz zarejestrowani jako zwolnieni z VAT nie będą się mogli rozliczać przez deklarację podatkową. To samo dotyczy podatników nieprowadzących działalności gospodarczej, na których również spoczywa obowiązek podatkowy z tytułu importu towarów¹⁰. Należy zwrócić tutaj uwagę na wymóg przedstawienia naczelnikowi urzędu celno-skarbowego potwierdzenia zarejestrowania podatnika jako podatnika VAT czynnego, które musi zostać wystawione nie wcześniej niż 6 miesięcy przed dokonaniem importu towarów (art. 33a ust. 2 pkt 1 lit. b).

Kolejnym wymogiem formalnym, który muszą spełnić podatnicy, jest konieczność przedstawienia naczelnikowi urzędu celno-skarbowego równie aktualnych jak potwierdzenie zarejestrowania podatnika jako podatnika VAT czynnego (a zatem wysta-

⁷ P. Smoleń, W. Wójtowicz, *Prawo podatkowe*, s. 282.

⁸ Por. interpretację indywidualną Dyrektora KIS z 12 września 2019 roku, nr 0111-KDIB3-3.4012.256.2019.1.PK.

⁹ Zob. J. Matarewicz, *Ustawa o podatku od towarów i usług. Komentarz aktualizowany*, LEX 2023.

¹⁰ Zob. A. Bartosiewicz, *VAT. Komentarz*, LEX 2022.

wionych nie wcześniej niż 6 miesięcy przed dokonaniem importu towarów) zaświadczeń o braku zaległości we wpłatach należnych składek na ubezpieczenie społeczne oraz we wpłatach poszczególnych podatków stanowiących dochód budżetu państwa, przekraczających odrębnie z każdego tytułu, w tym odrębnie w każdym podatku, odpowiednio 3% kwoty należnych składek i należnych zobowiązań podatkowych w poszczególnych podatkach. Udział zaległości w kwocie składek lub podatku ustala się w stosunku do kwoty należnych wpłat za okres rozliczeniowy, którego dotyczy zaległość (art. 33a ust. 2 pkt 1 lit. a).

Warto odnieść się tutaj do wymogów w zakresie przedstawiania stosownych zaświadczeń w przypadku grupy VAT¹¹. Z racji tego, że poszczególni członkowie grupy VAT w przedmiocie wpłat należnych składek na ubezpieczenie społeczne, a także wpłat z tytułu poszczególnych podatków stanowiących dochód budżetu państwa (z wyłączeniem podatku VAT) zachowują odrębność, zaświadczenia o braku zaległości we wpłatach z tych tytułów dotyczą członka grupy VAT. Jednakże na gruncie ustawy o VAT podatnikiem jest grupa VAT, a zatem zaświadczenie w zakresie podatku VAT oraz potwierdzenie zarejestrowania podatnika jako podatnika VAT czynnego będzie dotyczyć już grupy VAT jako takiej. W związku z tym w celu skorzystania z procedury uproszczonej to członkowie grupy VAT, którzy dokonują importu towarów, będą zobligowani do przedstawienia naczelnikowi urzędu celno-skarbowego zaświadczeń o braku zaległości we wpłatach należnych składek na ubezpieczenie społeczne oraz we wpłatach podatków stanowiących dochód budżetu państwa (z wyłączeniem podatku VAT), a także zaświadczenia o braku zaległości we wpłatach w podatku VAT dotyczącego grupy VAT i potwierdzenia zarejestrowania grupy VAT jako podatnika VAT czynnego.

Na podkreślenie zasługuje przy tym, że wymóg przedstawienia potwierdzenia dotyczącego posiadania statusu zarejestrowanego podatnika VAT czynnego oraz przedstawienia zaświadczeń o braku zaległości w wymaganych wpłatach danin publicznych będzie się uważać za spełniony również w wypadku złożenia oświadczeń zawierających odpowiednią klauzulę o świadomości odpowiedzialności karnej za złożenie fałszywego oświadczenia¹². Warto także zaznaczyć, że przedstawienia wskazanych dokumentów należy dokonać jeszcze przed rozpoczęciem odprawy celnej¹³.

Natomiast odnośnie do naczelnika urzędu celno-skarbowego, któremu przedstawia się wymagane dokumenty, należy zauważyć, że nie będzie to dowolnie wybrany organ lub też ten, przed którym dokonuje się formalności związanych z importem, lecz naczelnik urzędu celno-skarbowego właściwy ze względu na siedzibę lub miejsce zamieszkania podatnika, a w wypadku podatników niemających siedziby lub miejsca zamieszkania na terytorium kraju — Naczelnik Dolnośląskiego Urzędu Celno-Skarbowego we Wrocławiu (art. 33a ust. 2c).

Analizując możliwość stosowania omawianego uproszczenia przy rozliczaniu podatku VAT w imporcie, nie można zapominać o wymogu korzystania z instytucji przedstawiciela celnego przy dokonywaniu zgłoszenia celnego (art. 33a ust. 2 pkt 3).

¹¹ Zob. Ministerstwo Finansów, *Objaśnienia podatkowe w zakresie grup VAT z 11 października 2022 r.*, s. 40–45, <https://www.gov.pl/attachment/58862722-d44d-46df-9001-6d254564fc4a> (dostęp: 12.06.2023).

¹² Art. 33a ust. 2a ustawy o VAT.

¹³ Por. wyrok WSA we Wrocławiu z dnia 16 stycznia 2019 roku, sygn. I SA/Wr 1012/18.

Może to być przedstawiciel bezpośredni lub pośredni w rozumieniu przepisów celnych¹⁴. Warto zauważyć, że przedstawicielstwo jest tutaj swoistą, charakterystyczną dla postępowania celnego formą pełnomocnictwa ustanowioną przepisami prawa celnego¹⁵. Wprowadzenie innej nazwy dla tej formy pełnomocnictwa miało zapewne na celu zaakcentowanie różnicy między pełnomocnictwem występującym między innymi w ordynacji podatkowej¹⁶ czy kodeksie postępowania administracyjnego¹⁷ a podobną konstrukcją funkcjonującą w prawie celnym¹⁸. Co istotne, obowiązek dokonywania zgłoszenia celnego za pośrednictwem przedstawiciela celnego nie dotyczy podatników mających status upoważnionego przedsiębiorcy w rozumieniu art. 38 UKC¹⁹. Ponadto zwolnieni z tego wymogu są podatnicy mający pozwolenie na stosowanie uproszczenia przewidzianego w art. 166 UKC (zgłoszenie uproszczone) oraz art. 182 UKC (wpis do rejestru zgłaszającego).

Istotną kwestią związaną z omawianym uproszczeniem jest potencjalne utracenie uprawnienia do rozliczania podatku VAT w ten sposób. Analiza przepisów wskazuje, że zasadniczą przesłanką skutkującą pozbawieniem uprawnionego podatnika pra-

¹⁴ W myśl art. 5 pkt 6 UKC termin „przedstawiciel celny” odnosi się do każdej osoby ustanowionej przez inną osobę w celu prowadzenia czynności i załatwiania formalności wymaganych przepisami prawa celnego przed organami celnymi, przy czym zgodnie z art. 18 ust. 1 UKC każda osoba może ustanowić przedstawiciela celnego. Przedstawicielstwo może być bezpośrednie (w tym wypadku przedstawiciel celny działa w imieniu i na rzecz innej osoby) lub pośrednie (wówczas przedstawiciel celny działa we własnym imieniu, lecz na rzecz innej osoby). Przedstawiciel celny musi mieć siedzibę na obszarze celnym Unii. Jeżeli nie przewidziano inaczej, obowiązek ten zostaje uchylony, jeżeli przedstawiciel celny występuje na rzecz osoby, która nie musi mieć siedziby na obszarze celnym Unii (art. 18 ust. 2 UKC). Ponadto państwa członkowskie zgodnie z prawem unijnym mogą określić warunki, na których przedstawiciel celny może świadczyć usługi w państwie członkowskim, w którym ma siedzibę. Bez uszczerbku dla stosowania mniej rygorystycznych kryteriów przez dane państwo członkowskie przedstawiciel celny spełniający kryteria określone w art. 39 lit. a–d) UKC jest jednak uprawniony do świadczenia takich usług w państwie członkowskim innym niż to, w którym ma siedzibę (art. 18 ust. 3 UKC). Zgodnie z art. 18 ust. 4 UKC państwa członkowskie mogą stosować warunki określone zgodnie z ust. 3 zd. 1 wobec przedstawicieli celnych, którzy nie mają siedziby na obszarze celnym Unii.

¹⁵ M. Laszuk, E. Komorowski, R. Michalski, *Prawo celne. Komentarz*, Warszawa 2022, s. 379–380.

¹⁶ Por. rozdz. 3a ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 roku Ordynacja podatkowa (Dz.U. z 2022 r. poz. 2651).

¹⁷ Por. art. 32–33 oraz art. 40 § 2 ustawy z dnia 14 czerwca 1960 roku Kodeks postępowania administracyjnego (Dz.U. z 2023 r. poz. 775).

¹⁸ Por. wyrok WSA w Gorzowie Wielkopolskim z dnia 7 sierpnia 2019 roku, sygn. I SA/Go 368/19.

¹⁹ Upoważniony przedsiębiorca określany jest też jako AEO — skrót pochodzi od angielskiej nazwy: *Authorised Economic Operator*. Status AEO przyznawany jest na wniosek przedsiębiorcy złożony do organu celnego. Zasady przyznawania statusu upoważnionego przedsiębiorcy są szczegółowo uregulowane w krajowych oraz unijnych przepisach prawa celnego. Jednocześnie status AEO przyznany w jednym państwie członkowskim UE jest uznawany przez organy celne we wszystkich pozostałych państwach członkowskich. W celu uzyskania statusu upoważnionego przedsiębiorcy należy spełnić gamę określonych wymagań. Przyznanie statusu AEO oznacza dla przedsiębiorcy możliwość korzystania z wielu przywilejów. Dodatkowo w ramach statusu upoważnionego przedsiębiorcy możemy wyróżnić: 1. AEOC — upoważniony przedsiębiorca w zakresie uproszczeń celnych, który to status umożliwia mu korzystanie z niektórych uproszczeń zgodnie z przepisami prawa celnego; lub 2. AEOS — upoważniony przedsiębiorca w zakresie bezpieczeństwa i ochrony, który to status uprawnia do korzystania z ułatwień dotyczących bezpieczeństwa i ochrony. Można jednocześnie mieć oba rodzaje pozwoleń AEOC/AEOS — organ celny wydaje w takiej sytuacji jedno łączne pozwolenie AEOF. Zob. Ministerstwo Finansów, *Upoważniony przedsiębiorca (AEO)*, podatki.gov.com, <https://www.podatki.gov.pl/clo/informacje-dla-przedsiębiorcow/aeo-i-uproszczenia-celne/aeo/> (dostęp: 12.06.2023).

wa do rozliczenia podatku należnego przez deklarację podatkową jest nierozliczenie podatku w ten sposób. W myśl art. 33a ust. 7 ustawy o VAT podatnik, który wybrał rozliczenie podatku należnego z tytułu importu towarów w drodze deklaracji podatkowej (a zatem na zasadach określonych w ust. 1) i nie rozliczył tego podatku w całości lub w części na tych zasadach, traci prawo do rozliczania w deklaracji podatkowej podatku należnego z tytułu importu towarów wykazanego w zgłoszeniu celnym, w odniesieniu do którego nie rozliczył w całości podatku w deklaracji podatkowej. W takim wypadku podatnik jest obowiązany do zapłaty kwoty podatku VAT wraz z odsetkami właściwemu naczelnikowi urzędu skarbowego. Co ważne, zgodnie z omawianym przepisem podatnik nie traci prawa do rozliczania podatku w uproszczony sposób w ogóle, lecz jedynie w stosunku do określonego podatku wynikającego z konkretnego zgłoszenia celnego²⁰.

Konieczne jest również rozliczenie podatku od towarów i usług w wymaganym terminie. Na mocy art. 33a ust. 6a ustawy o VAT, jeśli podatnik nie rozliczył w całości lub w części podatku należnego z tytułu importu towarów w deklaracji podatkowej składanej za okres, w którym powstał obowiązek podatkowy z tytułu importu tych towarów, to może on dokonać korekty deklaracji podatkowej w terminie 4 miesiące, liczonych od miesiąca następującego po miesiącu, w którym powstał obowiązek podatkowy z tytułu importu tych towarów. Oznacza to, że nie jest niezbędne rozliczenie należnego podatku wyłącznie w pierwotnej deklaracji podatkowej oraz możliwe jest jej zmodyfikowanie za pomocą prawnie skutecznej korekty.

Należy też zwrócić uwagę na fakt odpowiedzialności solidarnej przedstawiciela bezpośredniego oraz przedstawiciela pośredniego działających na rzecz podatnika i dokonujących zgłoszeń celnych dotyczących importu towarów (art. 33a ust. 8 ustawy o VAT)²¹. Omawiana odpowiedzialność dotyczy obowiązku zapłaty kwoty podatku wraz z odsetkami. Podstawą prawną do jej ustanowienia w prawie krajowym jest art. 201 dyrektywy 2006/112/WE²². Niemniej jednak, jak wynika z art. 33a ust. 8a, obowiązek ten nie ciąży na przedstawicielu, gdy działa on na rzecz podatnika mającego pozwolenie na stosowanie uproszczeń, o których mowa w art. 166 UKC (zgłoszenie uproszczone) oraz art. 182 UKC (wpis do rejestru zgłaszającego), lub na rzecz podatników mających status upoważnionego przedsiębiorcy (AEO)²³.

Oceniając regulacje wprowadzone przez ustawodawcę w art. 33a ustawy o VAT, należy uznać, że w znaczący sposób polepszają one sytuację podatnika (importera). Dzięki uproszczeniu przewidzianemu w omawianym przepisie możliwe jest bowiem rozliczenie podatku należnego od importu towarów w deklaracji podatkowej składanej za okres, w którym powstał obowiązek podatkowy z tytułu importu tych towarów. Przekłada się to również na poprawę płynności finansowej podatnika. Należy jednak pamiętać, że stosowanie tego rozwiązania jest uzależnione od spełnienia pewnych ustawowych wymogów, do których zalicza się między innymi obowiązek posiada-

²⁰ Zob. A. Bartosiewicz, *VAT. Komentarz*.

²¹ Por. M. Laszuk, E. Komorowski, R. Michalski, *Prawo celne*, s. 384–388.

²² Dyrektywa 2006/112/WE Rady z dnia 28 listopada 2006 roku w sprawie wspólnego systemu podatku od wartości dodanej (Dz.U. UE L z 2006 r. nr 347, poz. 1).

²³ Por. Ministerstwo Finansów, *Zmiany w zakresie rozliczania podatku VAT z tytułu importu towarów*, podatki.gov.com, 13.07.2023, s. 3, <https://www.podatki.gov.pl/vat/wyjasnienia/zmiany-w-zakresie-rozliczenia-podatku-vat-z-tytułu-importu-towarów/> (dostęp: 12.06.2023).

nia statusu podatnika VAT czynnego oraz brak zaległości we wpłatach należnych składek na ubezpieczenie społeczne oraz we wpłatach poszczególnych podatków stanowiących dochód budżetu państwa.

Bibliografia

Opracowania

Bartosiewicz A., *VAT. Komentarz*, LEX 2022.

Laszuk M., Komorowski E., Michalski R., *Prawo celne. Komentarz*, Warszawa 2022.

Mastalski R., *Prawo podatkowe*, Warszawa 2021.

Matarewicz J., *Ustawa o podatku od towarów i usług. Komentarz aktualizowany*, LEX 2023.

Smoleń P., Wójtowicz W., *Prawo podatkowe*, Warszawa 2021.

Akty prawne

Dyrektywa 2006/112/WE Rady z dnia 28 listopada 2006 roku w sprawie wspólnego systemu podatku od wartości dodanej, Dz.U. UE L z 2006 r. nr 347, poz. 1.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 952/2013 z dnia 9 października 2013 roku ustanawiające unijny kodeks celny, Dz.U. UE L z 2013 r. nr 269, poz. 1.

Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 roku Kodeks postępowania administracyjnego, Dz.U. z 2023 r. poz. 775.

Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 roku Ordynacja podatkowa, Dz.U. z 2022 r. poz. 2651.

Ustawa z dnia 11 marca 2004 roku o podatku od towarów i usług, Dz.U. z 2022 r. poz. 931.

Orzecznictwo i pisma urzędowe

Interpretacja indywidualna Dyrektora KIS z dnia 12 września 2019 roku, nr 0111-KDIB3-3.40 12.256.2019.1.PK.

Wyrok WSA w Gorzowie Wielkopolskim z dnia 7 sierpnia 2019 roku, sygn. I SA/Go 368/19.

Wyrok WSA we Wrocławiu z dnia 16 stycznia 2019 roku, sygn. I SA/Wr 1012/18.

Źródła internetowe

Ministerstwo Finansów, *Zmiany w zakresie rozliczania podatku VAT z tytułu importu towarów*, podatki.gov.com, 13.07.2023, <https://www.podatki.gov.pl/vat/wyjasnienia/zmiany-w-zakresie-rozliczania-podatku-vat-z-tytulu-importu-towarow/>.

Ministerstwo Finansów, *Objaśnienia podatkowe w zakresie grup VAT z 11 października 2022 r.*, <https://www.gov.pl/attachment/58862722-d44d-46df-9001-6d254564fc4a>.

Ministerstwo Finansów, *Procedura dopuszczenia do obrotu*, podatki.gov.com, 13.07.2023, <https://www.podatki.gov.pl/clo/informacje-dla-przedsiębiorców/procedury-celne/procedura-dopuszczenia-do-obrotu/>.

Ministerstwo Finansów, *Upoważniony przedsiębiorca (AEO)*, podatki.gov.com, <https://www.podatki.gov.pl/clo/informacje-dla-przedsiębiorców/aeo-i-uproszczenia-celne/aeo/>.

Адам Криховскі

Вроцлавський університет

Спрощення при імпорті товарів на основі 33-ї статті Закону про оподаткування товарів і послуг

Анотація

Процедури, які пов'язані із імпортом товарів, як правило, не є простими. Щоб імпортувати товар на територію Європейського Союзу, слід виконати відповідні митні формальності, до числа котрих в першу чергу належить подача митної заявки на процедуру допуску товару на ринок ЄС. Цей крок передбачає отримання митного статусу товару з поза Європейського Союзу. Реалізація процедури допуску до обігу товарів пов'язана із вимогами, які продиктовані торговельною політикою з боку фіскальної політики ЄС — проведення відповідних оплат, серед котрих в першій черзі імпортне мито.

Імпорт товарів зобов'язує до сплати податку на товари та послуги, який загальноприйнято називати як ПДВ. Що зокрема є наслідком правил оподаткування в країні призначення, які вимагають накладення на товар податку країною, в котрій буде цей товар реалізований, а не країною, з котрої походить товар. В поняття імпорт товарів вкладається привіз товарів із території третіх країн на територію Європейського Союзу. Проте саме імпорт товарів до Польщі і є об'єктом оподаткування від товарів і послуг.

Загальні принципи оподаткування ПДВ при імпорті товарів, врегульовано, зокрема, ст. 33 Закону про ПДВ. Тут же слід звернути увагу на необхідність обчислення і зазначення суми ПДВ у митній декларації декларантом. Наступним кроком, платник податку зобов'язаний протягом 10 днів з дня отримання повідомлення про суму податку від митного органу, внести оплату вирахованої суми податку.

Це рішення може бути досить проблематичним. З цієї причини платникам податків (імпортерам) може бути набагато вигідніше використати спрощену процедуру, передбачену статтею 33 Закону про ПДВ, суть якої полягає у наданні можливості платникам податку сплачувати податок на імпорт товарів у податковій декларації, що подається за період, у якому виникло податкове зобов'язання з імпорту цих товарів. Варто зазначити, що таким же чином розраховується ПДВ при імпорті послуг чи також при придбанні товарів із внутрішнього ринку ЄС. Звісно, щоб могли застосувати подібне спрощення, законодавець вимагає серед іншого обов'язок мати статус активного платника податків, а також відсутність заборгованості щодо належних внесків із соцстрахування та сплати певних інших податків, котрі є дохідною частиною державного бюджету.

Важливо, що вимога про надання підтвердження статусу зареєстрованого активного платника ПДВ а також надання довідок про відсутність заборгованості з обов'язкових платежів державних зборів вважатиметься виконаною також у разі подання заяви, що містить відповідний пункт про обізнаність про кримінальну відповідальність за вчинення злочину у вигляді подання неправдивої (фальшивої) довідки. Варто також зауважити, що пред'явлення вищевказаних документів має бути здійснено до початку митного оформлення.

Оцінюючи норми, запроваджені законодавцем в статті 33 Закону про ПДВ, слід визнати, що вони суттєво покращують становище платника податку (імпортера). Завдяки спрощенню, передбаченого аналізованим положенням, можна сплачувати податок на імпорт товарів у податковій декларації, яка подається за період, у якому виникло податкове зобов'язання з імпорту цих товарів. Це також означає покращення фінансової ліквідності платника податків.

Ключові слова

імпорт товарів, податкове право, митне право, податок на товари і послуги

Paulina Bieś-Srokosz
ORCID: 0000-0002-7353-3460
Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie
p.bies@ujd.edu.pl

Jacek Srokosz
ORCID: 0000-0002-7587-6483
Uniwersytet Opolski
jsrokosz@uni.opole.pl

A few remarks on hybridity in Polish administrative law on the example of legal forms of action

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.15>

Abstract

A hybrid in the broader culture may be associated with something heterogeneous, deviating from the usual standards, which may bring about anxiety and be an example of an anomaly. In ancient times, a hybrid was defined as a creature composed of at least two different elements, such as an ox with a human head. Despite all these years, hybridity has not changed. Of course, we refer to it in other aspects than just living beings, i.e. in arts, movies, and cars, but also to the legal instruments functioning in the current state of the law. In this article, it is the intention of the author to present the hybrid legal forms used by the public administration. However, the author's approach to this subject was more theoretical than dogmatic, hence the considerations were focused on the creation or the purposefulness of functioning of these forms in administrative law.

Keywords

hybridity, hybrid legal forms of action, public tasks, administrative law, public administration

Introduction

The starting point for this article will be quite unusual by the standards established in administrative law doctrine. And that's because I'm going to start with the perception of the hybrid in antiquity and modern culture in a broad sense. A hybrid is a creation that is heterogeneous and, precisely for that reason, disturbing. The term hybrid connotes variability, inconsistency, strangeness, heterogeneity, and even anomalies.¹ In ancient times, hybridity did not mean monster, it meant heterogeneity. Hybrids were known in many ancient cultures: Sumerian, Egyptian, and Greek. Hybrids can be considered creatures of Chaos, of the Primordial Ocean, which was not fully formed before the final emergence of the world, and were able to express unity before the individualization of entities. Moreover, they are made of primordial matter and exist as potential entities. Hybrids can also be interpreted as a visual way of representing the union of all the spheres in the universe: the earthly, the subterranean, and the celestial. In this sense, hybridity expresses the connectivity of all the realms and the unity of the universe.²

Even in ancient times, hybrids caused anxiety and became a symbol of heterogeneity and lack of cohesion. They did not (nor do they) form a division into: classes or species that could be uniformly and indisputably classified and assigned to a particular division. After all, their unique status is determined by their individuality and uniqueness, which at the same time makes them considered strange and disturbing creatures. Thus, for example, Empedocles describes oxen with human heads in his work *On Nature*. Aristotle, on the other hand, believed that there was no concept of hybrid in nature, only a certain problem related to occurrence of anomalies and monsters.³ In his view, the creation of mixed beings does not actually occur, because it does not occur in an intentional manner. And this is because, given the purposiveness of nature, adequate and nature-compatible beings are created.

How, then, is hybridity perceived and the concept of hybridity defined in literature, art, or culture? They are rather descriptive and do not aim to sort out borderline works. Although a hybrid may come from different arts at the same time, it will consequently form a kind of organic whole. Thus, it becomes possible to indicate from which fields of art the individual elements of the hybrid originate, while at the same time looking for tools that would make it possible to describe the hybrid as a whole. This category is not a label (a set pattern) helping the viewer to know what to expect when encountering this type of art form. Hybrids are often unpredictable and offer the viewer completely unexpected experiences, not adhering to any set framework (guidelines of a given environment). It also happens, of course, that a solution becomes widespread and a form that was an absolute *novelty* suddenly starts to be duplicated, and its creative strategy ceases to be new and surprising. In ancient art thought, we are confronted with variously understood phenomena of hybridity. They focused mostly on the hybrid in the biological sense, but they were no strangers to thinking about the work of art as a hybrid, as visible in Aristotle's *Poetics*.

¹ I. Chawrińska, *Hybrydy i hybrydyczności z pogranicza literatury i sztuk wizualnych*, Pelplin 2020, p. 18.

² *Ibid.*, pp. 16–18.

³ Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, vol. 2. *Fizyka*, transl. K. Leśniak, Warszawa 2003, p. 60; Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, transl. P. Siwek, Warszawa 1979, p. 181; Arystoteles, *Zagadnienia przyrodnicze*, transl. L. Regner, Warszawa 1980, p. 62.

In a hybrid culture, in which various discourses intermingle and mix, hybrids exist at the junction, they are constantly on the borderline,

cross subsequent discourses on the borderline of the Łotman's semiosphere. Sometimes they are spectacular, they become shows, which is the case with concrete poetry (the one originating from British *concrete poetry*), sometimes they play a game with the viewer with an extremely modest entity limited to one letter or one word placed on the page. Sometimes they are a book that the recipient may encounter in an unusual circumstances, a publication issued in many copies, or even a museum exhibit.⁴

To be a hybrid today is to constantly be in between, to point to one's substantiality. Moreover, the hybrid does not shed its hybrid identity even in the age of transmedia aesthetics. Certainly, hybridity has been transformed with the digital revolution, resulting in multi-media artistic creations in the arts. But hybrids continually remain in the realm of the "in-between" while emphasizing their ontological status.⁵ The hybrid does not offer stability and immutability. On the contrary, it offers the certainty of change, which does not offer a sense of security.⁶

The very concept of hybrid in the colloquial sense connotes ontological inconsistency and instability. Similarly, in statements about them, hybrids do not guarantee constancy in the humanistic discourse; on the contrary, they are the cause of constant change and constant violation of the boundaries of that discourse. In attempting to determine whether a hybrid has an identity, the conclusion would probably first arise that it cannot have an identity since it is a hybrid — a heterogeneous entity of an unclear origin. Paradoxically, however, introduction of the category of hybridity guarantees the identity of borderline works, even though they escape the established patterns.⁷

Hybridity and hybrid legal forms of public administration

The hybridity understood in this way should be applied to the legal forms of action of public administration. Hybrid forms of action used by the public administration seemingly form a whole, but from a closer perspective, we can separate features belonging to private law and public law.

And at this point, the question arises: what does it mean to separate civil law from administrative law, has the boundary between these branches of law not become so blurred that it is now possible to separate them at all?

⁴ I. Chawrińska, *Hybrydy i hybrydyczności z pogranicza literatury i sztuk wizualnych*, p. 40; see B. Żyłko, "Uwagi o Łotmanowskiej koncepcji kultury", *Przegląd Humanistyczny* 42, 1998, no. 4, p. 15.

⁵ E. Rewers, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Kraków 2005, p. 168. Krystyna Wilkoszewska also wrote an article about the condition of being "in-between," prevalent in contemporary culture: K. Wilkoszewska, "Prefiksy w roli wyznaczników współczesności", [in:] *Intermedialność w kulturze końca XX wieku*, eds. A. Gwóźdź, S. Krzemień-Ojak, Białystok 1998.

⁶ E. Szczęsna, "Tożsamość hybrydyczna", *ER(R)GO. Teoria — Literatura — Kultura* 2004, no. 2(9), p. 9.

⁷ I. Chawrińska, *Hybrydy i hybrydyczności z pogranicza literatury i sztuk wizualnych*, p. 47.

“The distinction between public and private law, and the attribution of a *public* value to all law, is not a matter of cognition, but a matter of approving the recognition of certain values, of a certain political or socio-political ideology.”⁸ This consequently contributes to the fact that the boundaries between public law and private law cannot be drawn with a clear line of demarcation. It is increasingly difficult to classify norms unequivocally as public law or private law because norms of public law as well as private law encroach on the space of public and private life.⁹

I fully agree with the position of P. Stec who in a very clear way not only notices, but also describes, the problem of penetration of private law into public law and vice versa.¹⁰ According to that Author, civil law studies are slowly losing significance. And this is because the intensification of methods of regulation of social relations of administrative-legal nature in civil law is very visible. Nowadays, the legislator more and more often regulates the issues that once used to belong to administrative economic law, together with the private law regulations, or directly includes them in the Civil Code. What I noticed already several years ago and described in our earlier publications devoted to the interaction of private law and public law, is confirmed in the latest publication by P. Stec. The Author, who is a civil law scholar, notices that the legislator, without insight and often on an *ad hoc* basis, creates regulations which, in a later analysis, demonstrate privatization of public tasks, or “distorted” civil law studies.¹¹ This is often associated with the regulation of civil law contracts with overlays in public law, which consequently contributes to the limitation of the principle of freedom of contract, the autonomy of will or the systemic inequality of business partners.¹²

Thus, the use of civil law institutions in the practice of public administration, especially in the performance of public tasks, has been evident for a long time, although the intensity of this phenomenon has been increasing over time. This is due to several reasons, including the legislature’s own attitude toward regulating the forms of public administration. As he noted by J. Jeżewski as early as in the 1970s, one of these reasons should be seen in the very position and role of administration as “historically changeable, understood subjectively and objectively, entangled in numerous political and systemic, economic and social determinants, and also evaluated according to the systems of value that are varied, because they are historically, but also culturally, variable.”¹³ According to Z. Duniewska, in this aspect we should also refer to the system of values which has recently been gaining exceptional significance and deservedly becoming the subject of many profound arguments and reflections.¹⁴

⁸ J. Nowacki, *Prawo publiczne — prawo prywatne*, Katowice 1992, p. 132.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ P. Stec, “Czy żyjemy w epoce postcywilistycznej?”, [in:] *Problemy pogranicza prawa cywilnego. Boundary Problems of Civil Law*, ed. R. Szczepaniak, Warszawa 2022.

¹¹ *Ibid.*, p. 108.

¹² More on this topic: P. Bieś-Srokosz, “Tendencje zmian prawnych form realizacji zadań publicznych”, [in:] *Prawo administracyjne dziś i jutro*, eds. J. Jagielski, M. Wierzbowski, Warszawa 2018, pp. 190–196.

¹³ J. Jeżewski, *Administracja pod rządem prawa cywilnego. Z badań porównawczych nauk prawa administracyjnego*, Wrocław 1974, p. 7.

¹⁴ J. Jeżewski, “Administracja publiczna jako przedmiot badań”, [in:] *Administracja publiczna*, ed. J. Boć, Wrocław 2004, p. 360; Z. Duniewska, “Z refleksji na temat wyodrębnienia prawa administracyjnego i związku prawa z prawem cywilnym”, [in:] *Cywilizacja administracji publicznej. Księga Jubileuszowa z okazji 80-lecia urodzin prof. nadzw. Jana Jeżewskiego*, eds. J. Korczak, J. Szreniawski, Wrocław 2018, pp. 136 ff.

In our opinion, which is worth emphasizing, administrative law, in the strict sense of the word, is a system of legal rules employing which the state creates the conditions for the comprehensive development of a society.¹⁵ “Every law, regardless of the field in which it is classified, is made in order to affect social and economic life, on its respective sections and combinations.”¹⁶ Of course, one cannot speak of a change in the objectives of the public administration itself, which prioritizes the satisfaction of society’s needs and takes care of citizens’ safety by controlling social processes.¹⁷ But, one can speak about changing the traditional sphere of public administration. Following the opinion of M. Krawczyk, it should be stated that the authoritative form of public administration activity is subject to constant transformations, where orders and prohibitions addressed to the entities administered through individual acts give way to other tools of activity. It is primarily about the increasing role and area of regulation of shaping and determining acts, as well as the acts that require the cooperation of the interested addressees.¹⁸

Contemporary legal forms of administrative action in Poland are subject to a process of constant evolution. There are also new legal instruments that do not fit into the conceptual grid formed in the science of administrative law.¹⁹ An example is hybrid legal forms of action²⁰ which should be defined as non-managerial forms with a complex legal character due to their public-law and private-law characteristics. Public administration undergoes continuous development processes, hence it needs new legal forms of activity²¹ which correspond to its current needs. However, it should be emphasized that this is not about artificially creating new legal instruments, but about organizing the existing ones and adapting them to the changing public administration and its growing cooperation with non-public entities.²²

In the doctrine of administrative law, it is emphasized that the phenomenon of spreading, in the regulations of functioning of public administration, of the instruments typical for private law, is connected with: progressing privatization of performance of public tasks, personality granted to public administration entities, change in the model of the administration towards where the public administration assumes a position based on partnership, as well as with commissioning private entities with the performance of public tasks (as they have the greater and more flexible capacity for it).²³

¹⁵ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskiem*, vol. 1, Warszawa 1880, p. 19.

¹⁶ J. Zimmermann, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2014, p. 47.

¹⁷ Z. Duniewska, “Prawo administracyjne — wprowadzenie”, [in:] *System prawa administracyjnego. Instytucje prawa administracyjnego*, vol. 1, eds. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2010, p. 102.

¹⁸ M. Krawczyk, *Podstawy władztwa administracyjnego*, Warszawa 2016, p. 283.

¹⁹ B. Dolnicki, R. Cybulska, “Nowe dwustronne formy działania administracji publicznej: kwestie wybrane”, [in:] *Koncepcja systemu prawa administracyjnego. Zjazd Katedr Prawa Administracyjnego i Postępowania Administracyjnego, Zakopane 24–27 September 2006*, ed. J. Zimmermann, Warszawa 2007, p. 471.

²⁰ These may include: administrative settlement, administrative agreement, or social contract.

²¹ See P. Bieś-Srokosz, “Nowe formy organizacyjno-prawne warunkiem dobrego administrowania?”, [in:] *Aksjologia prawa administracyjnego*, ed. J. Zimmermann, Warszawa 2017, pp. 307–316.

²² B. Dolnicki, R. Cybulska, “Nowe dwustronne formy działania administracji publicznej: kwestie wybrane”, p. 472.

²³ P. Wilczyński, “Podmioty niepubliczne w sferze administracji publicznej”, *Państwo i Prawo* 2002, no. 2, pp. 56–57.

Referring to the actions of the administration in the current reality, however, I believe that currently, we should also talk about publicization of private law and expansion of public law in comparison with private law.²⁴ Despite the fact that the administration acts in the sphere of the *empire* by using public authority, it also acts in the sphere of *dominium*. In this second sphere, public administration acts as an equal participant in civil law transactions. First, it means that some public administration entities, e.g.: local government, the State Treasury and state agencies, have been provided with legal personality. Second, it leads them to be granted certain assets, and legal capacity, and to acquire rights and incur liabilities through their actions. Consequently, we can state that the public administration in civil law transactions uses the same legal forms of action as other civil law entities.

Administrative law remains public law, although it increasingly and willingly uses civil law forms of action. In our view, even if we are dealing with hybrid legal forms, this authority, associated with public law, will still occur and sometimes even dominate. Similarly, according to J. Zimmermann, the phenomenon of using the forms of private law “cannot mean a shift to a civil law way of thinking and the use of forms typical for civil law, because all the time it remains public law.”²⁵

In our opinion, hybridity is a phenomenon that is growing and evident in every branch of law. As I am a representative of the doctrine of administrative law, it is easier for me to notice its occurrence in the current regulations of administrative law. However, expansion of hybridity, or the interplay of different branches of law, has recently been noticed in criminal law as well.²⁶ The administrativization of criminal law has been recognized,²⁷ through the use of administrative procedures and administrative penalties and the replacement of an independent court with a public administrative body.²⁸ Thus, a kind of publicization of social reality can be recognized.²⁹

Examples of hybrid legal forms of action abound. Nonetheless, this article is not about their specific analysis, but rather (even primarily) a consideration of the

²⁴ D.R. Kijowski, “Czy cywilnoprawne formy działania administracji cywilizują jej podejście do spraw obywateli?”, [in:] *Cywilizacja administracji publicznej. Księga Jubileuszowa z okazji 80-lecia urodzin prof. nadzw. Jana Jeżewskiego*, eds. J. Korczak, J. Szreniawski, Wrocław 2018, pp. 197.

²⁵ A. Błaś, “Granice prywatyzacji zadań publicznych w państwie prawa”, [in:] *Samorząd terytorialny III Rzeczypospolitej. Dziesięć lat doświadczeń*, ed. S. Michałowski, Lublin 2002, pp. 304; S. Biernat, *Prywatyzacja zadań publicznych. Problematyka prawna*, Warszawa 1994, p. 25; A. Błaś, “Współczesne tendencje przeobrażeń zadań administracji publicznej”, [in:] *Administracja publiczna*, eds. A. Błaś, J. Boć, J. Jeżewski, Wrocław 2003, p. 148; L. Zacharko, *Prywatyzacja zadań publicznych gminy: studium administracyjnoprawne*, Katowice 2000, p. 32; J.M. Cwalińska, “Prywatyzacja zadań publicznych — przyczynek do dyskusji”, *Przegląd Prawa Publicznego* 2020, no. 3, pp. 24–37; J. Helios, “Publicyzacja prawa prywatnego — prywatyzacja prawa publicznego w kontekście rozważań nad prawem europejskim”, *Przegląd Prawa i Administracji* 92, 2013, pp.11–36; A. Żurawik, “Problem publicyzacji prawa prywatnego w kontekście ustrojowym”, *Państwo i Prawo* 2010, no. 5, pp. 32–41.

²⁶ J. Zimmermann, “Jakość prawa administracyjnego”, [in:] *Między tradycją a przeszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi*, ed. J. Supernat, Wrocław 2009, p. 815.

²⁷ „Administratywizacja” prawa karnego czy „kryminalizacja” prawa administracyjnego?, eds. M. Bogusz, W. Zalewski, Gdańsk 2021.

²⁸ R. Szczepaniak, *Konstytucyjne bariery stosowania prawa prywatnego w sektorze publicznym. Studium prawnoporównawcze ze szczególnym uwzględnieniem prawa polskiego i niemieckiego*, Poznań 2020.

²⁹ We agree with P. Stec in this aspect. See P. Stec, “Czy żyjemy w epoce postcywilistycznej?”, p. 107.

hybridity and interplay of other branches with each other (where one of them is administrative law). While this concept is principal for this article, it is worth mentioning the very distinctive forms of administrative law that should be described as hybrid. These include administrative agreements, administrative settlements, and social contracts.³⁰ These forms, as they are considered bilateral and non-authority, allow for a kind of flexibility and optimization of the actions taken by the public administration. This contractual approach fosters efficiencies across various government entities/bodies. On the assumption that the power of public administration is not a guarantee of effectiveness of public tasks implementation, nor an argument with which it may motivate citizens to specific behaviours, it should be acknowledged that the use of non-managerial forms does not lead, as a consequence, to loss of the authority competence by the administration.³¹ The administrative authority, which is a characteristic as well as an immanent feature of administrative law, does not disappear in the above-mentioned forms. It still occurs — in more or less visible ways. Sometimes, as is the case with the administrative settlement, the legislator camouflages administrative authority by creating the appearance of creating a form with characteristics very similar to those of a civil law contract. In these situations, the legislator very often justifies its lawmaking activity by the fact that it aims to make public administration less formal and to provide a faster and more flexible form of performing tasks or carrying out administrative procedures. But, it seems to me that this is unattainable — at least in the shape expressed by the legislator. The hybrid form that is regulated and functions in administrative law, although on the face being a bilateral, non-managerial form with private law characteristics, will incorporate administrative authority. In our opinion, administrative authority in these forms will always exist, and this is because power is the state, and the state is public administration that performs public tasks on behalf of the state.

Conclusions

Hybrid legal forms of action are a peculiar group of legal forms that are distinguished from others by the fact that they have diverse characteristics, typical of both public law and private law. The mixed legal nature of the legal forms of public character

³⁰ More in: P. Bieś-Srokosz, P. Niemczuk, “Hybrydowe prawne formy działania w administracji publicznej”, *Roczniki Nauk Prawnych* 31, 2021, no. 2; D. Kijowski, “Umowy w administracji publicznej”, [in:] *Podmioty administracji publicznej i prawne formy ich działania. Studia i materiały z konferencji jubileuszowej Profesora Ochendowskiego*, Toruń 2005, p. 297; J. Wyporska-Frankiewicz, *Publicznoprawne formy działania administracji o charakterze dwustronnym*, Warszawa 2010, p. 268; P. Bieś-Srokosz, P. Błasiak, “Uгода administracyjna w świetle nowelizacji Kodeksu postępowania administracyjnego. Refleksje na temat konsensualnej formy działania w administracji publicznej”, *Przegląd Prawa Publicznego* 2018, no. 6; J. Lemańska, “Umowa administracyjna a umowa cywilnoprawna”, [in:] *Instytucje współczesnego prawa administracyjnego*, eds. I. Skrzydło-Niżnik, P. Dobosz, D. Dąbek, M. Smaga, Kraków 2001, pp. 419–432; E. Stefańska, “Umowy zawierane w sferze administracji publicznej — wybrane zagadnienia”, [in:] *Umowy w administracji*, eds. J. Boć, L. Dziewięcka-Bokun, Wrocław 2008, p. 157.

³¹ K. Sobczak, “Metody badawcze w nauce prawa administracyjnego”, [in:] *Problemy metodologiczne nauki prawa administracyjnego (Przedmiot, metody badawcze i kooperacja interdyscyplinarna)*, ed. K. Sobczak, Katowice 1976, p. 29.

contributes to the dispute in administrative law doctrine as to the proper classification of an already specific legal form. Although it is known that the action of public administration is based on the formation of relations (dependencies) based on legal acts, this law more and more often allows to supplement legal regulations using other legal forms.³² Their multiplicity and diversity in public administration contribute to the fact that we can never be sure “at a glance” what type of form we are dealing with. Therefore, it is important to analyse this form in terms of the classification of parties to the structures of public administration and the legal nature of the subject of the form.

Taking care of the benefits and acting so as to achieve and multiply them — this is the basic task of public administration.³³ In order to perform its basic purpose, it has been normatively equipped with resources in the form of administrative measures which determine the content of administrative authority.³⁴ Therefore, in its activities, it uses the available legal forms of action, nowadays especially those that are hybrid.

Bibliography

„Administratywizacja” prawa karnego czy „kryminalizacja” prawa administracyjnego?, eds. M. Bogusz, W. Zalewski, Gdańsk 2021.

Arystoteles, *Fizyka*, [in:] *Dzieła wszystkie*, vol. 2, transl. K. Leśniak, Warszawa 2003.

Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, transl. P. Siwek, Warszawa 1979.

Arystoteles, *Zagadnienia przyrodnicze*, transl. L. Regner, Warszawa 1980.

Biernat S., *Prywatyzacja zadań publicznych. Problematyka prawna* Warszawa 1994.

Bieś-Srokosz P., “Nowe formy organizacyjno-prawne warunkiem dobrego administrowania?”, [in:] *Aksjologia prawa administracyjnego*, ed. J. Zimmermann, Warszawa 2017.

Bieś-Srokosz P., “Tendencje zmian prawnych form realizacji zadań publicznych”, [in:] *Prawo administracyjne dziś i jutro*, eds. J. Jagielski, M. Wierzbowski, Warszawa 2018.

Bieś-Srokosz P., Błasiak P., “Uгода administracyjna w świetle nowelizacji Kodeksu postępowania administracyjnego. Refleksje na temat konsensualnej formy działania w administracji publicznej”, *Przegląd Prawa Publicznego* 2018, no. 6.

Bieś-Srokosz P., Niemczuk P., “Hybrydowe prawne formy działania w administracji publicznej”, *Roczniki Nauk Prawnych* 31, 2021, no. 2.

Błaś A., “Granice prywatyzacji zadań publicznych w państwie prawa”, [in:] *Samorząd terytorialny III Rzeczypospolitej. Dziesięć lat doświadczeń*, ed. S. Michałowski, Lublin 2002.

Błaś A., “Współczesne tendencje przeobrażeń zadań administracji publicznej”, [in:] *Administracja publiczna*, eds. A. Błaś, J. Boć, J. Jeżewski, Wrocław 2003.

Cwalińska J.M., “Prywatyzacja zadań publicznych-przyczynki do dyskusji”, *Przegląd Prawa Publicznego* 2020, no. 3.

Chawrińska I., *Hybrydy i hybrydyczności z pogranicza literatury i sztuk wizualnych*, Pelplin 2020.

Dolnicki B., Cybulska R., “Nowe dwustronne formy działania administracji publicznej: kwestie wybrane”, [in:] *Koncepcja systemu prawa administracyjnego. Zjazd Katedr Prawa Administracyjnego i Postępowania Administracyjnego, Zakopane 24–27 September 2006*, ed. J. Zimmermann, Warszawa 2007.

Duniewska Z., “Prawo administracyjne — wprowadzenie”, [in:] *System prawa administracyjnego. Instytucje prawa administracyjnego*, vol. 1, eds. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2010.

³² See P. Lisowski, “Ustrojowe konsekwencje umów w administracji — wybrane zagadnienia”, [in:] *Umowy w administracji*, p. 89.

³³ J. Zimmermann, *Prawo administracyjne*, p. 30.

³⁴ M. Krawczyk, *Podstawy władztwa*, p. 108.

- Duniewska Z., "Z refleksji na temat wyodrębnienia prawa administracyjnego i związku prawa z prawem cywilnym", [in:] *Cywilizacja administracji publicznej. Księga Jubileuszowa z okazji 80-lecia urodzin prof. nadzw. Jana Jeżewskiego*, eds. J. Korczak, J. Szreniawski, Wrocław 2018.
- Helios J., "Publicyzacja prawa prywatnego — prywatyzacja prawa publicznego w kontekście rozważań nad prawem europejskim", *Przegląd Prawa i Administracji* 92, 2013.
- Jeżewski J., *Administracja pod rządem prawa cywilnego. Z badań porównawczych nauk prawa administracyjnego*, Wrocław 1974.
- Jeżewski J., "Administracja publiczna jako przedmiot badań", [in:] *Administracja publiczna*, ed. J. Boć, Wrocław 2004.
- Kijowski D., "Umowy w administracji publicznej", [in:] *Podmioty administracji publicznej i prawne formy ich działania. Studia i materiały z konferencji jubileuszowej Profesora Ochendowskiego*, Toruń 2005.
- Kijowski D.R., "Czy cywilnoprawne formy działania administracji cywilizują jej podejście do spraw obywateli?", [in:] *Cywilizacja administracji publicznej. Księga Jubileuszowa z okazji 80-lecia urodzin prof. nadzw. Jana Jeżewskiego*, eds. J. Korczak, J. Szreniawski, Wrocław 2018.
- Krawczyk M., *Podstawy władztwa administracyjnego*, Warszawa 2016.
- Lemańska J., "Umowa administracyjna a umowa cywilnoprawna", [in:] *Instytucje współczesnego prawa administracyjnego*, eds. I. Skrzydło-Niżnik, P. Dobosz, D. Dąbek, M. Smaga, Kraków 2001.
- Lisowski P., "Ustrojowe konsekwencje umów w administracji — wybrane zagadnienia", [in:] *Umowy w administracji*, eds. J. Boć, L. Dziewięcka-Bokun, Wrocław 2008.
- Nowacki J., *Prawo publiczne — prawo prywatne*, Katowice 1992.
- Okolski A., *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, vol. 1, Warszawa 1880.
- Rewers E., *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Kraków 2005.
- Sobczak S., "Metody badawcze w nauce prawa administracyjnego", [in:] *Problemy metodologiczne nauki prawa administracyjnego (Przedmiot, metody badawcze i kooperacja interdyscyplinarna)*, ed. K. Sobczak, Katowice 1976.
- Stec P., "Czy żyjemy w epoce postcywilistycznej?", [in:] *Problemy pogranicza prawa cywilnego*, ed. R. Szczepaniak, Warszawa 2022.
- Stefańska E., "Umowy zawierane w sferze administracji publicznej — wybrane zagadnienia", [in:] *Umowy w administracji*, eds. J. Boć, L. Dziewięcka-Bokun, Wrocław 2008.
- Szczepaniak R., *Konstytucyjne bariery stosowania prawa prywatnego w sektorze publicznym. Studium prawnoporównawcze ze szczególnym uwzględnieniem prawa polskiego i niemieckiego*, Poznań 2020.
- Szczęсна E., "Tożsamość hybrydyczna", *ER(R)GO. Teoria — Literatura — Kultura* 2004, no. 2(9).
- Wilczyński P., "Podmioty niepubliczne w sferze administracji publicznej", *Państwo i Prawo* 2002, no. 2.
- Wilkoszewska K., "Prefiksy w roli wyznaczników współczesności", [in:] *Intermedialność w kulturze końca XX wieku*, eds. A. Gwóźdź, S. Krzemień-Ojak, Białystok 1998.
- Wyporska-Frankiewicz J., *Publicznoprawne formy działania administracji o charakterze dwustronnym*, Warszawa 2010.
- Zacharko L., *Prywatyzacja zadań publicznych gminy. Studia administracyjnoprawne*, Katowice 2000.
- Zimmermann J., "Jakość prawa administracyjnego", [in:] *Między tradycją a przeszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi*, ed. J. Supernat, Wrocław 2009.
- Zimmermann J., *Prawo administracyjne*, Warszawa 2014.
- Żurawik A., "Problem publicyzacji prawa prywatnego w kontekście ustrojowym", *Państwo i Prawo* 2010, no. 5.
- Żytko B., "Uwagi o Łotmanowskiej koncepcji kultury", *Przegląd Humanistyczny* 42, 1998, no. 4.

Пауліна Бєсь-Срокош

Університет ім. Яна Длуг'оша у Ченстохові

Яцек Срокош

Опольський університет

Декілька зауважень щодо гібридності в польському адміністративному праві на прикладі правових форм дії

Анотація

Гібридність у більш широкому значенні може бути пов'язана з чимось неоднорідним, що відхиляється від звичних стандартів, що може викликати настороженість або бути прикладом аномалії. В античності гібрид визначався як істота, що складається щонайменше з двох різних елементів, наприклад віл із людською головою. Незважаючи на так тривалий історичний відрізок ставлення суть гібридності не змінилася з часом. Звісно, сьогодні ми маємо на увазі не лише живі істоти, а й інші аспекти, такі як мистецтво, фільми, автомобілі, а також правові інструменти, що діють у нинішній правовій державі. У цій статті наміром авторів є представити гібридні правові форми, які використовуються державним управлінням. Авторський підхід до цієї теми зосереджувався на теоретичних, а не на догматичних питаннях. Тому також основна увага була спрямована на дослідження творення чи доцільності функціонування цих форм в адміністративному праві.

Гібридні правові форми дій — це своєрідна група правових форм, які відрізняються від інших тим, що мають набір ознак, характерних як для публічного, так і для приватного права. Змішаний правовий характер по відношенню до правових форм публічного характеру сприяє створенню основи для дискусії в питаннях доктрини адміністративного права щодо правильної класифікації конкретної правової форми. Хоча загальновідомо, що функціонування державного управління базується на формуванні відносин (залежностей) на основі правових актів, тож все частіше цей закон дозволяє доповнювати правові норми іншими правовими формами. Їх множинність і різноманітність у державному управлінні сприяють тому, що ми ніколи не будемо впевнені з «першого погляду», з яким типом форми ми маємо справу. Тому важливо проаналізувати цю форму з наступної перспективи: приналежності суб'єктів до структур державного управління та правової природи суб'єкта форми.

Піклуватись про суспільні блага та діяти таким чином, щоб їх продовжувати, отримувати та примножувати — це основне завдання державного управління. Для виконання свого основного призначення державне управління нормативно

підкріплене комплексом адміністративних заходів, які визначають зміст адміністративної влади. А тому у своєму функціонуванні використовує наявні правові форми діяльності, особливо зараз, зокрема й ті, що мають гібридний характер.

Автори статті вважають, що гібридність у праві, зокрема в адміністративному, розвивається і набуває все більшої частотності. Це залежить від таких факторів, як: поява нових завдань, потреб суспільства, глобалізації, підхід законодавця до створення нових правових форм або ж також адаптація до змін законодавства.

Ключові слова

гібридність, гібридні правові форми дій, адміністративне право, дежавне управління

Paulina Bieś-Srokosz

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

Jacek Srokosz

Uniwersytet Opolski

Kilka uwag o hybrydowości w polskim prawie administracyjnym na przykładzie prawnych form działania

Streszczenie

Hybrydowość ogólnie może kojarzyć się z czymś heterogenicznym, odbiegającym od standardów, mogącym wywoływać niepokój i być przykładem anomalii. W starożytności hybrydą określano istotę złożoną z co najmniej dwóch różnych elementów, na przykład wołu z ludzką głową. Mimo lat pojmowanie hybrydowości się nie zmieniło. Oczywiście widzimy ją w innych aspektach niż starożytni, znajdujemy w sztuce, filmach, samochodach, ale także w instrumentach prawnych obowiązującego stanu prawnego. W niniejszym artykule intencją autorów jest przedstawienie hybrydowych form prawnych stosowanych w administracji publicznej. Autorzy skupili się głównie na kwestiach teoretycznych, nie zaś dogmatycznych. Dlatego też zajęli się przede wszystkim powstaniem lub celowością funkcjonowania tych form w prawie administracyjnym.

Hybrydowe formy prawne działania to swoista grupa form prawnych, odróżniająca się od pozostałych zróżnicowanymi cechami zarówno prawa publicznego, jak i prawa prywatnego. Mieszany charakter prawny form prawnych publicznych rodzi spór w doktrynie prawa administracyjnego odnośnie do właściwej klasyfikacji konkretnej

już formy prawnej. Choć wiadomo, że działanie administracji publicznej opiera się na kształtowaniu stosunków (zależności) na podstawie aktów prawnych, to coraz częściej owo prawo dopuszcza uzupełnianie regulacji prawnych z zastosowaniem innych form prawnych. Ich wielość i różnorodność w administracji publicznej niesie niepewność, z jakim rodzajem formy mamy do czynienia. Dlatego też ważne jest przeanalizowanie tej formy pod względem przynależności stron do struktur administracji publicznej oraz charakteru prawnego przedmiotu formy.

Dbanie o korzyści i działanie w taki sposób, aby je osiągnąć i pomnażać, to jest podstawowe zadanie administracji publicznej. Aby wykonać ten cel, została ona wyposażona normatywnie w zasób środków administracyjnych, które wyznaczają treść władztwa administracyjnego. Dlatego w swoich działaniach korzysta z dostępnych prawnych form działania, zwłaszcza tych, które mają hybrydowy charakter.

Autorzy niniejszego artykułu uważają, że hybrydowość w prawie, w szczególności w prawie administracyjnym, zależy od kilku czynników: nowych zadań, potrzeb społeczeństwa, globalizacji, ale także podejścia ustawodawcy do tworzenia nowych form prawnych czy też dostosowaniu do zmian w prawodawstwie, staje się coraz częstszym zjawiskiem, podlegającym ciągłej ewolucji.

Słowa kluczowe

hybrydowość, hybrydowe formy prawne działania, zadania publiczne, prawo administracyjne, administracja publiczna

Krzysztof Horubski
ORCID: 0000-0003-3062-6015
Uniwersytet Wrocławski
krzysztof.horubski@uwr.edu.pl

Pojęcie instrumentu administracyjnoprawnego — zarys tematyki

<https://doi.org/10.19195/2082-4939.14.16>

The concept of an administrative law instrument — outline of the subject

Abstract

The article contains a general consideration of the scope of meaning and the conditions for the use of the term “administrative law instrument” in the field of administrative law science and public (administrative) economic law. The findings of this study serve to show the legitimacy and usefulness of using the title conceptual category in analyses of a functional nature, focusing on the goals, effects, values that the given regulations of the legal order are to serve. The concept-tool “administrative-legal instrument” is undoubtedly characterised by a considerable degree of flexibility, which results from the intuitiveness of its operation and from a certain underdetermination of meaning, which can be filled with content depending on the direction of the research. Therefore, it is also useful for carrying out considerations that go beyond a single branch of law or such considerations that aim to outline the boundaries of a branch division of the law in heterogeneous (complex) sets of regulations that are separated due to the subject of regulation (such as e.g. public procurement law). However, the title concept is secondary to the adopted criteria for defining administrative law, or its delimitation of the scope of administrative law within sets of norms referred to as “borderline law.” The article is also aimed to define the relationship of the title concept to the established category of legal forms of administrative action. With regard to this issue, it is pointed out that the research planes implied by the use of one of these conceptual categories are different (functional plane — objectives, effects to be achieved through a given legal solution / construction plane of a given legal form of activity —

requirements for the validity of a given type of action, supervision over using it, means of legal protection of the addressee of the action). Attention is also drawn to the fact that there is no basis for relating the concept of an administrative law instrument to the entire catalogue of legal forms of administrative action, as well as to the possibility of giving the concept of an administrative law instrument a meaning that goes beyond such a catalogue (e.g. including also norms directly regulating administrative law). The argumentation of this study also seeks to demonstrate the legitimacy of the functioning of the two conceptual categories indicated in the conceptual apparatus of the science of administrative law and public economic law.

Keywords

administrative law, administrative law instrument, legal form of administrative action, branch division of law, concept-tool, public procurement law

Wprowadzenie

W naukach prawnych pojęcie instrumentu lub środka prawnego pozostaje w częstym użyciu, przy czym z reguły nie dookreśla się go od strony znaczeniowej. Ma to miejsce szczególnie w obszarze nauk publicznych, gdzie nierzadko podejmowane są rozważania na temat celów (funkcji, efektów, wartości), którym mają służyć dane rozwiązania prawne. W związku z tym w ramach niniejszego opracowania zaprezentowane zostaną ogólne refleksje na temat znaczenia oraz uwarunkowań posługiwania się terminem „instrument administracyjnoprawny” („instrument prawa administracyjnego”) w obszarze nauki prawa administracyjnego oraz publicznego (administracyjnego) prawa gospodarczego. Elementem tych rozważań będzie odniesienie tytułowego, cechującego się znacznym stopniem niedookreślenia, pojęcia do utrwalonej, w szeroko rozumianych naukach administracyjnych, kategorii pojęciowej, jaką są „prawne formy działania administracji publicznej”. Posłuży to do przybliżenia zakresu znaczeniowego wskazanego w tytule terminu. Przedstawiony zostanie również przykład posłużenia się pojęciem instrumentów administracyjnoprawnych w ramach zabiegów systematyzacyjnych służących wyznaczeniu zakresu regulacji administracyjnoprawnej w ramach niejednorodnych, w ujęciu gałęziowego podziału prawa, zespołów unormowań wyodrębnianych ze względu na przedmiot regulacji, takich jak choćby prawo zamówień publicznych.

Instrument administracyjnoprawny – uwagi pojęciowe

Zgodnie z ujęciami słownikowymi słowo „instrument” oznacza „środek służący do osiągnięcia czegoś”¹; „coś, za pomocą czego można osiągnąć zamierzony cel; środek; metoda działania”². Wyrażenie to pochodzi od łacińskiego *instrumentum*, odnoszącego

¹ *Instrument*, [hasło w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/instrument> (dostęp: 1.06.2023).

² *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996, s. 325.

się do narzędzia, przyrządu. Wśród synonimów omawianego wyrazu pojawia się między innymi określenie „mechanizm”³. Od „instrumentu” pochodzi również przymiotnik „instrumentalny”, rozumiany jako „stanowiący środek do celu”⁴, „narzędzie czegoś”⁵.

W nauce prawa pojęcie instrumentu prawnego nie jest rozumiane jednolicie. Pozostaje ono w częstym użyciu zwłaszcza w badaniach z obszaru nauk publiczno-prawnych⁶. Zwykle jednak pozostaje niedefiniowane, używane w sposób intuicyjny⁷, nierzadko zamiennie ze sformułowaniem „środek prawny”⁸. Określenie „instrument prawny” jest przede wszystkim elementem języka prawniczego, niemniej spotyka się je także w języku prawnym⁹. Brak wyraźnie określonego zakresu znaczeniowego terminu „instrument prawny” niewątpliwie nadaje mu elastyczny charakter, umożliwiający dostosowanie go do potrzeb posługującego się nim autora. Elastyczność w operowaniu tą kategorią pojęciową pozwala na dokonywanie za jej pomocą między innymi zabiegów systematyzacyjnych odpowiednich do przyjmowanych założeń w zakresie wyznaczania obszaru prowadzonych badań.

Zakres rozważanego wyrażenia przy odniesieniu go do zjawiska, jakim jest prawo (porządek prawny), powinien prowadzić do nadawania sformułowaniu „instrument prawny” znaczenia środka stosowanego do osiągnięcia prawnie określonego celu, sposobu (metody) oddziaływania przez przepisy (normy) prawne na ich adresatów¹⁰. Wyrażenie, o którym mowa, ze względu na jego podstawowe konotacje znaczeniowe nadaje się szczególnie do rozważań o charakterze teleologicznym, w ramach których na pierwszym planie znajduje się treść działania oraz jego skutki społeczno-gospodarcze lub innego rodzaju, którym może ono służyć. Posługując się określeniem „instrument prawny”, można mieć na myśli rozwiązania (konstrukcje) prawne przyjmowane (wprowadzane) ze względu na potrzebę urzeczywistnienia określonych wartości lub osiągnięcia zakładanych efektów. Natomiast zagadnieniem wyłaniającym się w dalszej kolejności jest wskazanie konkretnego typu czynności prawnej bądź prawem regulowanej czynności faktycznej, której „postać” przybiera taki instrument¹¹.

³ *Instrument*, [hasło w:] *Słownik synonimów*, <https://www.synonimy.pl/synonim/instrument/> (dostęp: 1.06.2023).

⁴ *Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*, red. E. Sobol, Warszawa 1997, s. 478.

⁵ A. Markowski, R. Pawelec, *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*, Warszawa 2001, s. 331.

⁶ Zob. np. *Prawne instrumenty ochrony środowiska*, red. B. Jeżyńska, E. Kruk, Lublin 2016, *passim*; *Prawne instrumenty oddziaływania na gospodarkę*, red. A. Powałowski, Warszawa 2016, *passim*.

⁷ Zob. J. Boć, J. Rotko, *Organizacja i instrumenty prawnej ochrony powietrza w Polsce*, [w:] *Prawna ochrona powietrza i handel uprawnieniami emisyjnymi w Polsce i w Niemczech*, red. J. Boć, K. Nowacki, Wrocław 2006, s. 74; P. Lissoń, *Instrumenty „zapożyczone”, „wzorowane” na instrumentach z innych gałęzi prawa, czy również „mieszane”?*, [w:] *Prawne instrumenty oddziaływania na gospodarkę*, s. 56–57.

⁸ Zob. K. Strzyczkowski, *Prawo gospodarcze publiczne*, Warszawa 2011, s. 197–198.

⁹ Przykładowo w ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 roku — Prawo ochrony środowiska (tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 2556 ze zm.) ustawodawca posługuje się określeniem „instrumenty prawne służące przeciwdziałaniu poważnej awarii przemysłowej” (zob. dział II, art. 248–269a); w ustawie z dnia 6 grudnia 2006 roku o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 225 ze zm.) mowa zaś o „instrumentach prawnych i finansowych” (zob. art. 4 ust. 3, art. 15 ust. 2) oraz o „instrumentach służących koordynacji realizacji strategii rozwoju” (art. 3a pkt 7); natomiast w ustawie z dnia 20 kwietnia 2004 roku o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 735) pojawiają się „instrumenty rynku pracy wspierające podstawowe usługi rynku pracy” (art. 44).

¹⁰ Zob. P. Lissoń, *Instrumenty „zapożyczone”, „wzorowane” na instrumentach z innych gałęzi prawa, czy również „mieszane”?*, s. 56–57; K. Strzyczkowski, *Prawo gospodarcze publiczne*, s. 198.

¹¹ K. Strzyczkowski, *Prawo gospodarcze publiczne*, s. 197.

Istotnym aspektem w rozważaniach nad pojęciem instrumentu administracyjnoprawnego jest jego odniesienie do utrwalonej w naukach administracyjnoprawnych oraz „pokrewnej” kategorii pojęciowej, jaką są prawne formy działania administracji publicznej. W kolejnej części niniejszego artykułu podjęta zostanie zatem próba ustalenia wzajemnego stosunku odnośnych kategorii pojęciowych, a tym samym wskazania przyczyn, dla których obie są w użyciu w naukowym dyskursie.

Instrumenty administracyjnoprawne a prawne formy działania administracji publicznej

W nauce prawa administracyjnego oraz publicznego (administracyjnego) prawa gospodarczego określenie „instrumenty administracyjnoprawne” wykazuje szczególne powiązania z kategorią prawnych form działania administracji publicznej, która niewątpliwie cechuje się znacznie większym utrwaleniem w języku naukowym, a także dookreśleniem znaczeniowym¹². Jednocześnie należy jednak podkreślić, że do tej pory nie udało się stworzyć pełnego katalogu form prawnych działania administracji w postaci, która uzyskałaby powszechną akceptację doktryny¹³. Na styku analizowanych tu kategorii pojęciowych, w nauce publicznego prawa gospodarczego, używa się także takich sformułowań, jak: „środki prawne publicznego prawa gospodarczego”¹⁴, „środki i prawne formy działania administracji gospodarczej”¹⁵, „prawne formy działania administracji gospodarczej”¹⁶, „formy i metody działania organów administracji publicznej w sprawach gospodarczych”¹⁷, „prawny mechanizm działania administracji”¹⁸ czy też „administracyjnoprawne środki kształtowania sytuacji prawnej

¹² Krystian Ziemiński, dokonując próby syntezy poglądów doktryny prawa administracyjnego na temat pojęcia prawnej formy działania administracji publicznej, definiuje ją jako „wyodrębniony bądź dający się wyodrębnić, prawem określony, o utrwalonych cechach typ czynności konwencjonalnej bądź faktycznej, bądź zespół takich czynności określonego, powołanego do wykonywania zadań z zakresu administracji publicznej podmiotu (bądź zespołu podmiotów) w celu wypełnienia zadań z zakresu administracji publicznej” — K. Ziemiński, *Indywidualny akt administracyjny jako forma prawna działania administracji*, Poznań 2005, s. 138. Marek Wierzbowski i Aleksandra Wiktorowska przyjmują tymczasem zwięzłą definicję prawnej formy działania administracji: „prawnie określony typ konkretnej czynności organu administracji” — M. Wierzbowski, A. Wiktorowska, *Prawne formy działania administracji*, [w:] *Prawo administracyjne*, red. M. Wierzbowski, Warszawa 2015, s. 247. Natomiast Jerzy Starościek prawną formę działania administracji rozumiał jako „dozwolony prawem czy uregulowany prawem sposób działania organów administracji w konkretnej sprawie” — J. Starościek, *Problemy współczesnej administracji*, Warszawa 1972, s. 81–82.

¹³ M. Wierzbowski, A. Wiktorowska, *Prawne formy działania administracji*, s. 248.

¹⁴ Zob. *Środki prawne publicznego prawa gospodarczego*, red. L. Kieres, Wrocław 2007, *passim*.

¹⁵ Zob. K. Strzyczkowski, *Prawo gospodarcze publiczne*, s. 195–219.

¹⁶ Zob. M. Strzelbicki, *Formy i metody działania organów administracji publicznej w sprawach gospodarczych*, [w:] *Publiczne prawo gospodarcze. Zagadnienia ustrojowe, materialnoprawne i proceduralne. Struktura wykładu oraz materiały źródłowe*, red. B. Popowska, Poznań 2006, s. 90.

¹⁷ Zob. K. Kokocińska, P. Lissoń, M. Strzelbicki, *Formy i metody działania organów administracji publicznej w sprawach gospodarczych*, [w:] *Publiczne prawo gospodarcze*, s. 90–101.

¹⁸ Zob. K. Kokocińska, *Prawny mechanizm prowadzenia polityki rozwoju w zdecentralizowanych strukturach władzy publicznej*, Poznań 2014, s. 32–42.

przedsiębiorców”¹⁹. Zdaniem Teresy Rabskiej najbardziej pojemne znaczeniowo jest sformułowanie „instrumenty i formy prawne działania administracji gospodarczej”²⁰.

W obszarze nauki prawa publicznego widoczna jest dążność do posługiwania się pojęciem instrumentów administracyjnoprawnych w ujęciu szerszym niż w wypadku prawnych form działania administracji²¹ lub też w kontekście skupiającym się na treści (celu, funkcji) określonych działań administracji bądź oddziaływaniu na adresatów norm samego prawa administracyjnego, nie tylko zaś na kryteriach służących przyporządkowywaniu danych środków (instrumentów) prawnym odpowiednim, regulowanym prawem, typom działań administracji (prawnym formom działania).

Wobec tego, że określenie „instrumenty/środki prawne” odznacza się znaczeniową płynnością (elastycznością), może ono pozostawać w różnorodnym stosunku do pojęcia prawnych form działania administracji publicznej²². Przede wszystkim należy wskazać, że związek obu tych kategorii pojęciowych może być określany na płaszczyźnie relacji zamierzonego celu do prawnej formy jego osiągnięcia. W takim ujęciu podstawą wyróżniania instrumentów/środków prawnych będzie ich treść, cel czy też efekt, jakiemu służą. Natomiast pojęcie prawnej formy działania należy odnosić do określonych typów czynności prawnych administracji publicznej dokonywanych z intencją wywoływania zamierzonych skutków prawnych, jak też do typów działań faktycznych wywołujących skutki prawne na podstawie regulujących je przepisów²³.

Znamienne jest tu stanowisko Kazimierza Strzyczkowskiego, który nadaje określeniom „środek prawny” (forma działania) administracji i „prawna forma działania” odmienne znaczenia. Autor wskazuje bowiem, że środkiem (formą) działania może być zasadniczo każde zachowanie, które można zarachować na rzecz administracji publicznej, w tym gospodarczej. Tak rozumiane środki (formy) działania stają się prawnymi formami działania, gdy można je poddać klasyfikacji z prawnego, a nie tylko celowościowego (funkcjonalnego) punktu widzenia, czyli przyporządkować każdemu ze środków (form) działania określone skutki prawne różne od skutków działań faktycznych²⁴.

¹⁹ Zob. K. Kiczka, *Administracyjnoprawne środki kształtowania sytuacji prawnej przedsiębiorców*, [w:] *Administracyjne prawo gospodarcze*, red. L. Kieres, Wrocław 2009, s. 341–444.

²⁰ T. Rabska, *Działania administracji publicznej w świetle współczesnej koncepcji publicznego prawa gospodarczego*, [w:] *Instrumenty i formy prawne działania administracji gospodarczej*, red. B. Popowska, K. Kokocińska, Poznań 2009, s. 15–34.

²¹ Teresa Rabska stwierdza, że określenie „instrumenty i formy prawne działania administracji gospodarczej” jest znaczeniowo najpojemniejsze, gdyż można nim obejmować „nie tylko akty prawne skierowane na wywołanie skutków prawnych, ale także [...] innego jeszcze typu działania” — T. Rabska, *Działania administracji publicznej w świetle współczesnej koncepcji publicznego prawa gospodarczego*, s. 28.

²² Rozważając problem wzajemnego stosunku obu analizowanych tu pojęć, należy również podkreślić, że nie wszystkie spośród prawnych form działania administracji publicznej powinny być określane jako „administracyjnoprawne”. Wśród prawnych form działania administracji wskazuje się bowiem także umowy cywilnoprawne. Wobec tego w ramach prawnych form działania administracji można wyróżnić formy administracyjnoprawne (zasadniczo te z elementem władztwa administracyjnego) oraz pozostałe, w tym umowy cywilnoprawne. Formy administracyjnoprawne w takim ujęciu pozostają w logicznym stosunku zawierania się w szerszej kategorii pojęciowej prawnych form działania administracji publicznej; zob. D. Tykwińska-Rutkowska, *Formy prawne działania administracji publicznej*, [w:] *Leksykon prawa administracyjnego materialnego*, red. T. Bąkowski, K. Żukowski, Warszawa 2016, s. 51.

²³ K. Strzyczkowski, *Prawo gospodarcze publiczne*, s. 198.

²⁴ K. Strzyczkowski, *Uwagi o zadaniach nauki o prawnych formach działania administracji gospodarczej*, [w:] *Instrumenty i formy prawne działania administracji gospodarczej*, s. 61.

Prawne formy działania administracji jako typy czynności organów administracji nie zależą od zakresu spraw, w jakich takie czynności znajdują zastosowanie, czy też od ich związków z innymi czynnościami. Takie same formy prawne mogą bowiem znajdować zastosowanie w różnorodnych obszarach zadań administracji publicznej, a dopiero ich powiązanie z przedmiotem regulacji, celami leżącymi u podstaw normowania określonej sfery stosunków społeczno-gospodarczych czy sfery organizacji samej administracji pozwala uznać dane formy za instrumenty służące realizacji tych celów²⁵.

W niemieckiej doktrynie prawa administracyjnego pogląd na temat rozważanej tu zależności pojęciowej wyraża Eberhard Schmidt-Aßmann, odróżniający formy działania od form prawnych. W wypadku „form działania” na pierwszym planie znajduje się aspekt instrumentalny (celowościowy). Natomiast „formy prawne” wykazują specyficzny związek z systemem prawa, w praktyce działając jako gotowe „wzorce przyporządkowania”, które w ujęciu konstrukcyjno-prawnym organizują działania administracyjne, wiążąc z tymi działaniami adekwatne do nich skutki prawne, odgrywając tym samym funkcję porządkującą²⁶. W takim ujęciu określony instrument prawny może być „wdrażany” za pomocą różnych prawnych form działania, na przykład aktu administracyjnego lub umowy kwalifikowanej jako cywilnoprawna lub administracyjnoprawna²⁷.

Z przywołanymi rozważaniami dobrze koresponduje stanowisko Jerzego Supernata, formułującego kategorię pojęciową „instrumenty działania administracji publicznej”. Autor dokonuje, z perspektywy właściwej nauce administracji, wyodrębnienia wzmiankowanych instrumentów działania administracji publicznej, posługując się kryterium sposobu osiągania przez nią prawnie wyznaczonych celów. Cele te (efekty) są realizowane w ramach wykonywania przez organy i podmioty administracji szeroko rozumianej kontroli społecznej, utożsamianej z oddziaływaniem na ludzi oraz kształtowaniem stosunków społecznych. Oddziaływanie/kształtowanie, o którym mowa, odbywa się z użyciem podstawowych zasobów, jakie ma do dyspozycji administracja publiczna jako zasadnicza część władzy wykonawczej, a więc władztwa administracyjnego, informacji, środków finansowych oraz organizacji. W odniesieniu do tych zasobów administracyjnych Supernat wyróżnia władcze, informacyjne, finansowe i organizacyjne instrumenty działania administracji, przy czym wyszczególnienie to następuje ze względu na sposób dążenia do osiągnięcia określonego celu w ramach kontroli procesów społecznych i z wykorzystaniem określonego zasobu administracji²⁸. Jednocześnie tak wyróżnionym instrumentom badacz przyporządkowuje konkretne prawne formy działania wyodrębniane w nauce prawa administracyjnego, stwierdzając przy tym, że „z funkcjonalnego punktu widzenia prawne formy działania administracji są instrumentami działania tejsze”, co uwydatnia fakt, że

²⁵ M. Wierzbowski, A. Wiktorowska, *Prawne formy działania administracji*, s. 247.

²⁶ E. Schmidt-Aßmann, *Ogólne prawo administracyjne jako idea porządku. Założenia i zadania tworzenia systemu prawnoadministracyjnego*, przeł. A. Wasilewski, Warszawa 2011, s. 378.

²⁷ Zob. B. Popowska, *Decyzja i umowa jako formy działania podmiotów administracji gospodarczej; konkurencja, współwystępowanie czy alternatywa?*, [w:] *Instrumenty i formy prawne działania administracji gospodarczej*, s. 77–78; K. Strzyczkowski, *Uwagi o zadaniach nauki o prawnych formach działania administracji gospodarczej*, s. 61.

²⁸ Zob. J. Supernat, *Instrumenty działania administracji publicznej. Studium z nauki administracji*, Wrocław 2003, s. 11–37.

„spojrzenia i metody właściwe nauce prawa administracyjnego i nauce administracji niekiedy nawzajem się przeplatają”²⁹.

W ramach przedstawianych założeń pojęciowych używanie określeń „instrument prawny” oraz „prawna forma działania” uwypukla różne konteksty znaczeniowe, równocześnie ukazując związki obu sformułowań. W pierwszym przypadku zwraca się uwagę na realizowane przez dany instrument prawny cele, w drugim zaś odnosi się do konstrukcji formy prawnej takiego instrumentu (sposobu, w jaki wywołuje on skutki prawne). Otwiera to z kolei pole do rozważań o dokonywaniu (wymogach ważności/skuteczności) danej prawnej formy działania, nadzorze (kontroli) nad korzystaniem z niej przez organy administracji, środkach ochrony prawnej przysługujących podmiotowi administrowanemu lub innej stronie stosunku prawnego, wynikającego z posługiwania się określoną prawną formą działania, a w końcu także o zasadności nadania danemu instrumentowi prawnemu „postaci” konkretnej prawnej formy działania³⁰.

Jako przykład posługiwania się pojęciem instrumentu/środka prawnego w przedstawianym tu znaczeniu można wskazać wyróżnienie przez Macieja Guzińskiego środków oceniająco-korygujących w obszarze prawa zamówień publicznych, a wśród nich środków ochrony prawnej interesów ubiegających się o zamówienia, środków kontrolnych Prezesa Urzędu Zamówień Publicznych, środków kontrolnych podmiotów zewnętrznych (na przykład Najwyższej Izby Kontroli) i środków restrykcyjno-sanacyjnych³¹, przy czym wzmiankowane środki zostały przedstawione w ramach rozważań o środkach prawnych publicznego prawa gospodarczego. Wyodrębnieniu takich środków ze względu na przypisywane im funkcje mogą towarzyszyć ustalenia co do typów form prawnych, w jakich dochodzą one do skutku.

Jako analogiczny przykład wyodrębnienia grupy instrumentów prawnych ze względu na pełnione przez nie funkcje, a nie ich typologię jako — najogólniej ujmując — działań prawnych można wskazać pojęcie „instrumentów ochrony interesów przedsiębiorców w publicznym prawie gospodarczym”, przedstawione w tomie 8b *Systemu Prawa Administracyjnego*, zatytułowanym *Publiczne prawo gospodarcze*³². Wśród tak nazwanych środków prawnych wymieniono: skargę konstytucyjną, środki ochrony interesu przedsiębiorcy w postępowaniach administracyjnych oraz sądo-

²⁹ *Ibidem*, s. 8.

³⁰ Zob. J. Starościak, *Prawne formy i metody działania administracji*, [w:] *System prawa administracyjnego*, t. 3, red. T. Rabska, J. Łętowski, Wrocław 1978, s. 31.

³¹ Maciej Guziński, kierując się kryterium funkcji, jakie pełnią poszczególne władcze instrumenty obecne w prawie zamówień publicznych, dokonał ich przyporządkowania najpierw do ogólnej kategorii środków oceniająco-korygujących; następnie wyodrębnił środki służące, w głównej mierze, kontroli udzielania zamówień publicznych (odwołania do Krajowej Izby Odwoławczej, orzekającej w sprawach z zakresu udzielania zamówień publicznych; kompetencje i czynności kontrolne Prezesa Urzędu Zamówień Publicznych czy Najwyższej Izby Kontroli) oraz represjonowaniu bezprawnych działań zamawiających czy też osób występujących po ich stronie (administracyjne kary pieniężne z tytułu odpowiedzialności za naruszenie przepisów ustawy z dnia 11 września 2019 — Prawo zamówień publicznych (tekst jedn. z 2022 r., poz. 1710, ze zm.; dalej: p.z.p.), kary z tytułu odpowiedzialności za naruszenie dyscypliny finansów publicznych) — M. Guziński, *Środki prawne w ustawie — Prawo zamówień publicznych (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Środki prawne publicznego prawa gospodarczego*, s. 21–33.

³² Zob. K. Horubski, K. Kiczka, L. Kieres, *Instrumenty ochrony interesu przedsiębiorcy w publicznym prawie gospodarczym*, [w:] M. Biliński *et al.*, *System Prawa Administracyjnego*, t. 8b. *Publiczne prawo gospodarcze*, Warszawa 2013, s. 779–858.

w administracyjnych (między innymi odwołanie, wnioski o ponowne rozpatrzenie sprawy, skarga do wojewódzkiego sądu administracyjnego, skarga kasacyjna do Naczelnego Sądu Administracyjnego) i środki ochrony interesu przedsiębiorców w postępowaniach przed sądami cywilnymi (między innymi powództwa z ustawy o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji³³, powództwa odszkodowawcze za szkody wyrządzone przez niezgodne z prawem wykonywanie władzy publicznej³⁴).

W odniesieniu do obu wskazanych przykładów widoczna jest przydatność terminu „instrument/środek prawny” do analiz porządku prawnego o charakterze funkcjonalnym, których ramami można obejmować zarówno instrumenty administracyjnoprawne, jak i wywodzące się z innych gałęzi prawa.

Pojęciu instrumentów/środków prawnych o charakterze administracyjnoprawnym można również nadać znaczenie, które będzie pozostawało w logicznym stosunku krzyżowania się z pojęciem prawnych form działania administracji, nie odnosząc się do wszystkich z tych form, ale jednocześnie zawierając inne elementy, które nie polegają na bezpośrednim działaniu administracji publicznej, lecz samego prawa administracyjnego. W tym drugim przypadku chodzi o kwalifikowanie jako instrumentów administracyjnoprawnych norm bezpośrednio regulujących (norm *per se*), a więc wyrażających nakazy lub zakazy określonego zachowania się³⁵. Takie normy wprost, z mocy prawa, wiążą w sposób generalnie wyznaczony swych adresatów, a ci są zobowiązani do znajomości oraz przestrzegania odnośnych norm³⁶. Normy bezpośrednio regulujące nie wymagają zatem „uwalniania” ich mocy wiążącej wobec konkretnych adresatów poprzez określony akt administracyjny³⁷ (na przykład decyzję administracyjną o nazwie „koncesja” lub „zezwolenie”, stanowiącą dopuszczenie do

³³ Zob. art. 18 ustawy z dnia 16 kwietnia 1993 roku o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji (tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 1233).

³⁴ Zob. art. 417–421 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 roku — Kodeks cywilny (tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 1360 ze zm.).

³⁵ Por. K. Kiczka, *Administracyjnoprawne środki kształtowania sytuacji prawnej przedsiębiorców*, [w:] *Administracyjne prawo gospodarcze*, s. 345–349; K. Strzyczkowski, *Prawo gospodarcze publiczne*, s. 198–199.

³⁶ Normy bezpośrednio regulujące (normy *per se*) z perspektywy prawnych form działania administracji można postrzegać jako elementy (części) aktu normatywnego, który może być prawną formą działania administracji publicznej (akty podustawowe). Niemniej jednak takie ujęcie koncentruje się na fakcie wprowadzenia określonej normy do porządku prawnego, nie zaś na właściwym oddziaływaniu normy bezpośrednio regulującej, a więc na wyznaczaniu jej adresatom, z mocy samego prawa, określonych obowiązków zachowania. Ponadto należy pamiętać, że w wypadku norm bezpośrednio regulujących zawartych w ustawach, a te mają podstawowe znaczenie dla wyznaczania obowiązków podmiotów prawa administracyjnego (zarówno administrujących, jak i administrowanych), akt normatywny wprowadzający takie normy do porządku prawnego nie stanowi prawnej formy działania administracji publicznej (władzy wykonawczej).

³⁷ Jest to cecha tak zwanych norm pośrednio regulujących (pośrednio kształtujących sytuację adresata). Taka norma nie wyznacza sama z siebie sytuacji prawnej jej adresata, lecz jest podstawą do takiego wyznaczenia dokonywanego przez właściwy organ administracji. Normy pośrednio regulujące administracyjnego prawa materialnego wiążą swych adresatów (podmioty niepodporządkowane organizacyjnie organowi administracji) w sposób potencjalny, a do uwolnienia ich mocy wiążącej konieczny jest udział organu administracji publicznej, który w drodze aktu stosowania prawa (szczególnie decyzji administracyjnej) przekształca normę generalną w normę indywidualną; zob. K. Kiczka, *Administracyjnoprawne środki kształtowania sytuacji prawnej przedsiębiorców*, s. 352; T. Kocowski, *Reglamentacja działalności gospodarczej w polskim administracyjnym prawie gospodarczym*, Wrocław 2009, s. 223, 225–226.

wykonywania działalności gospodarczej danego rodzaju), lecz wyznaczają sytuację swoich adresatów z mocy samego prawa.

W dalszej części rozważań zostanie przedstawiony sposób posługiwania się pojęciem instrumentu administracyjnoprawnego jako pojęciem-narzędziem przydatnym do wyznaczania zakresu (zasięgu) prawa administracyjnego w kompleksowych (niejednorodnych gałęziowo) regulacjach prawnych.

Instrument administracyjnoprawny jako pojęcie-narzędzie

Jak wynika z dotychczasowych ustaleń, pojęcie instrumentów administracyjnoprawnych ze względu na wielość (uniwersalność) kontekstów znaczeniowych, w których jest używane, nie ma trwale ukształtowanego zakresu znaczeniowego w nauce prawa administracyjnego czy publicznego (administracyjnego) prawa gospodarczego. Dlatego też istnieje możliwość przyjmowania określonych założeń co do jego znaczenia, odpowiednich do danego zamierzenia badawczego, dla którego kategoria pojęciowa prawnych form działania administracji publicznej może się okazać nie do końca adekwatna.

Szczególnie przydatne pojęcie instrumentu administracyjnoprawnego może być w zabiegach służących wyznaczeniu zakresu regulacji prawa administracyjnego w zespole unormowań łączącym w sobie rozwiązania (konstrukcje) prawne wywodzące się z różnych gałęzi prawa. Taka sytuacja niewątpliwie ma miejsce w obszarze regulacji prawnej zarządzania mieniem publicznym. Analizowane tu sformułowanie może więc pełnić, w mojej opinii, funkcję podstawowego „pojęcia-narzędzia”³⁸ w zamierzeniu badawczym polegającym na ustalaniu zakresu (zasięgu) udziału regulacji administracyjnoprawnej w złożonym (niejednorodnym) zespole unormowań, w ramach którego ustawodawca posługuje się rozwiązaniami (instrumentami) wykazującymi cechy właściwe różnym gałęziom prawa. Takim zespolem unormowań bezsprzecznie jest prawo zamówień publicznych³⁹.

W tym miejscu należy również zwrócić uwagę na podkreślany w poglądach doktryny fakt, że wyodrębnienie prawnych form działania administracji jako pojęcia pozostającego w zasadniczych związkach z przedstawianym tu pojęciem instrumentów administracyjnoprawnych jest wtórne wobec „koncepcji administracji [...] jako pojęcia pierwotnego, wyznaczającego [...] granice rozważań i wobec koncepcji za-

³⁸ Zob. F. Longchamps de Berier, *O używaniu pojęć w naukach prawnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego” 1960, seria A, „Prawo” 7, nr 27, s. 11 n.

³⁹ Jak wskazuje Ryszard Szostak, prawo zamówień publicznych można określić mianem syntezy ponadgałęziowej instrumentów prawnych wywodzących się z różnych gałęzi prawa, wyodrębnianej ze względu na przedmiot regulacji. Wobec tego autor w ramach prawa zamówień wyróżnia: instrumenty cywilnoprawne (na przykład umowa w sprawie zamówienia, tryb postępowania o udzielenie zamówienia — sposób dochodzenia do zawarcia umowy), instrumenty administracyjne (na przykład kontrola administracyjna czynności proceduralnych zamawiającego, obowiązek dochodzenia roszczeń, obowiązek należytego opisywania oraz szacowania przedmiotu zamówienia) oraz instrumenty administracyjno-karne (odpowiedzialność za naruszenie dyscypliny finansów publicznych); zob. R. Szostak, *Zakres i struktura prawa zamówień publicznych*, „Prawo Zamówień Publicznych” 2013, nr 4, *passim*; R. Szostak, *Podstawowe instrumenty administracyjne w zamówieniach publicznych*, „Prawo Zamówień Publicznych” 2013, nr 4, s. 27–31.

dań, funkcji i celów administracji, którym określone prawem formy działania podporządkowane są instrumentalnie⁴⁰. Analogicznie należy więc przyjąć, że punktem odniesienia do wskazywania instrumentów administracyjnoprawnych w obszarze prawa zamówień publicznych jest określenie (wybór) kryteriów wyznaczania zakresu regulacji administracyjnoprawnej w tej dziedzinie. Wskazanie na instrumenty prawa administracyjnego staje się zatem wtórne (pochodne) wobec przyjmowanych założeń co do wyodrębniania prawa administracyjnego w danym niejednorodnym (kompleksowym) zespole unormowań.

W związku z tym trzeba stwierdzić, że punktem wyjścia do wyróżnienia instrumentów administracyjnoprawnych prawa zamówień publicznych (a tym samym odróżniania ich od instrumentów cywilnoprawnych) będzie przyjęcie, obecnych w nauce prawa administracyjnego oraz publicznego (administracyjnego) prawa gospodarczego, założeń konstrukcyjnych konwencjonalnej kategorii prawnej określanej jako administracyjnoprawna metoda regulacji (metoda normowania)⁴¹. W nawiązaniu do tego stwierdzenia do kategorii odnośnych instrumentów zostaną zaliczone zarówno normy bezpośrednio regulujące zachowania swych adresatów (normy *per se*), jak i prawne formy działania administracji o charakterze władczym (z elementami władztwa administracyjnego).

Pierwsza z kategorii wzmiankowanych instrumentów występuje w regulacji prawnej procesów przygotowywania, udzielania oraz realizacji zamówień publicznych⁴², a możliwość uznania niektórych spośród norm regulujących ten proces za normy bezpośrednio regulujące prawa administracyjnego znajduje uzasadnienie w ich funkcjonalnym powiązaniu (sprzężeniu) z instrumentami prawnymi pozostającymi w gestii odpowiednich organów administracji publicznej, a służącymi reakcji na naruszanie norm bezpośrednio regulujących (*per se*) przez ich adresatów. Normy, o których mowa, są więc kryteriami oceny zgodności z prawem w odpowiednich, wtórnych wobec ich oddziaływania na adresatów (instytucje zamawiające) działaniach kontrolno-nadzorczych nad

⁴⁰ M. Wierzbowski, A. Wiktorowska, *Prawne formy działania administracji*, s. 248. Jak wskazuje Jerzy Supernat: „inny będzie katalog prawnych form działania administracji publicznej, gdy się go formuluje na gruncie założenia sprawdzającego administrację publiczną do funkcji stosowania prawa, inny zaś wówczas, gdy przez administrację publiczną rozumie się działalność podejmowaną [...] nie tylko po to, aby wiernie i dokładnie stosować prawo, ale także po to, aby w ramach prawa realizować ze znaczną dozą samodzielności i w sposób twórczy zadania publiczne. W drugim przypadku w katalogu form działania administracji mogą znaleźć się także takie formy, które zostały uznane za przydatne przez praktykę administracyjną w procesie realizacji określonych prawem zadań publicznych, w granicach dopuszczalnej prawnie samodzielności działania organów” — J. Supernat, *Instrumenty działania administracji publicznej*, s. 15.

⁴¹ Zob. J. Filipek, *Metoda administracyjno-prawna*, [w:] *Prawo administracyjne w okresie transformacji ustrojowej*, red. E. Knosala, A. Matan, T. Łaszczyca, Kraków 1999, s. 41–48; M. Szydło, *Prawna koncepcja zamówienia publicznego*, Warszawa 2014, s. 227–234; Z. Ziemiński, *Szkice z metodologii szczególnych nauk prawnych*, Warszawa-Poznań 1983, s. 118–120.

⁴² Przykładowo norma wyrażająca obowiązek posłużenia się przy zawieraniu umowy regulacją p.z.p., jeżeli są spełnione przedmiotowe oraz podmiotowe przesłanki stosowania tej ustawy (art. 17 ust. 2 p.z.p.); inaczej mówiąc, norma stanowiąca zakaz transakcji bezpośrednich (umów) z pominięciem ustawy p.z.p.); norma nakazująca szacowanie wartości zamówienia z należytą starannością (art. 28–36 p.z.p.); norma nakazująca odrzucenie oferty niezgodnej z treścią warunków zamówienia określonych w dokumentach zamówienia (art. 226 ust. 1 pkt 5 p.z.p.); norma zakazująca istotnych zmian umów o zamówienia (art. 454–455 p.z.p.).

procesami udzielania oraz wykonywania zamówień publicznych. Należy także podkreślić, że odnoszące się do stosownych norm bezpośrednio regulujących prawa zamówień publicznych instrumenty władcze (akty administracyjne, czynności kontrolne) dochodzą do skutku w procedurach odrębnych od samego postępowania o udzielenie zamówienia publicznego, takich jak postępowanie w przedmiocie odpowiedzialności za naruszenie przepisów ustawy — Prawo zamówień publicznych⁴³ czy też postępowanie w przedmiocie odpowiedzialności za naruszenie dyscypliny finansów publicznych⁴⁴. Założenia te pozostają także w zgodzie z koncepcją sprawy administracyjnej⁴⁵.

Wskazywane kryterium metody regulacji, w tym władczego charakteru określonych działań prawnych, należy uznać za adekwatne do przeprowadzania podziału „wewnątrz” prawa zamówień publicznych i wyodrębnienia w jego ramach sfery regulacji administracyjnoprawnej oraz cywilnoprawnej. W granicach odnośnego kryterium wyodrębnienia brane są również pod uwagę normatywne kryteria oceny legalności zachowań publicznych zamawiających w postaci wiążących ich norm bezpośrednio regulujących. Ocena przestrzegania takich norm jest bowiem podstawową czynnością w ramach stosowania określonych instrumentów kontrolno-nadzorczych (władczych).

Przyjęcie zaprezentowanych założeń oznacza, że kategoria instrumentów administracyjnoprawnych będzie, w sensie logicznym, krzyżowała się z pojęciem prawnych form działania administracji publicznej, gdyż podstawą wyróżnienia tych pierwszych będą kryteria wyodrębnienia regulacji administracyjnoprawnej w prawie zamówień publicznych (metoda regulacji — element władztwa administracyjnego), a nie ogólna typologia prawnych form działania administracji publicznej. Należy stwierdzić, że taki sposób ujęcia problemu zakresu regulacji administracyjnoprawnej w ramach analizowanego tu zespołu unormowań w pełniejszy sposób odpowiada przedstawianemu tu zamierzeniu badawczemu. W przypadku gdyby zastosować tu perspektywę typową dla nauki prawa cywilnego, a więc postrzeganie jako obszaru prawa administracyjnego norm regulujących wydawanie aktów administracyjnych w sprawach z zakresu zamówień publicznych (norm pośrednio regulujących), to z „pola widzenia” utracono by właśnie wskazywane normy bezpośrednio regulujące. Normy te zaś, jak to już podkreślano, są nieodzownym punktem odniesienia do wydawania stosownych aktów administracyjnych (na przykład decyzji nakładającej karę pieniężną za naruszenie przepisów p.z.p.; orzeczeń komisji orzekających w sprawach o naruszenie dyscypliny finansów publicznych; decyzji Prezesa UOKiK o praktykach ograniczających konkurencję w postaci zмовы przetargowej).

Wprawdzie z perspektywy prawa cywilnego normy bezpośrednio regulujące prawa zamówień publicznych odnoszące się do czynności prawnych dokonywanych przez zamawiającego oraz wykonawców są regułami konstrukcyjnymi takich czynności prawnych⁴⁶, niemniej jednak nie powinno to podważać możliwości ich jednoczesnego kwalifikowania jako instrumentów administracyjnoprawnych, patrząc z perspektywy kryteriów normatywnych będących punktem odniesienia do sto-

⁴³ Zob. art. 618–622 p.z.p.

⁴⁴ Zob. art. 72–152 ustawy z dnia 17 grudnia 2004 roku o odpowiedzialności za naruszenie dyscypliny finansów publicznych (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 289 ze zm.).

⁴⁵ Zob. T. Kiełkowski, *Sprawa administracyjna*, Kraków 2004, s. 35.

⁴⁶ Przykładowo umowy w sprawie zamówienia publicznego.

sowania przez właściwe organy administracji odpowiednich władczych aktów lub czynności. Taka dwoistość spojrzenia na dane normy prawne nie powinna być zasadniczo kontestowana w regulacji prawnej noszącej znamiona tak zwanego prawa pogranicza, cechującej się tak mocnym przenikaniem się elementów publiczno- oraz prywatnoprawnych, jak ma to miejsce w wypadku prawa zamówień publicznych.

Zakończenie

Przedstawiony w artykule zarys problematyki pojęcia instrumentu administracyjnoprawnego służył ukazaniu zasadności i przydatności posługiwania się taką kategorią pojęciową w analizach o charakterze funkcjonalnym, skupiających się na celach, efektach czy wartościach, którym mają służyć dane unormowania porządku prawnego. Jest to pojęcie-narzędzie adekwatne do badań, w których nie jest konieczna bardziej pogłębiona analiza aspektów typowych dla prawnych form działania administracji publicznej (takich jak wymogi ważności czynności prawnej danego rodzaju, kontrola lub nadzór nad dokonywaniem takich czynności, środki ochrony prawnej adresatów czynności danego rodzaju). Z kolei właśnie dociekania naukowe, dla których podstawowym pojęciem-narzędziem są prawne formy działania administracji, niejako automatycznie są „przekierowywane” z płaszczyzny funkcjonalnej na zagadnienia konstrukcyjne danego typu czynności prawnej bądź prawnie regulowanych działań faktycznych, a więc zagadnienia, które mogą być analizowane bez względu na rodzaj (przedmiot) spraw załatwianych przez administrację publiczną.

Pojęcie-narzędzie instrumentu administracyjnoprawnego niewątpliwie cechuje się znacznym stopniem elastyczności, która wynika z intuicyjności operowania nim, a także z pewnego niedookreślenia znaczeniowego, możliwego do wypełnienia treścią zależną od kierunku prowadzonych badań. Wobec tego będzie ono przydatne także przy prowadzeniu rozważań wykraczających poza jedną gałąź prawa lub takich, które zmierzają do zarysowania granic podziału gałęziowego prawa w niejednorodnych (kompleksowych) zespołach unormowań wyodrębnianych ze względu na przedmiot regulacji (jak na przykład analizowane pod tym względem w niniejszym artykule prawo zamówień publicznych). Tytułowe pojęcie będzie jednak zasadniczo wtórne wobec przyjętych kryteriów definiowania prawa administracyjnego czy też jego wyznaczania w ramach zespołów unormowań określanych mianem „prawa pogranicza”.

Przedmiotem rozważań niniejszego opracowania było również określenie stosunku pojęcia instrumentu administracyjnoprawnego do utrwalonej kategorii pojęciowej prawnych form działania administracji publicznej. W tym względzie ustalono, że termin „instrument administracyjnoprawny” w zasadzie nie będzie się w pełni pokrywał z katalogiem prawnych form działania administracji. Pierwsze z tych pojęć będzie bowiem się odnosiło albo tylko do niektórych spośród prawnych form działania, albo też do elementów porządku prawnego spoza katalogu odnośnych form, jak na przykład normy bezpośrednio regulujące (normy *per se*). Natomiast poza aspektem odmiennych płaszczyzn badawczych implikowanych użyciem którejś z tych kategorii pojęciowych należy zwracać uwagę na ich związki. Powiązania, o których była mowa w ukazanych w tekście rozważaniach, dają bowiem możliwość łączenia spojrzenia

instrumentalnego (funkcjonalnego) z perspektywą dogmatyki prawnych form działania administracji publicznej. Z poczynionych ustaleń wyłania się obraz potrzeby współwystępowania obu kategorii pojęciowych w aparacie pojęciowym w badaniach szczegółowych dyscyplin prawoznawstwa, takich jak nauka prawa administracyjnego, publicznego prawa gospodarczego czy administracji.

Bibliografia

Opracowania

- Boć J., Rotko J., *Organizacja i instrumenty prawnej ochrony powietrza w Polsce*, [w:] *Prawna ochrona powietrza i handel uprawnieniami emisyjnymi w Polsce i w Niemczech*, red. J. Boć, K. Nowacki, Wrocław 2006.
- Filipek J., *Metoda administracyjno-prawna*, [w:] *Prawo administracyjne w okresie transformacji ustrojowej*, red. E. Knosala, A. Matan, T. Łaszczycza, Kraków 1999.
- Guziński M., *Środki prawne w ustawie — Prawo zamówień publicznych (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Środki prawne publicznego prawa gospodarczego*, red. L. Kieres, Wrocław 2007.
- Horubski K., Kiczka K., Kieres L., *Instrumenty ochrony interesu przedsiębiorcy w publicznym prawie gospodarczym*, [w:] M. Biliński, R. Blicharz, T. Długosz, J. Grabowski, K. Horubski, K. Kiczka, L. Kieres, T. Kocowski, M. Szydło, A. Walaszek-Pyziół, A. Żurawik, *System Prawa Administracyjnego*, t. 8b. *Publiczne prawo gospodarcze*, Warszawa 2013.
- Kiczka K., *Administracyjnoprawne środki kształtowania sytuacji prawnej przedsiębiorców*, [w:] *Administracyjne prawo gospodarcze*, red. L. Kieres, Wrocław 2009.
- Kiełkowski T., *Sprawa administracyjna*, Kraków 2004.
- Kocowski T., *Reglamentacja działalności gospodarczej w polskim administracyjnym prawie gospodarczym*, Wrocław 2009.
- Kokocińska K., *Prawny mechanizm prowadzenia polityki rozwoju w zdecentralizowanych strukturach władzy publicznej*, Poznań 2014.
- Kokocińska K., Lissoń P., Strzelbicki M., *Formy i metody działania organów administracji publicznej w sprawach gospodarczych*, [w:] *Publiczne prawo gospodarcze. Zagadnienia ustrojowe, materialno-prawne i proceduralne. Struktura wykładu oraz materiały źródłowe*, red. B. Popowska, Poznań 2006.
- Lissoń P., *Instrumenty „zapożyczone”, „wzorowane” na instrumentach z innych gałęzi prawa, czy również „mieszane”?*, [w:] *Prawne instrumenty oddziaływania na gospodarkę*, red. A. Powalowski, Warszawa 2016.
- Longchamps de Berier F., *O używaniu pojęć w naukach prawnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego” 1960, seria A, „Prawo” 7, nr 27.
- Markowski A., Pawelec R., *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*, Warszawa 2001.
- Popowska B., *Decyzja i umowa jako formy działania podmiotów administracji gospodarczej; konkurencja, współwystępowanie czy alternatywa?*, [w:] *Instrumenty i formy prawne działania administracji gospodarczej*, red. B. Popowska, K. Kokocińska, Poznań 2009.
- Prawne instrumenty ochrony środowiska*, red. B. Jeżyńska, E. Kruk, Lublin 2016.
- Prawne instrumenty oddziaływania na gospodarkę*, red. A. Powalowski, Warszawa 2016.
- Rabska T., *Działania administracji publicznej w świetle współczesnej koncepcji publicznego prawa gospodarczego*, [w:] *Instrumenty i formy prawne działania administracji gospodarczej*, red. B. Popowska, K. Kokocińska, Poznań 2009.
- Schmidt-Aßmann E., *Ogólne prawo administracyjne jako idea porządku. Założenia i zadania tworzenia systemu prawnoadministracyjnego*, przeł. A. Wasilewski, Warszawa 2011.
- Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.
- Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*, red. E. Sobol, Warszawa 1997.
- Starościak J., *Prawne formy i metody działania administracji*, [w:] *System prawa administracyjnego*, t. 3, red. T. Rabska, J. Łętowski, Wrocław 1978.
- Starościak J., *Problemy współczesnej administracji*, Warszawa 1972.
- Strzelbicki M., *Formy i metody działania organów administracji publicznej w sprawach gospodar-*

- czych, [w:] *Publiczne prawo gospodarcze. Zagadnienia ustrojowe, materialnoprawne i proceduralne. Struktura wykładu oraz materiały źródłowe*, red. B. Popowska, Poznań 2006.
- Strzyczkowski K., *Prawo gospodarcze publiczne*, Warszawa 2011.
- Strzyczkowski K., *Uwagi o zadaniach nauki o prawnych formach działania administracji gospodarczej*, [w:] *Instrumenty i formy prawne działania administracji gospodarczej*, red. B. Popowska, K. Kocińska, Poznań 2009.
- Supernat J., *Instrumenty działania administracji publicznej. Studium z nauki administracji*, Wrocław 2003.
- Szostak R., *Podstawowe instrumenty administracyjne w zamówieniach publicznych*, „Prawo Zamówień Publicznych” 2013, nr 4.
- Szostak R., *Zakres i struktura prawa zamówień publicznych*, „Prawo Zamówień Publicznych” 2013, nr 4.
- Szydło M., *Prawna koncepcja zamówienia publicznego*, Warszawa 2014.
- Środki prawne publicznego prawa gospodarczego, red. L. Kieres, Wrocław 2007.
- Tykwińska-Rutkowska D., *Formy prawne działania administracji publicznej*, [w:] *Leksykon prawa administracyjnego materialnego*, red. T. Bąkowski, K. Żukowski, Warszawa 2016.
- Wierzbowski M., Wiktorowska A., *Prawne formy działania administracji*, [w:] *Prawo administracyjne*, red. M. Wierzbowski, Warszawa 2015.
- Ziemiński Z., *Szkice z metodologii szczegółowych nauk prawnych*, Warszawa-Poznań 1983.
- Ziemski K., *Indywidualny akt administracyjny jako forma prawna działania administracji*, Poznań 2005.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 roku — Kodeks cywilny, tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 1360 ze zm.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 1993 roku o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji, tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 1233.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 roku — Prawo ochrony środowiska, tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 2556 ze zm.
- Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 roku o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 735.
- Ustawa z dnia 17 grudnia 2004 roku o odpowiedzialności za naruszenie dyscypliny finansów publicznych, tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 289 ze zm.
- Ustawa z dnia 6 grudnia 2006 roku o zasadach prowadzenia polityki rozwoju, tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 225 ze zm.
- Ustawa z dnia 11 września 2019 roku — Prawo zamówień publicznych, tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 1710 ze zm.

Źródła internetowe

- Instrument*, [hasło w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/instrument>.
- Instrument*, [hasło w:] *Słownik synonimów*, <https://www.synonimy.pl/synonim/instrument/>.

Кшиштоф Горубські

Вроцлавський університет

Поняття адміністративно-правового інструменту — окреслення проблематики

Анотація

Стаття містить загальні міркування щодо обсягу значення та умов використання терміна «адміністративно-правовий інструмент» («адміністративно-правовий акт») у сфері дисциплін адміністративного права та публічного (адміністративного) господарського права. Результати цього дослідження служать для того, щоб показати правомірність і придатність використання названої поняттєвої категорії у функціональному аналізі, зосереджуючись на цілях, наслідках, цінностях, яким мають служити дані норми правового порядку. Поняття «адміністративно-правовий інструмент», без сумніву, характеризується значним ступенем гнучкості, що впливає з інтуїтивності його використання та певної семантичної невизначеності, яка може піддаватися наповнюванню змістом залежно від напрямку дослідження. Таким чином, це також корисно для розмірковувань, які виходять за межі однієї галузі права або мають на меті розмити межі галузевого поділу права в неоднорідних (комплексних) наборах нормативних актів, що розрізняються за предметом регулювання (наприклад, законодавство про державні закупівлі).

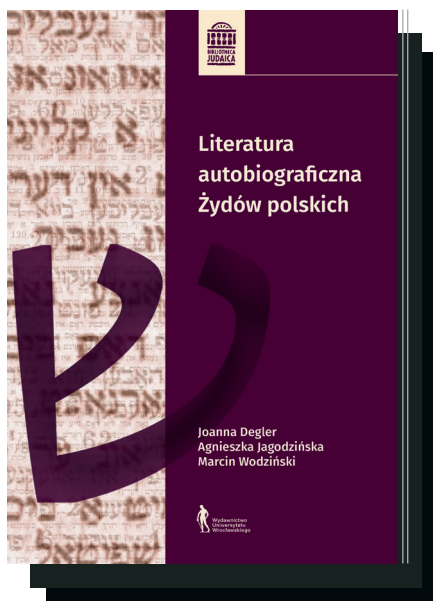
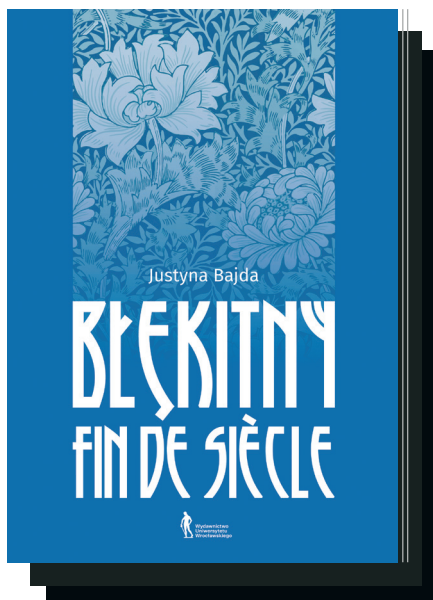
Назване поняття, однак є вторинним щодо прийнятих критеріїв для визначення адміністративного права або визначення сфери застосування адміністративного права в рамках наборів нормативних актів, які називаються «граничним правом». Змістом статті також є визначення співвідношення названого поняття до встановленої категорії правових форм державного управління. Стосовно цього питання зазначається, що дослідницькі площини, які передбачають використання однієї з цих поняттєвих категорій, різні (функціональна площина — цілі, результати, які мають бути досягнуті за допомогою даного правового рішення / площина побудови даної правової форми діяльності — вимоги до обґрунтованості даного виду діяльності, нагляд за її здійсненням, засоби правового захисту діяльності адресата). Також звертається увага на те, що немає підстав відносити поняття адміністративно-правового акта до всього каталогу правових форм державного управління, а також на можливість надавати поняттю адміністративно-правовий акт значення, що виходить за межі такого каталогу (наприклад, включає також норми, які безпосередньо регулюють адміністративне право). Аргументація цього дослідження також

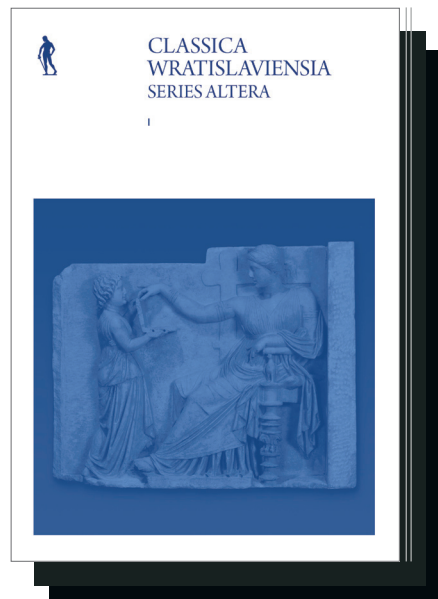
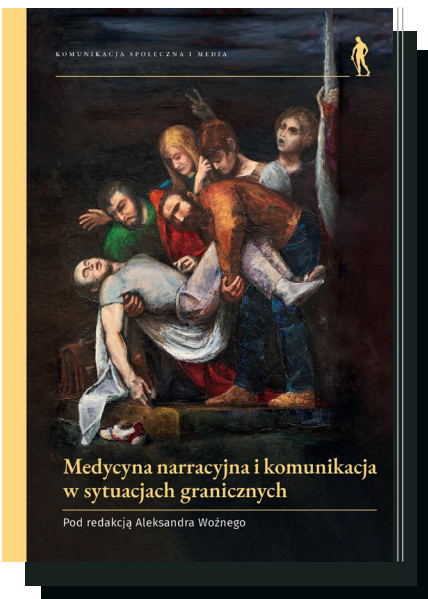
спрямована на обґрунтування правомірності функціонування обох зазначених понятійних категорій у понятійному апараті науки адміністративного права та публічного господарського права.

Ключові слова

адміністративне право, адміністративно-правовий інструмент, правова форма державного управління, галузевий поділ права, концепт-інструмент, право державних закупівель

Polecamy nasze nowe serie i publikacje

Wydawnictwo
Uniwersytetu
Wrocławskiego

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

pl. Uniwersytecki 15
50-137 Wrocław
wydawnictwo@uwr.edu.pl

wuw.r.edu
[Facebook/wydawnictwouwr](https://www.facebook.com/wydawnictwouwr)